83.3(2=411.2)-3
Р60 Т610

ТӨРӨЛ ЛИТЕРАТУРА

7-чи класска керектӱ

ХРЕСТОМАТИЯ

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ ОБЛНАЦИЗЛАТ
1952

63891 ~~91626~~
Горно-Алтайская
БИБЛИОТЕКА
Хр.

8
р 60

ТӨРӨЛ ЛИТЕРАТУРА

7-чи КЛАССКА КЕРЕКТҮ БИЧИК

Хрестоматияны МЕНДИЕК Е. Ф., СУРАЗАКОВА З. С., СУРАЗАКОВ С. С., ТАРСАМАЕВА Е. В. тургускандар

Горно-Алтайский облОНО јөптөгөн

Горно-Алтайская областная БИБЛИОТЕКА
155 2 Инв. 63891 Хр.

Горно-Алтайский областтыҥ национальный издательствозы
Горно-Алтайск * 1952

83.3(2=411.2)-3 я72
Т610

Алтай школдыҥ 7-чи классына керектӱ хрестоматияныҥ теоретический бӧлӱги орус школдыҥ 7-чи классына керектӱ хрестоматиязы аайынча тургузылган.

Кире сöс

Литературный произведениеденг бис улус керегинде ле улустыг јадын-јўрўми керегинде билип јадыбыс. Литература јадын-јўрўмди көргўзип јат. Јe писатель јадын-јўрўмди ле улусты, ар-бўткенде не болуп турганын јаңыс ла ајыктап, көрўп јўрер кижи эмес, ол бойы ого кирижип, ого тереңг ајарузын салып јат.

Классовый обществодо јадып турган писатель бойынынг санаа-шўўлтезиле јаантайын кандый бир классла колбуулу болуп, ол класс учун јаантайын тартыжуда туружат. Классовый тартыжуданг туура турган писатель јок. Албаты-јонды јайымдаар тартыжуга писатель канча ла кире јуук болгожын, ол анча ок кире бойынынг өйиндеги озочыл идеяларды санаазына алынат, јадын-јўрўмди произведениелеринде чын, бийик кеминде көргўзет, онынг поэтический таланты анча ок кире иле билдирет.

Кычырачы да кижи писательдинг произведениезинде көргўзилген јадын-јўрўмле, улусла танышканда, јўреги соок артпай јат. Писательдер Ада-Төрөлин сўўп, Ада-Төрөли учун тынын да кысканбаган, сагышту, керсў, ийдекўчтў улус керегинде көп бичигендер. Слер ондый произведениелерди кычырып, олордынг геройлорын тынг сўўп, бойыгар да олордый ок болорго кўўнзейдигер.

Јe кезик произведениелерди кычырганыгарда, ондо көргўзилген јадын-јўрўм де, улус та слерди тынг чугулдандырып, јўрегеерди катуландырат. Темдектезе, слер Тургеневтинг „Льгов“ деген куучынын кычырганыгарда, Сучокты кыйнаган, оны кижи бўдўминеңг айрыган улуска ла общественный стройго кату сананып, олорды көрөр кўўнигер јок боло берет. Кучияктынг „Арбачы“ деген туујызын кычырганыгарда, јокту-јабыс Арбачыны кыйнаган Јабы байла, онынг болушчыларыла тургуза ла тартыжып, согужарга белен боло бередигер.

„Льгов“ ло „Арбачы“ деген произведениелерде көргўзилген јадын-јўрўм ойто качан да бурулбас озогы јадын-јўрўм болуп јат. Революциядаг озо јаткан кычырачыларга ондый шыра јаңыс ла бичиктеңг таныш болгон эмес, чын јадынныг бойында да көп болгон.

„Орус писатель—чындап ла „улусты јадын-јўрўмге

ўреткен ўредўчи“, бойынын кычырачызынын чындык ла јуук најызы...“—деп, А. М. Горький айткан.

Албаты-јонды сўўп, оныҥ öштўлерине јаантайын кату, чугулду болорына кычырачыларды писатель ўредет. Куурмак, јаман кылыкту, ачап чиновниктерди ле помещиктерди орус писательдер көп катап иле көргўскен. „Тышты ару, чўмдў крепостник-помещиктиҥ ичи ач-көс болгонын билерге, орус улусты Некрасов ло Салтыков ўреткилеген, крепостник-помещиктер эки јўстў, кара санаалу болгонын билип, олорды ла олорго тўҥей таҥмаларды јаман көрöргö албатыны ўреткилеген“—деп, Ленин айткан. Öткöн öйлöрдöги озочыл орус писательдер јадын-јўрўмди чын көргўзип, улусты канайда јўрерине ле тартыжарына ўреткен. Онызы орус албатыныҥ јайымы учун улу тартыжузына берген јаан јöмöлтö болуп јат.

Советский писательдер бойынын произведениелеринде бистиҥ советский обществоныҥ јадын-јўрўмин, бистиҥ улустыҥ бўдўрген улу керектерин, социалистический эпоханы көргўзип, коммунизм учун тартыжачылардыҥ озочылдары болуп јат.

Улу советский эпоханы, бистиҥ Ада-Төрөлибистеги улусты, олордыҥ јаан иштерин көргўскен советский писательдиҥ произведениези кычырачыларды јаан иштерге, ат-нерелў керектерге кöдўрет.

Павел Корчагин, Олег Кошевой, Зоя Космодемьянская—миллиондор тоолу јиит улустыҥ сўўген геройлоры. Олордыҥ јаркынду јадын-јўрўми, олордыҥ тартыжузы, олордыҥ ичкери ууланганы советский балдарды олорго тўҥей болорго ўредип јат. Советский јиит улус олордый ок болорго кичеенгилейт.

Онойдордо, литературный произведение чын јадын-јўрўмди көргўзип, кычырачыларды чындык санаалу воспитывать эдет, олордыҥ јаранып бийиктеген санаазы ажыра дезе јадын-јўрўм де ичкерилеп, кубулып јат.

XIX чактагы орус литература.

Орус литература бойыныҥ демократизмиле, социальный јадын-јўрўмниҥ сурактарын бўдўрерине албаданып кирижип турганыла, улусты сўўрине кычырганыла, јайым керегинде кожонгдорыла, албатыныҥ јадын-јўрўмине јилбиркегениле сўрекей кўчтў болгон.

М. Горький.

Революциядаҥ озогы орус писательдердиҥ слер кычырган ла кычыратан произведениелери улу орус литератураныҥ эҥ артык произведениелерине келижип јат.

Улу орус литература, телекейлик јаан учурлу болуп, албаты-јонло, оныҥ кўўн-санаазыла колбуулу болгон. Ондый колбуулу болгоны улу орус литератураныҥ тöзöчизин Пушкинди, оны ээчий барган улу писательдерди— Гогольды, Лермонтовты, Некрасовты, Салтыков-Щедринди, Толстойды, Чеховты, оноҥ до öскölöрин аҥылап јат.

Орус литература албаты-јонго, оныҥ јайым учун тартыжузына јуук болуп, XIX чактагы ончо улустыҥ јўрўминиҥ эҥ јаан сурактарын кöдўрип тургускан. Ондый сурактар јўзўн-башка болгон: крепостнический стройло, каан јаҥыла тартыжары керегинде, байлар ла јамылулар јокту улусты базынчыктап турганын јоголторы керегинде, 1861 јылдагы реформаныҥ кийининде крепостничествоныҥ арткан-калгандарыла тартыжары керегинде, јокту кижини öрö кöдўрип, бичик-биликке ўредери керегинде, ўй улустыҥ јўрўмин јарандырары керегинде, албаты ичкери кандый јолло барары керегинде, оныҥ келер јадын-јўрўми кандый болоры керегинде ле оноҥ до öскö сурактар тургузылган.

Орус литература бойыныҥ элбек кемиле анчадала јозокту, анчадала баалу болуп јат: ол тургуспаган ла каруузын берерге ченешпеген бир де сурак јок. Орус литература, кöп лö сабазында, сурактардыҥ литературазы болгон.

Нени эдетен?

Кайда артык?

Кем бурулу?—деп, ол јаантайын сурап јат—деп, Горький айткан.

XIX чактагы орус литература албатыныҥ јайымы учун, каан јаҥына, крепостничеством, онын соҥында капиталистический стройго удурлажа өткүрген тартыжузына сүрекей јаан јөмөлтө јетирген. XIX чактагы прогрессивный литература общественный јүрүмде јаан учурлу болгон. „Бистиҥ ончо күүн-санаабыс, ончо сагыжыбыс јаҥыс ла литературада јуулып јат, кийининде де узак өйгө јуулар: кижи күүндү, *эҥ артык* санаа-шүүлтелер литературадаҥ јон ортозына таркап јат“—деп, Николай каан туштагы литература керегинде Белинский айткан.

„Бистиҥ литература албатыныҥ санаа-шүүлтелерин бастыразын јууп бириктирет“—деп, 60-чы јылдарда Чернышевский бичиген.

XIX чактагы орус литература, албатыныҥ јадын-јүрүминиҥ төс суралтарын јалтанбастаҥ тургузып, олорго каруун берип туратан. Өскө ороондордыҥ бир де литературазы бойыныҥ албаты-јоныла, онын јүрегинде ле санаазында не бар болгоныла онойдо јуук колбуулу болбогон, јадын-јүрүмди албатыга тузалу эдип кубултар керек деп суракты бир де литература онойдо кату тургуспаган.

Оныҥ учун XIX чактагы орус литература телекейде ол өйдөги бастыра литературалардаҥ чик јок бийик турып јат. Орус классический литератураныҥ бийик кеминде бичилген произведениелери ол өйдөги озочыл идеяларды алынып, орус албатыныҥ јайым учун тартыжузына болушканы бистиҥ јүректерибиске, социалистический эпоханыҥ улузыныҥ јүректерине, тыҥ торгулат. XIX чактагы орус классический литература јаҥыс ла орус албатыга болушкан эмес, је озогы Россиядагы өскө дө укту албатылардыҥ ондый ок тартыжузына болужын јетирген. Ол өйдөги орус писательдер—Пушкин, Лермонтов, Толстой ло оноҥ до өскөлөри—өскө албатыларды јайым, ырысту болзын деп, күүнзеп туратандар. Оныҥ учун, орус литератураныҥ классиктериниҥ произведениелери орус та, казах та, алтай да, өскө дө албатылар ортодо качан да ундулбас, качан да ташталбас.

Орус писательдер јадын-јүрүмди чындык көргүскилейтен. Олор кычырачыларды јаҥыс ла бойлорыныҥ геройлорыныҥ бүдүмиле таныштырып туратан эмес, је олордыҥ өскөн социальный айалгаларыла, олордыҥ воспитаниезиле таныштырып, ол геройлор ненинҥ учун ондый боло бергенин јартап айдып туратандар.

Бай, бийиркек улус ончо праволорло тузаланып, јокту

улусты электеп, шоодып турган туштa, эҥ артык орус писательдер кижини өрө көдүрери, ого болужары учун тартышкандар. Олор помещиктердиҥ, көјөйымдардыҥ, чиновниктердиҥ јүстериниҥ төгүнчик кебин суурып, улусты јаба баскан самодержавно-крепостнический стройдыҥ бастыра јаманын албатыга көргүскендер.

Орус писательдер бойыныҥ төрөлин тыҥ сүүп, албатызыла оморкоп туратандар. Албаты јакшы јадын-јүрүмди бойына јуулап алар деп, олор бүдүп туратандар. Олор албатыныҥ ийде-күчин мактап, оныҥ бийик сагыжын, кылык- јаҥдарын, оныҥ билгирин, талантту болгонын көргүзетендер. Олор албатыныҥ Ада-Төрөлине берингенин, неденҥ де јалтанбас болгонын, Россияны јуулап аларга келген өштүлерле күүн-кайрал јок тартыжып турганын мактайтандар.

Олор төрөлин тыҥ сүүген улус, оныҥ учун революцияныҥ алдындагы Россиядагы караҥуй јадын-јүрүмди јажырбай, иле көргүскендер. Олор улу албатыныҥ кыйынду, караҥуй јүрүмин, праволоры јок болгонын көргүскендер. Албатыныҥ күчин јип, бастыра ороонныҥ өзүмине буудак эдип тургандарды олор бойлорыныҥ произведениелеринде тыҥ чугулданып, ачынып каргагандар.

Улу Гоголь төрөли учун тартышкан геройлорды „Тарас Бульба“ деп повестьте көргүзерде, „Ревизордо“ чиновниктерди ле помещиктерди электеерде, бойыныҥ төрөлин, албатызын сүүп турган патриот болгон.

60-чы јылдарда Некрасов, революционный демократияныҥ поэди, баатыр албатыныҥ ийде-күчине тереҥ бүдүп, албатыныҥ революциязы көдүрилзин деп кычырган патриот болгон. Төрөлин, албатызын сүүген поэт кезик крестьяндардыҥ төмөн түшкенин, јобожыганын көрүп, ачурканып, кунугып туратан, бийлеген класстарды көрөр күүни јок болгон. Бойыныҥ албатызыныҥ өштүлерин бастыра јүрегиле јаман көрүп турган кижи, јаҥыс ла ондый кижи албатыны чын ла сүүр аргалу.

Орус писательдер узак өйлөрдөҥ бери улусты бойыныҥ төрөлин сүүрге үреткендер. Төрөлин, төрөл тилин, культуразын сүүбей, Күнбадыштагы ороондордыҥ алдына чөгөдөп, оныҥ эш немеге турбас культуразын мактаган улусты орус писательдер јаантайын электейтендер. Эҥ артык орус писательдердиҥ күүнзегени—албатыга керектү произведениелер бичиири болгон. „Бис бастыра албатыга бичиирге турыбыс“—деп, Н. Островский айткан. Ол өйдө орус албаты көп сабазында бичикчи эмес те болгон болзо, је кажы-бирде албатыныҥ көп јаны бичикчи болор деп, олор бүдүп туратан.

Менинг ат-нерем улу Руська јайылар,
Кандый ла тилле мени адаарлар...

—деп, Пушкин „Памятник“ деген ўлгеринде айткан.

Улу орус писательдер бойынынг творческий ижин Ада-Төрөлине болуп кыйалта јок бўдўретен молјуга тўнгей көрөтөндөр. Писательдердинг јадын-јўрўмин, творчествозын шинжилеп, ол өйгө олордынг литературный ижи кандый уур болгонын слер билип аларыгар.

Общественного литературанынг керектў учурын билип, орус писательдер бойлорынынг ижине јаан ајару салып, оны бўдўрерине кўчин кысканбайтандар, орус писатель болгон бийик адын ару-чек тудатандар. Орус писатель „чындык керек учун тартышкан улу јуучыл болгон“ деп, Горький айткан. Николай каан тужындагы сўрекей кату өйлөрдө Пушкин, неденг де јалтанбай, јайым керегинде ўлгерлер чўмдеген. Јиит Лермонтов кааны ла каанныг болушчыларын јамандап чике айткан: „Слер Јайымныг, Генийдинг, Мактыг палачтары!“

Орус литературанынг өзөрине сўрекей јаан болушты революционно-демократический критика јетирген.

Улу критиктер Белинский, Чернышевский ле Добролюбов орус литературанынг идейный башчылары болгондор. Писательдерле кожо олор јакшынак орус литератураны төзөгөндөр. Олор кычырачыларга писательдердинг произведениелерининг идейный учурын јартап, орус культураныг ла общественный јадын-јўрўмнинг өзўмине ол произведениелер керектў болгонын көргўскендер.

Пушкин, Лермонтов, Гоголь керегинде ле текши орус литература керегинде Белинскийдинг литературно-критический статьялары ла Островский, Гончаров, оног до өскөлөри керегинде Добролюбовтынг статьялары писатель-классиктердинг улу произведениелериле кожо биске XIX чактаг арткан сўрекей баалу литературный јөөжө болуп јат.

Улу критиктердинг учурлузын јартап, М. И. Калинин айткан: „Белинский, Чернышевский ле Добролюбов чылап, улустынг санаазын башкарып, олордынг гражданский санаашўўлтезин бийиктедип, каан јанныла тартыжарга, демократический революцияга көдўрген улус орус литературанынг ла публицистиканынг историязында табылбас болор“.

Виссарион Григорьевич Белинский (1811—1848 ј. ј.) бойынынг статьяларын XIX чактынг 30-чы ла 40-чи јылдарында бичиген. I-кы Николай каан туштa сўрекей кату өйлөрдө ол крепостной праволо, самодержавиеле тартыжарынынг маанызын баштапкы ла катап көдўрген улустынг бирўзи болгон. Ол тартыжуны Белинский „Отечественные записки“ ле „Современник“ деп журналдарда

чыккан статьялары ажыра öткүрген. Белинский качан да јана түшпес тартыжачы болгон. Ол албаты-јонды тыҥ сүүген, базыначыларды дезе торт көрөр күүни јок болгон, бойыныҥ бастыра литературно-критический ижин албатыныҥ ырызына болуп бүдүрип турган керек деп көрөтөн. Оныҥ сананган бек санаазын, албаты учун тартыжар күүнин кем де, не де бузуп болбойтон.

Оныҥ сүрекей тыҥ сүүген төрөли, Россия, качан-бирде улу јаан јолго чыгарына Белинский јаантайын бүдүп туратан. 1840 јылда ол мынайда бичиген: „Бис, үредүзи бийик телекейдиҥ бажында туруп, наукага ла искусствого закондор берип, бичикчи бастыра албатылардаҥ јаан күндүү алып турган Россияны 1940 јылда көрөтөн улуска, балдарыбыстыҥ балдарына, адаркап турыбыс“.

Бойыныҥ төрөлин сүүбей, бойыныҥ албатызынаҥ, национальный культуразынаҥ айрылган космополиттерди Белинскийдиҥ сыраҥай көрөр күүни јок болгон. „Космополитти кижи деп агару атла адааргa да јарабас“—деп, Белинский ачурканып айткан.

30-чы ла 40-чи јылдардагы прогрессивный улус Белинскийди бойыныҥ үредүчизине бодойтондор. Оныҥ үнин бастыра Россия угатан. Ол бастыра Россияныҥ кычырачыларына Пушкин, Лермонтов, Гоголь керегинде айдып, олордыҥ произведениелеринде көдүрген суракта рдыҥ тереҥ учурын, олордыҥ произведениелерининҥ улу идеяларын јартап туратан. 40-чи јылдарда өзүп чыккан јаҥы писательдерди—Некрасовты, Герценди, Тургеневти, Гончаровты ла оноҥ до өскөлөрин ол сүүнип уткуган, Белинский бойыныҥ статьяларыла ол писательдерге јаан болуш јетирген, олорды албаты-јонго беринип, ого тузалу болорына үреткен.

Литература „эш неме этпей, байрамдап соодонотон неме эмес“, обществоныҥ санаазын јартап көргүзетен учурлузын писательдер оныҥ статьяларынаҥ јакшы билгендер.

Белинский албаты-јонго каршулу литературала јаантайын тартыжатан. Гоголь „Ревизор“ ло „Өлгөн тындар“ деген произведениелерин бичиирде, Белинский оны сүүнчилү уткуган. Јe Гоголь албаты-јонныҥ керегинеҥ ырап, каан јаҥы јаар јайыларга сананарда, Белинский Гогольды јамандап, атту-чуулу письмо бичиген.

Белинскийдиҥ санаазыла болгожын, писатель элдеҥ ле озо „бойыныҥ ороонынын уулы, Ада-Төрөлининҥ ончо керектерин јүрегине алынып турган гражданин болор учурлу.“

60-чы јылдарда, јаҥы өйлөрдө, Белинскийдиҥ керектерин оноҥ ары Н. Г. Чернышевский ле Н. А. Добролюбов көндүктирген.

Николай Гаврилович Чернышевский (1828—1889) 60-чы јылдардагы революционный демократтардыҥ башчызы болгон. Чернышевский сүрекей сагышту, бийик үредүлү, бир сананганынаҥ јана болбос, турумкай кижи болгон. Оны каанныҥ башкарузы түрмелеген де, каторгага да ийген, је оны чике јолынаҥ кыйдырып болбогон. Чернышевский јүзүн-јүүр иштер бүдүрген: ол философ то, учёный да, педагог то, писатель де, литературный критик те болгон. Је элдеҥ ле озо ол јокту крестьян улус учун турушкан революционный тартыжачы болгон. „Крестьянский революция керегинде идеяны, эски јаҥдарды ончозын аҥтарар керегинде идеяны цензураныҥ ончо буудактары ажыра“ недеҥ де јалтанбай өткүрип таркаткан.

1861 јылдагы реформа крестьяндарга тузалу эмес, помещиктерге тузалу реформа болорын, каанныҥ башкарузы ла помещиктер крестьяндарды төгүндеп, тоноп саларын Чернышевский ажындыра билип турган. Колына јер алары ла базынчык јок јадын-јүрүмге крестьяндар јаҥыс ла революция ажыра јединетени ого јарт болгон. Реформа өткүрилген кийининде Чернышевский „Барский крестьяндарга“ деп прокламация (кычыру) бичиген. Ондо ол каанныҥ башкарузы крестьяндарды реформала төгүндеген деп јартап, олорды революцияга кычырган.

Чернышевский искусство ло литература керегинде бичиген иштеринде Белинскийдиҥ санаа-шүүлтелерин онон ары тереҥжидип көндүктирген. Литература озочыл улустыҥ амадаганы учун тартыжар учурлу деп, јадын-јүрүмнеҥ айрылала, алдынаҥ бойы јаҥыс ла бойына болуп болотон искусство јок деп, ол айдатан. Чернышевскийдиҥ санаазыла болзо, искусство—јадын-јүрүмди чындык көргүзип, улусты јүрүмге, тартыжуга үредер учебник болор учурлу.

Н. Г. Чернышевскийдиҥ бирлик шүүлтелү најызы Николай Александрович Добролюбов (1836—1861) болгон. Ол узак јажабаган, 25 јашту тужында јада калган.

Оныҥ јүрүми, оныҥ иштери төрөлине ле орус албатыга берилген. Добролюбов не ле керегинде бичигенде, ол јаантайын албаты учун, албатыныҥ праволоры учун тартыжатан. Ол база, Чернышевский чилеп ок, крестьянский революцияга иженип туратан.

Добролюбов јаҥыс та каан јаҥын ла крепостничествоны јажыт јогынаҥ јөмөп турган улустыҥ эмес, је эреҥистелип те тургандардыҥ—либералдардыҥ күүн-кайралы јок өштүзи болгон. Өштүлер оныҥ тереҥ шүүлтелү, корон тилдү статьяларынаҥ коркып туратандар.

Белинский ле Чернышевский чилеп ок, Добролюбов литература керегинде мынайда сананатан: „Литература общественого служить эдер учурлу, албатыныҥ кажы ла өйдө

тургускан бастыра суралтарына каруу берер учурлу, бойынынг өйиндеги идеяларла бир кеминде болор учурлу" (Жданов).

Литература јадын-јўрўмди чындык, художественный јанынанг бийик көргўзер учурлу деп, Белинский айдатан. Литературный произведениени шинжилегенде, оны ол јанынанг көрөтөн.

Орус классический литература јадын-јўрўмди көп јанынанг бичип көргўскен. Је ороонныг јадын-јўрўми јаңыс јерде турбайтан, јаантайын кубулып туратан. Албатыныг јайым учун тартыжузы там элбеп, јайылып турган.

Тереңг патриотизм, албаты-јонго берингени, Россияныг келер өйдө улу болорына бўдўп турганы, гуманизм —бу идеялар прогрессивный орус писательдерди эрчимдў иштеерге көдўрип туратан.

Бу идеялар учун тартыжып, орус литература кажы ла исторический эпохада классовый тартыжу көдўрген јаңы суралтарды тургузып, олордыг каруузын бедреп туратан. Кезик суралтарды канайда бўдўрерин XIX чактыг 20-чи јылдарында, кезигин 50-чи јылдарында, кезиктерин дезе 90-чы јылдарында јартаар керек болгон. Айла кажы ла сурак кажы ла исторический өйдө башка-башка јанынанг тургузылып јат.

Оныг учун бис, кандый бир классиктиг произведениезин кычырып тура, ол произведениеде көргўзилген исторический эпохала танышпай туруп, оныг идейный учурын, оныг керектўзин билип болбозыбыс.

Революциядаг озо болгон эпоха албаты-јон бойынынг кўчин јиичилерле—классовый өштўлериле—тыг тартышкан эпоха болуп јат.

Бу тартыжу общественный јадын-јўрўмниг кажы ла бөлўгинде болгон. Бу тартыжу литературада да болгон.

Слер ўренип турган писательдер-классиктер XIX чактагы орус литератураныг озочыл, прогрессивный писательдери болуп јат. Олор эг ле артык, чике литератураны төзөп, оны көндўктирип тыгыткандар.

Је орус писательдер ончозы ла прогрессивный болгон эмес; кезик писательдер дезе орус литератураныг чын јолыла барбаган. Ондыйлары реакционный писательдер болгон. Олор бойлорыныг произведениелеринде јадын-јўрўмди јастыра көргўзип, прогрессивный улусты ла олордыг идеяларын јектеп, бис политикага киришпес улус дежип, кычырачыларды мекелеп, олорды јадын јўрўмниг керектў учурынаг туура апараргa кичеенетендер.

В. И. Лениниг 1913 јылда бичиген сөстөрин качан да ундубас керек:

„Кажы ла национальный культурада демократический

ле социалистический культураныҥ, тыҥ өспөгөн дө болзо, элементтери бар, нениҥ учун дезе, кажы ла нацияда ишкүчиле јадып, күчин байларга јидиргендер бар, олордыҥ јадын-јүрүминиҥ айалгалары демократический ле социалистический идеологияны төзөп јат. Је кажы ла нацияда буржуазный культура база бар“.

Прогрессивный да писательдерди алар болзобыс, олор јадын-јүрүмди толо, тереҥ, чындык көргүскилебеген. Писатель озочыл улуска, албатыныҥ јайымы учун тартыжуга канча ла кире јуук болгожын, јадын-јүрүмди бичигенде, ол анча ла кире чын, јакпы бичип көргүзетен. Јиит Пушкин декабристтерге јуук болгонынаҥ улам, бойыныҥ творчествозында „телекейдиҥ тирандарын“, казыр байларды каргап, „агару јайымды“ мактап үлгерлер бичиген.

60-чы јылдарда революционный демократтардыҥ идеялары албатыныҥ санаа-шүүлтезине јуук, ого керектү болгон. Некрасов революционный демократ болгон, оныҥ учун ол өскө позицияда турган писательдердиҥ ајарбаган немелерин көрүп, чын билип алган. 1861 јылдагы реформа албаты-јонды мекелегенин, албатыда революционный санаалар өзүп турганын ол кычырачыларга көргүзип берген.

Орус улу писательдердиҥ ле критиктердиҥ творчествозын үренип тура, олор, пролетариат обществоныҥ эҥ ле революционный классы болуп өрө көдүрилгелекте, революционный тартыжузын баштагалакта, иштегенин ундубас керек.

Оныҥ учун өткөн өйлөрдөги эҥ озочыл да улус јадын-јүрүмди учына јетире чын билип, оныҥ барар јолын чике көргүзип болбогондор. Онызын јаҥыс ла марксистско-ленинский теорияны билген улус чын-чике көргүзер аргалу.

Белинскийдиҥ, Чернышевскийдиҥ, Добролюбовтыҥ санаа-шүүлтелери ол өйлөрдө эҥ ле бийик, эҥ ле прогрессивный да санаа-шүүлтелер болзо, је бир кезек суралтардыҥ аайына олор чыгып болбогондор. Капитализмниҥ өскөниле кожо өзөтөн класс—пролетариат—историяны ичкериледетен јаап ийде болорын олор ол туштагы орус обществоныҥ јүрүминеҥ, өзүминеҥ билип болбогондор.

Темдектезе, Чернышевский революцияныҥ төс ийде-күчи јаҥыс ла крестьянство болуп јат деп айдатан. Крестьянствого ол тыҥ иженген. В. И. Ленин, Чернышевскийди учына јетире революционный демократ деп бийик адап, ол ок туштa оныҥ шүүлтелериниҥ једикпестерин көргүскен. „Социализмге көчөргө керектү материальный айалгаларды ла общественный ийде-күчти јаҥыс ла капитализмниҥ ле пролетариаттыҥ өзүми төзөп алар аргалузын өткөн чактыҥ

60-чы јылдарында ол билбеген де, билер де аргазы јок болгон“ —деп, В. И. Ленин айткан.

Өткөн өйдөги кезик писательдер јадын-јўрўмниң јаан учурлу бөлўктериниң көп сабазын художественный јанынаң сўрекей чын темдектеп көргўскен де болзо, је бир кезек бөлўктерин учына јетире билип, чындык көргўзип болбогондор, нениң учун дезе, олордың классовый санаашўўлтелеринде бир канча тутактар ла једикпестер бар болгон. Темдектезе, Л. Н. Толстой, орус улустың јадын-јўрўмин сўрекей терең билип, художественный јанынаң сўреен јакшы бичиген кижи, дворянско-крепостнический стройды, капитализмди, Россияның государственный системазын сўреен кезем критиковать эдип тура, учына јетире чындык јолло барбаган, революционный санаа-шўўлтелерге јединбеген, оның ордына дезе јаман эткенге удурлашпас керек деген реакционный теорияны таркаткан. Ол өйдөги көп миллион крестьяндар, бир јанынаң, капиталистический стройды көрөр кўўни јок болгон, экинчи јанынаң, өштўлерле тартыжарын билбей, јажына ла кыйынга чыдажып јўретен, јобош болгон. Олордың ондый кўўн-санаазы Толстойдың произведениелеринде көргўзилген.

Классовый санаа-шўўлтелеринде тутакту, једикпестў писательдер кезикте албатының јайым учун тартыжузына јуук болуп тура, классовый тартыжу тынгый бергенде, чике јолдоң туура јўре де беретендер. Темдектезе, ондый керек Тургеневле болгон. Ол 40-чы јылдарда крепостной правоның јаан өштўзи болуп, Белинскийге јуук болгон, је 60-чы јылдарда, классовый тартыжу тынып, революционный демократтар каан јаңына удурлажа, крепостничествого удурлажа кўўн-кайрал јок тартыжа берерде, Тургенев ондый тартыжудаң коркып, либералдарга кожулала, Чернышевскийди ле Добролюбовты јаратпай, јамандап туратан.

Выводтор

Онойдордо, XIX чактагы орус классический литератураның улу јаан учуры неде дезе—ол баштапкы ла кўнинеҥ ала учына јетире албаты-јонло, оның јайым учун тартыжузыла, оның јаан керектериле колбуулу болгонында.

XIX чактагы орус классический литература сўрекей јаан социальный суралтар тургузып, оның каруузын тереҥ шўўп, неденҥ де јалтанбай, художественный јанынаҥ бийик кеминде берерге кичеенген. Ондый суралтарды ол тужында јер-телекейдеги бир де литература тургуспаган.

Ондый суралтарды тургусканыла ол өйдөги орус лите-

ратура каан јаңына, крепостничествого, капитализмге удурлажа өткүрген тартыжуга сүрекей јаан тузазын јетирген.

Россиядагы каан јаңы, крепостничество ло капитализм јаңыс ла орус албатыны базынып кыйнаган эмес, је өскө дө албатыларды, ол тоодо алтай да албатыны, базынчыктаган. Онойткондо, орус литература Россияда јаткан өскө дө албатыларга көп тузазын јетирген.

Бу ончозы XIX чактагы орус литератураны јер-телекейдеги ончо литературалардаң бийик эдет.

XIX чактагы јадын-јүрүмди терең, чын көргүскен улу орус литература кижини күндүлү көрүп, албатыны сүүп, оның јайым болорына күүнзеп туратан. Ол өйдөги орус писательдер јаан патриоттор болуп, Ада-Төрөлине ле албатызына беринген улус болгон.

Ол өйдөги орус литератураның өзүмине јаан болушты оның идейный башчылары—революционно-демократический критиктер јетиргендер.

Ол писательдер јуртаган өй калапту классовый тартыжуныҥ өйи болгон. Ол тартыжуда кажы ла писатель кандый бир классовый позицияда турган.

Албатыныҥ јайым учун тартыжузына, бойыныҥ өйиндеги озочыл идеяларга канча ла кире јуук турган писатель јадын-јүрүмди чын билип, оны литературада чынчике көргүзип туратан.

Оныҥ учун орус писатель-классиктердиҥ произведениелерин кычырып, шиҥжилеп тура, ол произведение кажы өйдө бичилгенин, ол өйдө ороон ичинде кандый јаан сурактар көдүрилгенин, албатыныҥ јайым учун тартыжузына ол писатель јуук болгон бо, јок по—ончозын билер керек. XIX чактыҥ бистиҥ советский албатыга энчи болуп берилген улу орус литературазыныҥ бийик идейный учурын, художественный мастерствозын ол ло тужында билип аларыбыс.

Александр Сергеевич Пушкин

(1799—1837)

Пушкиннин поэзиязы, орус ар-бүткенди де, орус улусты да көргүскенде, орус јүрүмди сүрекей чын эдип көргүзет: онон улам, ончо улус Пушкинди орус национальный поэт деп, орус албатынын поэди деп јаныс үнле адаган...

В. Г. Белинский.

ЧААДАЕВКЕ.

Сўўштиҥ, ижемјиниҥ, табыжы јок мактыҥ
Төгүни бисти узак эмес соодоткон:
Түженген түштий, эрте тумандый,
Јиит тужыныҥ соотторы јоголгон;
Је кўўн-санаабыс эмди де өчкөлөк,
Базынчыкту јаҥга бастырып, бис
Токтобос-энчикпес јўрегисле
Төрөлистиҥ кычырузын угадыс.
Јиит кижи бойыныҥ сўўгенин
Канайда сакып иженетен эди,
Агару јайымныҥ келерин
Бис онойдо сакып иженедис.
Јайымныҥ оды бисте өчкөлөктө,
Јўрегис тартыжудаҥ чөкөҥгөлөктө,
Ада-Төрөлгө, мениҥ најым,
Бастыра бойыбысты берели!
Ижен, нөкөрим: чыгар ол,
Ырыстыҥ јаркынду јылдызы,
Уйкудаҥ Россия ойгонор,
Каан јаҥыныҥ оодыктарына дезе
Ады-јолысты бичип койорлор!

1818 ј.

Пушкин Чаадаевле Царский Селодо лицейде ўренер туштa танышкан. Чаадаев јиит гусарский офицер болгон. Је ол бойыныҥ нөкөрлөриле кожо Россиядагы политический ле общественный стройды јаратпай туратан. Пушкиниҥ политический санаа-шўўлтелерине Чаадаев јаан салтарын јетирген.

Пушкиниҥ бу ўлгери бичилген тарыйында кепке базылбаган. 20-чи јылдардагы јиит озочыл улус оны колло бичип таркаткан. Бу ўлгер олорды каан јаҥыла тартыжарга кычырган.

Суралтар ла јакылталар.

1. Бу ўлгерлерди кажы өйдө бичигенине ајару салыгар. Ол өйдө озочыл орус дворянский обществоныҥ политический санаа-шўўлтези керегинде нени билеригерди куучындап беригер.

2. Поэт нөкөрин неге кычырып јат? Кычыру салынган строфаларды темдектегер.

3. Ол өйдөги озочыл идеялу ла санаа-шўўлтелў улус нени амадап кўўнзегени бу ўлгерде билдирет?

4. Поэттиҥ нөкөрлөри ниниҥ учун ўлгерди сўреен сўўп, јарадып турган?

СТАНЦИОННЫЙ СМОТРИТЕЛЬ.[1]

Колежский регистратор – почтаныҥ станциязында диктатор.

Князь Вяземский.

Станционный смотрительдерди кем каргабаган, олорды кем айткылабаган? Олор јорыкчыларды кыстап, катулап, коомой иштеп туры деп, комудал бичиирге кем чепешпеген?

Олорды кижи кыйначылар деп адап, өлгөн подьячийлерле эмезе муромский тонокчыларла кем түҥейлештирбеген? Је олордыҥ јаткан айалгазын чынын билип аларга кичеенеликтер, айса болзо, олор керегинде эмеш јымжада айдарга келижер болор бо? Станционный смотритель дегени кем ол ондый? Он төртинчи класстыҥ кыйында турачызы, бойыныҥ јамызы оны јаҥыс ла соктырарынаҥ корулап јат, је јаантайын эмес (онызын кычырачылар бойлоры билер). Князь Вяземский кокырлап диктатор деп адаган смотрительдиҥ ижи-јүрүми кандый? Чын ла каторга эмес пе? Түнде де, түште де ого амыр јок. Кунукчыл јолдо јуулган бастыра чугулын јорыкчы кижи станционный смотрительге чыгарып јат. Күн јут, јол коомой болзо, аттар тартпай турза,—смотритель бурулу. Јорыктап јүрген кижи, оныҥ јокту туразына киреле, оны өштүзине бодоп көрүп јат. Ол кычырбаган айылчыдаҥ түрген айрылза, јакшы туры, је аттар јок болуп калза, канайдар? Кудай! Оныҥ бажына кандый каргыш, кандый адылыш урулар! Јаан та, кар да болзо, ол арга јокто айылдар керип јүгүрет. Келген кижиниҥ кыйгы-табыжынаҥ, түртүжинеҥ бир де минутка болзо амырааргa, кышкы корон соокто ол сенекке чыгат.

Генерал келет; станционный смотритель, бастыра бойы тыркыражып, үч аттаҥ коштой јеккен калганчы алты атты, ол тоодо сүреен түрген јетирүлер апаратан аттарды ого берип ийет. Генерал, ого алкыжын да айтпай, атана берет. Беш ле минут өткөн кийининде—күзүҥи шыҥырайт... фельдъегер[2] јолдо почтаныҥ аттарын алар керегинде бичигин столдыҥ үстине таштайт. Станционный смотрительдиҥ јадын-јүрүмин јакшы јазап көрүп турар болзо, бистиҥ јүрегис, ого чугулдаардаҥ, ойто килей берер. База бир кезек сөс айдайын: мен јирме јылдыҥ туркунына бастыра Россияны эбирип келдим. Мен почта тартатан јолдорды ончозын билерим, бир канча үйе унаачылар меге

---

[1] *Станционный смотритель*—станцияны көрүп башкаратан кижи.

[2] *Фельдъегерь*—башкарунын секретный документтерин түрген јетиретен кижи.

Горно-Алтайская областная БИБЛИОТЕКА

таныш, каа-јаа ла смотрительдерди мен чырайынаҥ таныбазым, олордыҥ јӱк ле каа-јаазыла учурашпагам. Мениҥ узак ӧйдиҥ туркунына јорыктап јӱрӱп бичиген бичиктеримди удабас кепке базып чыгарарым деп, иженип турым, эмди дезе јӱк ле мындый неме айдайын: станционный смотрительдер керегинде эл-јонго чек тӧгӱн эрмек айдышкылайт. Онойдо јабарлаткан смотрительдер јобош, керишпес улус, бӱткенинеҥ бери кӱндӱркеек, акчаны тыҥ сӱӱбес улус. Олордыҥ куучынынаҥ (јорыктап јӱрген улус олордыҥ куучынын керекке албай јат) кижи сӱреен кӧп немеге ӱренип алар. Мен бойым дезе олордыҥ куучынын казнаныҥ керегине бараткан алтынчы класстыҥ чиновникининҥ куучынынаҥ артыксынып угадым.

Онойдордо, смотрительдердиҥ ортозында мениҥ најыларым бар болуп турганын билип аларга кӱч эмес. Олордыҥ бирӱзин мен качан да ундубазым. Бис оныла бир туштa учуражып танышканыс, мен сӱӱген кычырачыларыма ол керегинде куучындап берерге турым.

1816 јылда, май айда меге Н***ский губерния ажыра эмди јоголтып салган трактла бараргa келишкен. Мен ол туштa кичинек јамылу болгом, станциялар сайын солыйтан почтовый аттарла јӱретем, оныҥ учун смотрительдер менле кӧп куучындашпайтан, мен бойыма керектӱ немелерди арай ла согушпай алып туратам. Мен јаш тужымда сӱреен ачынчак болгом. Смотрительдер меге белетеп койгон калганчы ӱч атты јамылу баринге берип ийгенде, олорды јаман, коркынчак улус деп, калаптанып туратам, губернатордыҥ обединде оныҥ јалчызы айакты мени ажыра ӧскӧ кижиге озо апарганына мен онойдо ок узак ӱренип болбой туратам. Эмди дезе мен онызын да, мынызын да кайкабайдым. Јамылу јамылуны тооп јӱрзин деген ээжиниҥ ордына, сагыш сагышты тооп јӱрзин дезе, бисле не болор эди? Кандый кериш-табыш башталар эди! Јалчылар курсакты озо кемге берер эди? Јe, бойымныҥ куучыным айдайын.

* * *

Кӱн изӱ болгон. Станцияга ӱч беристе јеткелекте, јаашта мамчылай берди. Бир ле минуттыҥ бажында ургун јаашмени бастыра бойымды сууга ӧткӱрип ийди. Станцияга једип келеле, элдеҥ ле озо кургак кийим кийип алдым, оныҥ кийининде чай сурадым. „Эй, Дуня! Самоварды тургус, барып каймак экел“—деп, смотритель кыйгырды.

Ол сӧстӧрди угала, он тӧрт јашту кызычак кӧжӧгӧниҥ кийининеҥ чыгала, сенек јаар јӱгӱрди. Оныҥ јаражын мен кайкадым. „Бу сениҥ кызыҥ ба?“—деп, мен смотрительдеҥ сурадым. „Мениҥ кызычагым—деп, ол сӱӱнип айтты,

—сагышту, чыйрак, сырагай ла өлгөн энези ошкош". Ол, менинг јолдо почтодоң аттар алатан бичигимди алала, бичий берди, мен дезе оныҥ кичинек, ару туразын кеерке-дип турган јуруктарды көрүп турдым. Ол јуруктар тенибер уулдыҥ јүрүмин көргүзип турган эмтир. Баштапкы јурукта бажында колпакту[1] ла шлафрокту[2] карыган өбөгөн бойыныҥ токуназы јок уулын тениирге божодып јат, уулы дезе адазыныҥ алкыжын ла акчалу таарын түрген алып јат. Экинчи јурук јиит уулдыҥ балыр кылыгын көргүзет. Столдыҥ јанында отурган уулды айландыра мекечи нөкөрлөри ле уйалбас үй улус курчап алган. Оныҥ кийининде, акчазын ончозын ары-бери тудала, јоксыраган уул, үч толыкту шляпадаҥ кийеле, чочко кабырып, олордыҥ ортозында ажанып отурганын јурап салган, уулдыҥ чырайы кунукчыл эмтир. Калганчы јурукта уулы адазыныҥ айылына јанып келерде, ол ок колпакту ла шлафрокту буурзак өбөгөн уулына удура чыгара јүгүрип келген, тенибер уулы адазыныҥ алдында тизелене туруп, алкыш сурап јат. Казанчы семис бозу өлтүрип јат, кандый сүүнчилү шакпырт болуп турганын јаан агазы јалчыларынаҥ сурап јат. Кажы ла јуруктыҥ алдында немецкий үлгерлер кычырдым. Ол јуруктар ла үлгерлер эмдиге јетире мениҥ сагыжымнаҥ чыкпайт, онойдо ок горшокто өскөн бальзаминдер,[3] чокыр көжөгөлү орын, мени айландыра болгон ононҥ до өскө немелер ундулгалак. Ол туранын ээзин, бежен јашка једе берген катан кижини, узун јажыл сюртукту, онуп калган лентазында үч медаль тагынган өбөгөнди, мен эмди де көрүп тургамдый...

Мени јетирип экелген унаачыга акчаны төлөп божогологымда, Дуня самовар тудунганча кирип келди.

Кичинек опту кыс, мен јаар эки ле катап көрөлө, оныҥ меге јарап турганын билип ийеле, јаан чаҥкыр көстөрин төмөн көрди. Мен оныла эрмектежеримде, ол бир де маҥзарыбай, куучындажа берди. Мен адазына бир стакан пунш[4], Дуняга дезе бир стакан чай тургустым; бис үчилебис, узак өйдиҥ туркунына таныш улус болгон чылап, куучындажа бердибис.

Аттар белен болгон, мениҥ дезе ол смотрительле, оныҥ кызыла айрылыжар күүним јок болгон. Учы-учында, мен олорло јакшылаштым, адазы мени јолдо јакшы јүр деп алкады, кызы дезе абрага јетире узадып салды. Сенекте мен токтой түжеле, оны окшоорго јөп сурадым, Дуня јөбин берди...

---

[1] *Колпак*—кичинек јукачак бөрүк.
[2] *Шлафрок*—айылдыҥ ичинде кийетен јукачак тон (халат).
[3] *Бальзамин*—чечектиҥ ады.
[4] *Пунш*—аракы.

Мен эр јажыма јетире көп улус окшогом, је бирӯзи де менинг сагыжымда ондый узак артпады.

Бир канча јылдар өткөн кийининде керектерим мени ол ло јолго, ол ло станцияга экелди. Карыган станционный смотрительдинг кызы сагыжыма кирерде, ол кысты база катап көрөрим деп сӯреен сӯӯндим. Је, станционный смотрительдинг ордына өскө кижи иштеп турган болор, Дуня дезе кижиге барган болор деп санандым. Ол эмезе олордынг бир-бирӯзи өлгөн болор деп сананала, сӯреен тынг санаркап, ***станцияга кунукчыл једип келдим. Почтаныг туразынынг јанына аттар тура бергиледи. Туранынг ичине кирип келеле, мен тенибер уулдынг јӯрӯмин көргӯзип турган ол ок јуруктарды, ол ок јеринде турган столды ла орынды танып ийдим, је көзнөктөги чечектер јок эмтир. айылдынг ичи эскирип, јоксырап калыптыр. Смотритель бойы некей тон јабынып, уйуктап јаткан, менинг келгениме ойгонып келеле, орыннаг турды. Ол Самсон Вырин бойы болуптыр, је сӯреен тынг карып калган эмтир! Ол јолдо почтаданг аттар алатан бичигимди алып бичигенче, мен оныг буурул бажын, тереңг чырышту јӯзин, корчойып калган белин көрӯп, ол ӯч-төрт јылдынг туркунына кандый тынг ӯрелип уйадаган деп, кайкап турдым. „Мени таныдыгар ба?—деп, мен оноң сурадым.—Бис слерле таныш улус“. „Болзо до болор—деп, ол меге каруузын тӯлтӯйип калган айтты.—Мында јол јаан, менде көп улус токтоп туратан.“ „Слердинг Дунягар эзен-амыр ба?“—деп, мен сурадым. Өбөгөн кабактарын јемире көрӯп ийди. „Кудай оны билер“—деди. „Ол кижиге барган ба?“—деп, мен сурадым. Өбөгөн, суракты укпаачы болуп, менинг бичигимди шымыранып кычырып турды. Мен бойымныг суралтарымды токтодоло, чөйгөнгө чай ассын дедим. Не болгонына јилбиркеп пунш, байла, менинг озогы таныжымныг тилин чечип ийер болбой деп ижендим.

Мен јастырбадым. Өбөгөн менинг берген бир стакан аракымды ичип ийди. Аракы ичип ийерде, карыганактынг санаазы эмеш јарый берди. Экинчи ле чөчөйдинг кийининде ол куучынчы боло берди. Мени ол та чын таныды, та „таныгам“ деп тегин айтты. Оныг айткан куучыны менинг јӯрегиме ол тушта сӯреен тынг томулган.

„Слер менинг Дунямды билетен турыгар ине?—деп, ол баштады.—Кем оны билбейтен эди? Ах, Дуня, Дуня! Кандый кыс болгон! Кандый да кижи көргөндө, оны мактайтан, кем де оны јамандабайтан. Барынялар[1] ого кол плат эмезе сыргалар сыйлап беретен. Господалар[2] келгенде, өнөтийин ажанарга шылтактанып, бойлоры дезе јӯк ле

---

1 *Барыня*—бай ӯй кижи.
2 *Господа*—бай улус.

оны көрүп аларга, бисте токтоп туратандар. Канайып та ачынып калган бариндер, оны ла көргөндө, чугулын токтодып, менле јакшы куучындажа беретендер. Курьерлер ле фельдъегерьлер оныла јарым частаҥ куучындажып туратандар. Ол айыл-јуртымды башкарып туратан, айылдыҥ ичин јуунадатан, аш-курсакты белетейтен болгон. Мен дезе, карыган тенек, оны көрүп, сүүнип јүретем; мен оны, Дуня баламды, сүүбеген бедим, мен оны јажытпагам ба, оныҥ јүрүми коомой болгон бо?

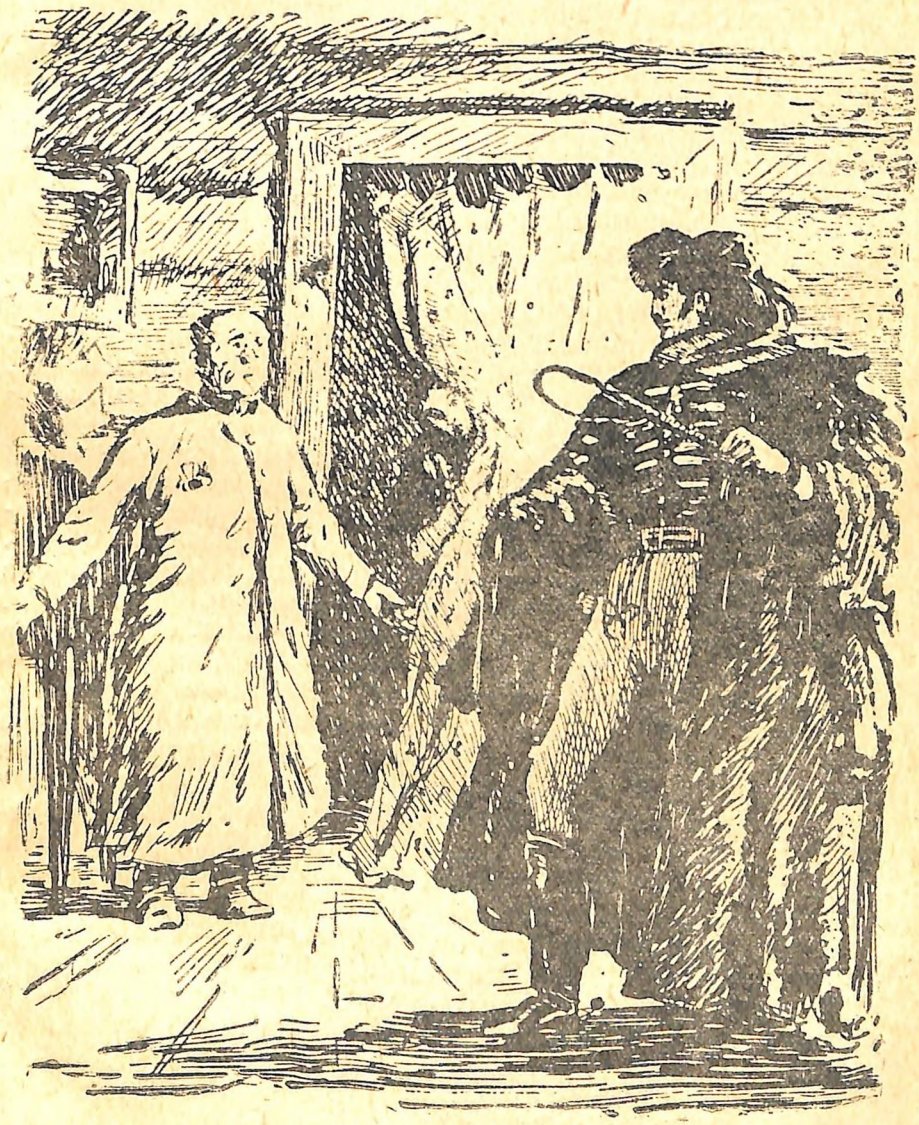

„Јок, јеткерденг аргаданып болбос; болотон неме болбой калбас эмтир“—деп айдала, ол меге бойынынг түбегин үзе куучындап берди. Үч јыл мынанг озо кышкы энгирде смотритель бойынынг јаны бичигине чийүлер тартып отурарда, кызы дезе көжөгөнинг кийининде бойына платье көктөп отурарда, чанакка үч ат јеккен кижи келип токтогон, черкесский бөрүктү, военный шинельдү, шальла оронып алган кижи, турага киреле, аттар сураган. Аттар ончозы јорыкта болгон. Аттар јок деп угала, кыйгырып, камчызыла талайган. Је, ондый керектерге үренип калган Дуня, көжөгөнинг кийининенг чыгара јүгүрип келеле, ол кижиденг сураган: „Нени-нени ажанарыгар ба?“ Дуняны көрөлө, ол кижи чугулдабай барган, аттарды сакыыр болгон, ужин белетезин деп јакыган. Үлүш јелбер бөрүгин, оронгон шалын ла шинелин чечип ийерде, кара азу сагалду јаш, јарап гусар[1] турды. Ол смотрительле, оныг кызыла сүүнчилү куучындажа берген. Ужинди экелип бердилер. Ол тушта јорыктанг аттар келди, смотритель олорды азырабай ла јорыкчынынг абразына јексин деп јакылта берген. Је айылга киреле, көрөр болзо, јорыкчы уул такканынг үстинде сагып јок, јаан оору јаткан: оныг бажы сүреен тынг оорыган, барар аргазы јок болгон... Канайдар! смотритель бойынынг орынына оны јатыргызып салган, јакшы болбозо, эртен С *** деп јерге эмчиге кижи ийер деп јөптөшкөн.

Экинчи күнде гусар оноң тынг оорыды. Ол јалчызынанг атту городко эмчиге ийген, Дуня оныг бажын уксуста чыктыдып салган платла танып береле, көктөп отурган немезин алганча, оныг орынынынг јанында отурды. Оору кижи смотрительдинг көзинче онтоп, бир де сөс айтпай турган, је эки стакан кофе ичеле, онтоп-калактап, бойына обед јакыган. Дуня оноң торт ырабаган. Ол кижи бирле минуттынг бажында суу сурап турган, Дуня ого кружкала лимонад[2] берип турган. Оору кижи дезе эриндерин чыктыдып алала, кружканы ойто берген сайын Дуняшага алкыжын јетирип, оныг колын тынг тудуп турган. Тал түште эмчи једип келген. Ол оору кижиинг тамырын тудуп көрөлө, онула немецкий тилле эрмектежеле, орустап айтты: „Ого амыр керек, эки күннинг бажында бararга кем јок болор“. Гусар келгени учун эмчиге јирме беш салковой акча береле, кожо ажанарга кычырды, эмчи јөпсинди. Экилези күүнзеп ажандылар, бир шили аракыны үзе ичеле, бойы бойлорын сүрекей јарадып айрылыштылар.

База бир күн ödördö, гусар чек јазыла берген. Ол сүреен сүүнчилү болды, Дуняла да, оныг адазыла да

---

[1] *Гусар*—атла јүретен черүчи.
[2] *Лимонад*—лимонныг суузы.

кокырлажып, кожоңдоп, сыгырып турар болды. Келген улусла куучындажып, олордың бичиктерин почтаның книгазына бичип турган. Буурзак смотрительге ол сүреен јараган, үчинчи күнде ол јанарга турарда, смотрительге оныла айрылыжарга ачу болды. Воскресен күн болгон. Дуня церквеге обедняга бararга тергенди. Гусардың абразы белен болды. Ол смотрительле јакшылажала, оны азыраган, јатыргыскан учун кериктенбей төлөп берди; Дуняла јакшылажып алала, оны деревненинг учында турган церквеге јетире јетирип салайын деди. Дуня аланзый берди... „Неденг коркып турың? — деп, ого адазы айтты.— Оның высокоблагородиези бөрү эмес, сени јибес ине; церквеге јетире барзаң“—деди. Дуня кибиткага гусардың јанына отурып алды, унаачы сыгырып ийди, аттар маңтай берди.

Дуняны гусарла кожо нениң учун божотконын, канайып ол бир де неме сананбаганын, көркий смотритель бойы да билбей турган. Јарым да час өткөлөктө, оның јүреги сыстай берерде, ол чыдап болбой, бойы церквеге барды. Церквеге једеле көрөрдө, улус таркап јанып турган эмтир, Дуня дезе ондо јок болгон. Ол менгдеп церквеге кирди, абыс алтарьдаң чыгып келди, дьячок дезе свечилер өчүрип турды, јүк ле эки карыган эмеген толыкта бажырып турдылар, Дуня дезе церкведе јок болды. Бараксан адазы дьячоктон,—„Дуня обедняда болды ба?“—деп сурады. Болбогон деп, дьячок каруузын айтты. Смотритель айылына јүк ле тынду јанып келди. „Дуня, көкүмир сагышту јаш бала, экинчи станцияда јаткан крес энезине јетире барган туры“—деп сананып, эмеш иженип турды: ол гусарды апарган унаачының јанарын сакып, кыйналып јүрди. Унаачы узак келбеди. Энгирде ол јаңыскан эзирик келеле, Дуня оноң ары гусарла кожо јүре берген деди.

Өбөгөн ачу-коронго чыдап болбой, оорый береле, алдындагы күнде төгүнчи гусар јаткан оорынга јыгыла берди. Гусар оору эмес болгонын смотритель эмди ле јарт билди. Ол сүреен тың оорый берген, оны С*** деп јерге апаргандар, оның ордына өскө кижи келген. Гусарды эмдеген эмчи смотрительди эмдеди. Гусар ол тушта су-кадык болгон, мен оның јаман сагыжын ол тушта билгем, је оның камчызынаң коркып, ол керегинде слерге айтпагам деп, эмчи смотрительге айткан. Немец та чын айткан, та бойының озолодо билериле мактанып турган, је өбөгөнгө оноң бир де эмеш туза болбогон. Смотритель оорузынаң эмеш ле јакшы бололо, почтмейстердең эки айга отпуск сурап алган, нени эдерге турганы керегинде бир де кижиге айтпай, кызын бедиреп јойу барган. Ротмистр[1] Минский Смо-

[1]*Ротмистр*—ротаның командири.

ленсктеҥ Петербург јаар барганын смотритель оныҥ бичиктеринеҥ билген. Дуня бойынын да күүниле барган болзо, јолой ыйлап барган деп, олорды јетирген унаачы айткан. Мен бойымныҥ аскан койымды ойто айылыма экелер болбойым деп, смотритель сананып барган. Ол ло сагыжыла Петербургка келген, Измайловский полкто бойыныҥ азыйда кожо служить эткен нөкөриниҥ, отставной унтер-офицердиҥ айылына токтогон, оноҥ кызын бедиреерге баштаган. Ротмистр Минский Петербургта, Демутовый трактирде јатканын удабай билип алала, оныҥ айылына барган.

Эртен тура эрте келеле, карыган солдат оныла туштажарга турганы керегинде ого айтсын деп сураган. Военный лакей колодкодо сапог арулап турала, барин уйуктап јат, ол он бир часка јетире кемди де кийдирбейтен деген. Смотритель јүре береле, он бир часта ойто келди. Минский ого удура бойы чыкты, ол халатту, айылда кийетен кызыл бөрүктү эмтир. „Сеге, карындаш, не керек?“—деп, ол сурады. Өбөгөнниҥ јүреги кайнай берди, көзиниҥ јажы төгүле берди, ол тыркырап турган үниле айтты: „Слердиҥ высокоблагородиегер! Кудай учун быйаныгарды јетирзеер...“ Минский, ол јаар кенетийин көрөлө, кызара берди, оныҥ колынаҥ тудала, кабинедине кийдиреле, эжикти јаап ийди. „Слердиҥ высокоблагородиегер!—деп, карыганак айтты, чанактаҥ түшкен неменинҥ јоголгоны ол, јеслер мениҥ көркий Дунямды беригер. Слер оныла соодонып алганыгар ине, оны темей јерге үребегер“.

„Болгон керекти бурултып болбос“—деп, ротмистр Минский айтты.—Мен слердиҥ алдыгарда бурулу, мениҥ јаманымды таштазын деп, слердеҥ сурап турым, је Дунямны таштаар болор деп сананбагар: ол менле ырысту болор деп, акту сөзимди айдып турым. Слер оны кайдарга? Ол мени сүүп јат, ол азыйгы јүрүмин ундуп салган. Болгон керекти слер де, ол до ундубас“. Оныҥ кийининде карыганактыҥ јеҥине нени де сугала, эжикти ачып ийерде, смотритель канайда тышкары чыкканын бойы да билбей калды.

Ол кыймыктанбай узак туруп, јеҥиндеги түргек чаазынды чыгара тартып келерде, ондо беш салковойдоҥ ло он салковойдоҥ бир канча чаазын акчалар болгон, ол акчаны көрөлө, чугулданганына көзиниҥ јажы база ла төгүле берди. Акчаларды болчоктой тудала, јерге таштап, өдүгиниҥ чоҥчойыла тепсейле, јүре берди. Бир канча алтам базала, санаа алынып, токтой түшти, ойто бурулып келерде, акчалар јаткан јеринде јок болгон. Јакшы кийимдү јаш уул акчаны алала, абрага түрген отурала, маҥтадып ийди. Смотритель оны ээчий барбады. Ол бойыныҥ

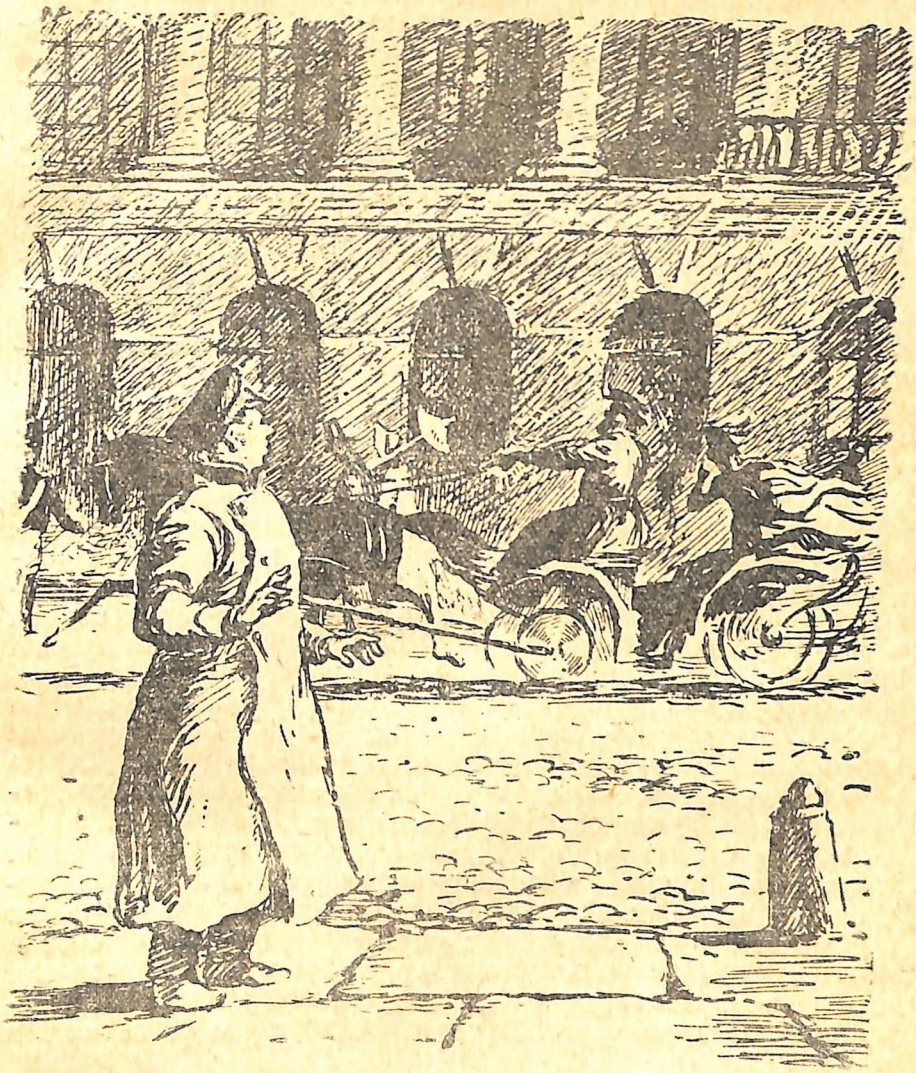

станциязына ойто јанар деп шӱӱди, је баргалакта, бойыныҥ бараксан Дуня балазын, бир де катап болзо, кӧрӱп аларга сананды. Эки кӱнниҥ бажында ол ойто Минскийге келди, је военный лакей барин кемди де бойына кийдирбей јат деп, кату айдала, карыганакты тӧжине ийде салып, эжиктеҥ чыгарып ийди. Смотритель туруп, туруп, јӱре берди.

Ол ло кӱн эҥирде ол Литейный оромло барадарда, кенетийин оныҥ јанына чӱмдӱ абралу кижи ӧтти, смотри-

тель Минскийди танып ийди. Ол абра ӱч этаж туранын анына токтой берерде, гусар абрадан тӱжеле, кирнестеге чыгара јӱгӱрди. Смотрительдин бажына ырысту санаа селт этти. Ол ойто бурулала, кучерден „Кемнин ады, карындаш? Минскийдин бе?“ деп сурады. „Эйе, ондый, сеге не керек?“—деп, кучер айтты. „Сенин баринин Дуняга апарып бер деп, меге бичик берген, мен дезе Дуняның јаткан јерин ундуп салгам“. „Ол мында, экинчи этажта јаткан, је сен, карындаш, бойынның бичигинле ойтыган, эмди ол бойы Дуняда“, „Алдырбас, айдып бергенинге спасибо, мен эмди бойымның керегимди бӱдӱрип саларым“—деп айдала, ӧбӧгӧн кирнестени ӧрӧ чыкты.

Эжик јабылу болгон. Ол тынырадып ийерде, бир канча секундтын бажында, ключ кӱлӱреди, эжик ачыла берди. „Авдотья Самсоновна мында јадып јат па?“—деп, ӧбӧгӧн сурады. „Мында—деп, јаш служанка айтты,—слерге ол не керек?“ Смотритель, нени де айтпай, залга кирди. „Кирерге јарабас, јарабас—деп, служанка кыйгырды.—Авдотья Самсоновнада айылчылар бар!“ Је смотритель, оныг сӧзин укпай, ичкери басты. Баштапкы эки кыпта карангуй болгон, ӱчинчизинде от кӧрӱнди. Ол, ачык эжикке базып келеле, токтой берди. Сӱреен јараш эдип керкедип салган кыпта Минский санааркап калган отурды. Сӱреен јараш кийимдӱ Дуня креслоның тайанчыгында отурды. Ол Минский јаар эрӱ кӧрӱп, оныг кара чачын бойынын јылтырап турган сабарларына ороп отурган. Бараксан смотритель! Оныг кызы ого алдындагызынан јараш кӧрӱнди. „Ондо кем?“—деп, Дуня, бажын кӧдӱрбей, сурады. Смотритель унчукпады. Каруузын сакып болбой салала, Дуня бажын кӧдӱрип ийди... кыйгырып ийеле, кебистин ӱстине јыгыла берди. Коркыган Минский оны кӧдӱрерге јӱгӱрди, эжикте турган смотрительди кӧрӱп ийеле, ачынганынан тыркыражып: „Сеге не керек? Сен нениг учун мени, тонокчы чылап, истеп јӱрин? Мени бычактаарга турын ба? Јӱр мынан ары!“—деп, тиштерин тиштенип айдала, колыла карыганактын јаказынан тын тудуп, кирнестеге ийде салып ийди.

Карыганак тӱшкен айылына келерде, нӧкӧри оны барып коптон деген, карыганак дезе колын јанып ийген. Эки кӱннин бажында ол Петербургтан бойынын станциязына јанала, база ол ижин иштей берген.

„Ӱчинчи јыл мен Дуня јок јадырым, онон суруу да јок; та тирӱ, та ӧлгӧн—кудай оны билер. Керек кандый ла болуп јат ине. Јаныс оны эмес, оныг алдында да, оныг кийининде де кей-кебизин јииттер канча кысты мекелеп апарала, таштап ийгендер. Ондый јаш тенектер Петербургта кӧп, олор бӱгӱн торко ло килин кийгилейт, эртен кӧрӧр

болзоҥ, аракызак тербезендерле кожо оромдо тенип јўргилейт. Дуняны онойып јўрген болор деп сананзаҥ, килинчектў неме бажыҥа кирип, торт ло өлзин деп сананарыҥ...“

Мениҥ азыйгы таныш карыган смотрителимниҥ куучыны ондый болгон, ол куучынныҥ ортозында, Дмитриевтиҥ балладазындагы Терентьич чилеп, көстөриниҥ јажын эдегиле арчып турат, ол куучындап отурып, беш стакан пунш ичкен, көстөриниҥ јажы кезикте оноҥ до улам төгўлген болор, је кандый да болзо, оныҥ куучыны мениҥ јўрегиме сўреен тыҥ томылды. Карыган смотрительди ле оныҥ Дунязын узак өйгө ундуп болбогом...

Бу јуукта мен ол јерди табарып барадала, ол нөкөрим керегинде санандым. Ол башкарган станция эмди јок деп уктым. „Карыган смотритель тирў бе?“ деп сурагыма бир де кижи јарт каруузын бербеди. Мен ат јалдап алала, Н*** деп таныш јуртка бардым.

Ол керек кўскиде болгон. Боро булуттар теҥерини бўркеп турган, соок салкын ажын кезип салган јалаҥдардаҥ согуп, агаштардыҥ кызыл ла сары јалбырактарын ўзўп турган. Мен јуртка кўн ажып турарда келеле, почтаныҥ туразыныҥ јанында токтодым. Бир тушта мен бараксан Дуняны окшогон сенекке јоон ўй кижи чыгып келди, мениҥ сурагыма карыган смотрительдиҥ өлгөнинеҥ бери бир јыл болды, оныҥ туразында сыра кайнадатан кижи јуртап јат деди. Ол ўй кижи сыра кайнадатан кижиниҥ эмегени эмтир. Мен темей јерге келгениме, тегин ле јети салковой чыгымдаганыма ачындым.—„Ол недеҥ улам өлгөн?“—деп, ол ўй кижидеҥ сурадым. „Аракыдаҥ өлгөн, адабыс“—деп, ол айтты. „Оныҥ сөөгин кайда јууган?“— деп, мен сураарымда:—„Јурттыҥ учында, эмегениниҥ јанына јууган“—деди. „Мени оныҥ сөөгине јетирип салатан кижи бар ба?“—„Јетирип салбай, а. Эй, Ванька! Кискеле берижерге болор, баринди сөөктөргө јетирип, смотрительди јууган јерди көргўзип бер“—деди.

Кызыл-сары чачту, самтар кийимдў кылыр уулчак мени сөөктөр јаар апарды.

„Сен өлгөн смотрительди билериҥ бе?“—деп, мен оны јолой сурадым.

„Канайда билбейтем! Ол мени (кудай јеринде ол јўрзин) шоор эдерге ўреткен, кабактаҥ[1] келеткенде, бис оны ээчиде барып: „Таадак, таадак! Кузук берзегер!“—дежетенис, ол дезе биске кузук берип туратан, јаантайын бисле берижип туратан“.

---

[1] *Кабак*—азыйда аракы садатан јер.

„Јорык јўрген улус оны эске алынат па?“

„Эмди ас улус ӧдўп јат. Бу јайгыда бир барыня келип јўрген, карыган смотрительди сураган, оныҥ сӧӧгине барып јўрген“.

„Кандый барыня?“ — деп, мен јилбиркеп сурадым.

„Јакшынак барыня!—деп, уулчак айтты.—Ол алты ат јеккен кареталу келген, ўч балалу, балдар азырайтан ўї кижи кожо, кара моськалу[1]. Карыган смотритель ӧлгӧн деп угала, ол ыйлап, балдарына айткан: „Тым отурыгар, мен сӧӧктӧргӧ барып келейин“. Мен оны јетирип салайын дезем, барыня айтты: „Јолды мен бойым билерим“. Меге дезе мӧҥўн беш акча берген, сўреен јакшы барыня!“

Бис сӧӧктӧргӧ келдибис, ондо чеден де јок, ээн јер эмтир. Јаҥыс ла аган креттер тургылады. Мен энемнеҥ чыкканнаҥ бери ондый кунукчыл сӧӧктӧр кӧрбӧдим.

„Смотрительдиҥ сӧӧги мында“—деп, уулчак айдала, кара кресттў кургак кумактыҥ ўстине секирип ийди.

„Барыня бери келип јўрди бе?“—деп, мен сурадым.

„Келип јўрген—деп, Ванька каруузын берди.—Мен оны ыраагынаҥ кӧргӧм. Ол мында јерге јадала, узак турбаган. Оныҥ кийининде јуртка барала, абысты алдырткан, ого акча береле, атанып барган, меге дезе мӧҥўн беш акча берген, јакшынак барыня!“

Мен уулчакка база беш акча бердим, бери келгениме де, јети салковойды чыгымдаганыма да ачынбай бардым.

1830 ј.

———

„Станционный смотритель“ деген повесть Пушкиниҥ „Јада калган Иван Петрович Белкиниҥ повестьтери“ деген произведениезипеҥ алынган. Оны Пушкин 1830 јылда Болдинодо бичиген. „Станционный смотритель“ деген повесть озогы Россиядагы јамызы кичинек, јокту, јабыс улустыҥ јадын-јўрўмин чындык кӧргўзип јат. Пушкин бу теманы орус литературада баштапкы ла кӧдўрген писательдериҥ бирўзи болгон.

Оны ээчий кӧп орус писательдер бу темага ајарузын салган. Оныла коштой Пушкин „Јада калган Иван Петрович Белкиниҥ повестьтери“ деген произведениезиле орус чындык художественный прозаны тӧзӧп баштаган. Прозаны бичигенде, эрмек-куучын тыҥ колболу эмес, кыска, јарт болор учурлу деп, Пушкиниҥ ўредўзи бу повестьте јакшы билдирет.

---

[1] *Моська*—кичинек ийдичек.

Суралтар ла јакылталар.

1. Станционный смотритель Самсон Вырин не укту кижи? Оныҥ станцияда иштегенин, јаткан јадын-јўрўмин куучындап беригер.
2. Ротмистр Минский не укту кижи? Дуняны уурдайла, Минский оныҥ адазын канайтты?
3. Самсон Вырин нениҥ учун Минскийге бўдўмчизи јок болды? Минскийдиҥ ле оныҥ социальный башказын јартап беригер.

* *
*

Колло эткен эмес памятник бойыма тургустым,
Ол јаар албатыныҥ јолы такталар.
Бактырбас бажын омок кöдўрип, ол
Александрийский столптоҥ[1] бийик турар.

Јок, мен öлбöзим—мениҥ ады-јолым лирада
Чактыҥ-чакка мöҥкўлик артар.
Ак-јарыкта јаҥыс та поэт артса,
Мениҥ адым макталып турар.

Мениҥ ат-нерем улу Руська јайылар,
Кандый ла тилле мени адаарлар.
Омок славян балдары, тунгустар ла финндер
Чöлдиҥ калмыктары база да мактаар.

Ак-чек санааны лирала ойгозып,
Кату öйдö јайымды мактадым.
Јабыс улусты килеерге кычырган учун
Албатыда узак тоомјылу болорым.

Кудайдыҥ јакылтазына, о Муза, уккур бол,
Тарынарынаҥ коркыба, кўндўўни сураба.
Макты ла копты керекке бодобой,
Тенектердеҥ сöс блаашпа.

1836 ј.

Суралтар ла јакылта.

1. Пушкин бойыныҥ творчествозынын учурын канайда кöрўп јат?
2. Пушкин бойын албатыга кандый туза јетирген деп кöрўп јат? Оныҥ поэзиязын албаты чындап та бийик баалаар деп, Пушкин иженер учурлу болгонын оныҥ слер билетен произведениелериненҥ кöргўзип беригер.
3. Пушкиннинҥ ажындыра билгени бистиҥ социалистический ороондо канайда бўткен?

---

[1] *Александрийский столп*—1834 јылда Петербургта I Александрга тургускан граниттеҥ эткен памятник (столб).

Михаил Юрьевич Лермонтов

(1814—1841).

Лермонтов... сүрекей јаан таланттy... болгон. Ол өйдөги обществонын једикпес-тутактарын эрте билип алала, јастыра јолдон айрылып чыгар арга албатыда барын ол база билип алган.

Н. А. Добролюбов.

КАЧКЫН.

(Кавказтыҥ тууларында јуртаган албатыныҥ легендазы)

I.

Мӯркӯттеҥ качкан койоннон тӯрген,
Ланьнаҥ[1] тӯрген Гарун јӯгӯрет;
Черкестердиҥ каны төгӯлген јерденҥ
Коркыган Гарун качып келет;
Ондо оныҥ адазы, эки карындажы,
Јайым учун тартыжып өлгөн,
Олордыҥ баштары, тозынга уймалып,
Јаман өштӯге ондо тепсеткен.
Олордыҥ каны өч аларга кычырат,
Кортык Гарун уйадын ундуган;
Јууда мылтыгын, ӯлдӯзин јылыйтала,
Акту керегин бӯдӯрбей качкан.

Кӯн ötти, туман кödӯрилет,
Јалаҥдар борорып көрӯнет,
Олорды ак туман бӯркеди;
Кӯнчыгыштаҥ соок эзин согот,
Ээн јаткан јалаҥды јарыдып,
Алтын ай араай öксöди!..

Чылап, суузап калган Гарун
Јӯзинеҥ канын, терин арчыйт,
Таштар ортодо төрöл аулын[2]
Ай јарыгына ол таныйт,
Кемге де көрӯнбей, öҥöлöп келди...
Эбиреде амыр, тымык болды.
Канду јууда тирӯ артып,
Јаҥыс Гарун айылына јанды.
Таныш сакляда[3] от кӯйет,—
Ээзи ӯйде болгодый,
Ал санаазын бек тудунып,
Гарун бозогоны алтап ийди;
Азыйда Гарунныҥ најызы болгон
Селим оны таныбады,
Јоболго бастырып, орында ол
Öлöр алдында јаҥыскан јатты...
„Аллах улу! Сениҥ тыныҥды
Јаман короннон аргадап аларга,

---

[1] *Лань*—туунын аҥы.
[2] *Аул*—јурт, деревне.
[3] *Сакля*—кырга јаба эткен јурт, айыл.

Ару ангелдерине[1] ол јакыды!“
Чучурап калган Селим албаданып,
„Солун не бар?“—деп, Гаруннаҥ сурады.
Көстөри оныҥ суркурай берди,
Ол өрө өҥдөйип келди.
Калганчы өйдө јуучылдыҥ каны
База такып ойной берди.
„Тапчы јерде эки күн јуулаштыс,
Адам карындаштарымла ондо өлгөн,
Шыркалу аҥ чылап, мен јажыҥгам,
Эән јерге јаҥыскан качкам,
Курч таштарга, јыраа агаштарга
Буттарымды кандалада кестирдим,
Улус јүрүшпес тайгалар өдүп,
Бөрүлердиҥ, арсланныҥ изиле келдим;
Черкестер өлгилейт—эбиреде өштүлер.
Кару најым, айылыҥа артайын;
Сениҥ јакшыҥды—кудай бу туры!—
Өлөргө јеткенче ундубай јүрейин!“
Өлүп јаткан најызы айдат:
„Бар ары! Көрөр күүним јок,
Коркынчак-јалтанчак кижиге
Мениҥ айлымда алкыш јок!“
Уйалып, ичинде кыйналып, Гарун
Најызыныҥ айтканына чугулдабады,
Удура бир де сөс айтпай,
Бозогоны алтап, чыгып барды.
База бир сакляныҥ јанына једеле,
Селт эдип, тура түшти,
Азыйда болгон јыргалду күндер
Кенетийин оныҥ сагыжына кирди,
Оныҥ санаазы јарый берди.
Караҥуй түнде јаркынду көстөр
Ого јалакай көргөндий билдирди.
Гарун сүүнип, мынайып сананды:
„Ол кыс мени сүүп јат,
Ол јаҥыс ла мени сакып јат“,
Оныҥ айлына кирерге турды,
Эжиктеҥ ого кожоҥ угулды...
Гарунныҥ чырайы кугара берди:

Амыр ай
Араай јылат,
Јиит јуучыл
Јууга атанат.

---

[1] *Ангел*—церквениҥ төгүн үредүзиле болзо, кудайдыҥ јакаруларын бүдүретен болушчызы.

Мылтыгын джигит[1] октоп алат,
Кыс дезе ого айдат:
Менинг көркийим,
Јалтанбай јўр сен.
Күнчыгышка мўргўп,
Пророкко ижен,
Мактулу керектерди
Бўдўр сен.
Бойынынг улузын таштап барган,
Канду јуудан качкан кижи,
Өштўни өлтўрбей артырган кижи
Мак јокко өлўп калар,
Онынг ады ундулып калар,
Јанмыр онынг шырказын јунбас,
Ангдар онынг сөөгин көмбөс.
Амыр ай
Араай јылат,
Јиит јуучыл
Јууга атанат.

Гарун бажын салактадып,
Оноң ары тўрген басты,
Көзининг јажы кезикте
Төжине тамчылап турды...
Јотконго јантыйган төрөл туразы
Агарып турганы көрўне берди,
База такып иженген Гарун
Көзнөкти токулдадып ийди.
Турада энези уулы учун
Кудайга мўргўп отурган,
Энези, уулын јуудан сакып,
Ончозы кожо келер деп, иженип турган.
„Эне, эжикти ач! Мен Гарун!
Сенинг кичў уулынг эдим,
Орус окторго алдыртпай,
Сеге јанып келдим!“
—„Јаныскан келдинг бе?“—„Јаныскан!“
—„Аданг, карындаштарынг кайда?“
—„Өлгөн. Олордынг тынын
Ангелдер алып барган“.
—„Өчин алдынг ба?“—„Албадым...
Кылыжымды јаланда таштадым,
Сени ыйлатпаска, санаанды токунадарга,
Кырлар јаар качып јандым!“
—„Унчукпа. Бойынды уйатка тўжўрдинг,
Мактулу өлўмнен сен јалтандынг.

---

[1] *Джигит*—атту јакшы јўретен, эпчил, чыйрак уул.

Сен кул, сен—јалтанчак,
Ары бар, јаңыскан тенип јӱр.
Уйадыңды карыган мен алынбазым,
Мен сениң энең эмезим, билип јӱр!"
Каргыш сӧстӧр угулбай барды,
Эбиреде улус уйкуда болды.
Каргыш, онту-сыгыт, јайнаш
Кӧзнӧк алдында узак угулды.
Учында, уйатка чыдабай,
Качкын бойын бычактап ийди...
Эртен тура энези чыгала,
Эжиктеги уулынаң туура кӧрди.
Каргаткан уулдың сӧӧгин дезе
Кара јерге кем де јуубады,
Терең шырказынаң аккан канды
Тайгыл ыркыранып јалады.
Качкынның сӧӧгиниң јанында јуулып,
Кичинек балдар шоктогылады,
Јайым улустың чӧрчӧктӧринде
Качкынның уйатту ӧлӱми артты...

1839 ј.

Јакылта ла сурак.

1. Поэманың тӧс шӱӱлтезин јартап беригер.
2. Бойының улузын таштап барган (изменник) јалтанчак, коркунчак Гарунды оның нӧкӧриниң, сӱӱген кызының ла энезиниң айткан сӧстӧрие Лермонтов канайда јектеп јамандайт?

ПОЭТТИҢ ӦЛГӦНИ

Ак-чек санаалу поэт ӧлди!
Копторго јабарладып јыгылды!
Тӧжинде окту, ӧч алар кӱӱндӱ,
Омок бажын тӧмӧндӧдип базылды!..
Јаман, коронду сӧстӧрдиң уйадына
Поэттиң јӱреги чыдажып болбоды,
Бийлегендерле, алдындагы ок чылап,
Јаңыскан тартыжып, ол ӧлтӱртти!
Ол ӧлтӱртти!.. Эмди незин ыйлаар?
Калас сӧстӧрлӧ оны не мактаар?
Тӧгӱн сӧстӧрлӧ, уйалбай, не актанар?
Салымның јаргызы ондый болуп бӱтти!
Поэттиң јайым, јалтанбас ийдезин
Калјуурып сӱрген улус слер эмес пе?
Оның тӧжинде кӱйген кичинек ӧртти
Ӧнӧтийин, соодонып, јаандаткан слер эмес пе?
Је, јыргагар!..—Калганчы кыйындарга
Ол чыдашпай, јыгылып ӧлди:

Кайкамчылу гений, от чылап, өчти,
Сүрлү јараш чечектий, чалдыкты.
Оныҥ соок јүректү өлтүртечизи
Мылтыгын шыкады... арга табылбас:
Өлтүречиниҥ куру јүреги амыр болды,
Пистолеттү колы кыймыктабас.
Кайкамчылу неме!.. Ыраак јердеҥ
Төрөлинеҥ качкан улуска түҥдежип,
Ырыс ла бийик јамы бедиреген
Кижини салым биске экелди;
Бистиҥ јердиҥ тилин ле јаҥдарын
Ол электеп, шоодып јүретен;
Бистиҥ магыбыска күйүнетен,
Кижиниҥ канын төгөрдиҥ алдында
Кемге колын көдүргенин билбеген!..

Поэт өлгөн, межикте јадыры.

. . . . . .

Јайым јүректи, јаан күүнди туйуктайтан,
Күйүнчек улуска ол не кожулган?
Амырдаҥ, јакшынак најылыктаҥ не ыраган?
Јаштаҥ ала улусты билер бойы
Јабарчы-копчыларга колын не берген?
Төгүн, јарамзык сөстөргө не бүткен?

Азыйгы веногыныҥ ордына терновый[1] венокты
Лаврла[2] өрүп, ого кийдиргиледи,
Је јажытту тегенектери
Оныҥ јүзине кадагылады.
Поэттиҥ кереес калганчы да өйинде
Неме билбестер шымыранып каткырышты;
Ол өлди—өч алар күүни бүтпеди,
Иженгени темей болды.
Јараш кожоҥдор токтоп калды,
Олор такып угулбас:
Поэт тапчы межикте јадыры,
Эриндери оныҥ ачылбас.

А слер, јаман ады чыккан адалардыҥ
Теркек-бийиркек калдыктары!
Ырыстаҥ астыккан улустарды
Кулдык будыгарла тепсеп турыгар!
Слер, тронныҥ[3] јанына ачыркап јуулганыгар,

---

[1] *Терн*—тегенектү јыраа агаш; терновый венок кийдирди дегени—кижиниҥ кыйынга,шырага түшкенин темдектейт.

[2] *Лавр*—јажына јажыл турар јабыс агаштыҥ бүри. Лавровый венокты кижиниҥ јеҥү алганын, макка једингенин темдектеп кийдиретен.

[3] *Трон* —каанныҥ ширези.

Јайымныҥ, Генийдиҥ, Мактыҥ палачтары![1]
Закон кийинине слер јажынадыгар,
Јаргыны, чынды слер унчуктырбайдыгар...
Је, балыр кӯлӯктер, кудай јаргызы бар!
Кату јаргычы бар: ол сакып јат.
Алтынла оны карындап болбозыгар,
Санаа-кылыктарыгарды ол озолодо билип јат.
Ол тушта темей јабарлап коптоорыгар:
Оноҥ болуш сакып албазыгар,
Слер бойыгардыҥ кара каныгарла
Поэттиҥ акту канын јунуп болбозыгар.

1837 ј.

Лермонтов Пушкиниҥ произведениелерин кичӯдеҥ ала кычырып, оны улу јаан поэт деп сананып, ого адаркап, бойыныҥ произведениелерин бичийтен.

Улу поэттиҥ ӧлгӧнине ол сӯреен тыҥ ачурканган. Бийик обществоныҥ улузы Пушкиниҥ ӧлтӯречизиниҥ, Дантестиҥ, јанына јайылып турганын билеле, Лермонтовтыҥ сӯрекей јаан чугулы тийди. Ол улу поэтти сӯӯгенин, оны ӧлтӯрген таҥманы кӧрӧр кӯӯни јок болгонын „Поэттиҥ ӧлгӧни“ деген ӯлгери ажыра јарлады. Бу ӯлгер сӯрекей тӯрген таркап, озочыл улусты тыҥ кайкатты. Лермонтов Пушкинди ээчий туруп чыккан јаан поэт болгонын олор билгилеп, тыҥ сӯӯндилер. Бийик общество анчадала ӯлгердиҥ калганчы строфазы јарабаган, нениҥ учун дезе, јиит поэт ондо кааны ла кааннын болушчыларын, јаан байларды тыҥ кӧмӧлӧп јамандаган. Аристократ улустыҥ кемизи де Лермонтовтыҥ ол ӯлгерине „Революцияга кычыру“ деп бичийле, каанга почтала ийе берген. Лермонтовты арестовать эделе, каан бир канча кӯнниҥ бажында оны Кавказта јууда турган черӯге ийзин деп јакарган.

Суралтар ла јакылталар.

1. Лермонтов Пушкинди кандый деп кӧрӯп турганын бастыра ӯлгерденҥ ајыктап кӧригер.
2. Пушкиниҥ ӧлӯминде Лермонтов кемди сыраҥай ла тыҥ бурулу деп бодоп јат?
3. Бу ӯлгерде Лермонтовтыҥ патриотизми канайда билдирди? Суракка каруу берерге, бу ӯлгерденҥ башка, оны канайда бичигени керегинде куучынды база кычырып алыгар.
4. Ӯлгердиҥ идейный учурын јартап аларга кандый художественный эп-аргалар болужып јат?
5. Пушкиниҥ, Лермонтовтыҥ ла Шевченконыҥ бастыра јадын-јӯрӯмин эске алыныгар. „Јайымныҥ, Генийдиҥ, Мактыҥ палачтары“ деген сӧстӧр каан башкарган Россияныҥ бийик обществозы ла башкарузы поэзияга ла поэттерге кандый кӯӯндӯ болгонын јартап турганын кӧргӯзип беригер.

---

[1] *Палач*—ӧлтӯречи, кыйначы.

Николай Васильевич Гоголь

(1809—1852)

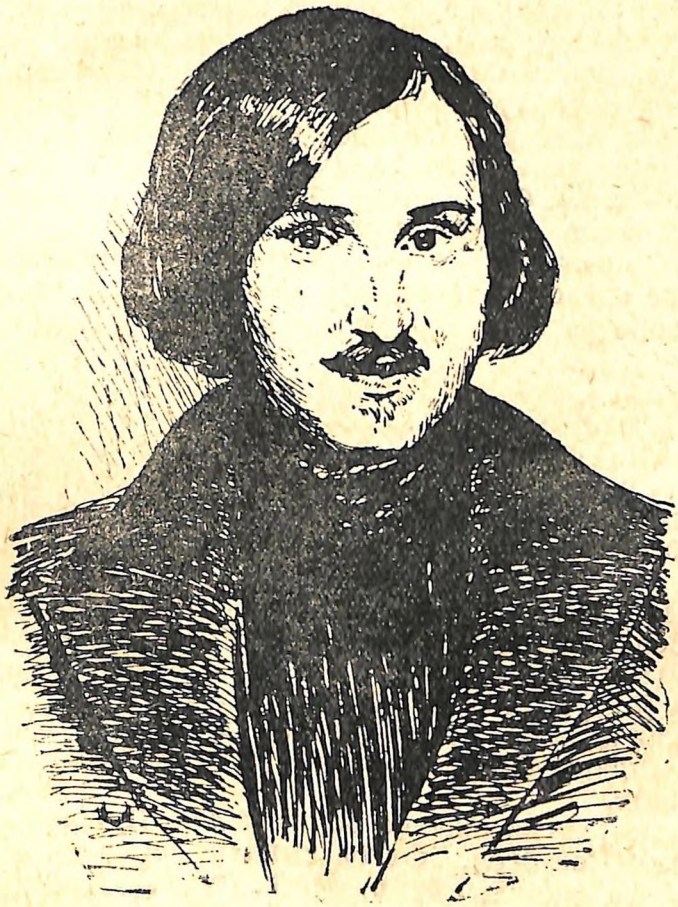

Орус јакшынак литературада сатирический ол эмезе чын адап айтса, критический направлениени бек эдип тӧзӧгӧн мактулу кижи... Гоголь деп айдарга керек болуп јат.

Н. Г. Чернышевский.

Н. В. ГОГОЛЬ

(Биография)

Н. В. Гоголь 1809 јылда 10 мартта Сорочинцы јуртта, Миргородский уездте, Полтавский губернияда чыккан.

1828 јылда Нежиндеги гимназияны божодоло, государственный службага кирерге, Петербургка келген. Ол бойын государствого тузалу кижи эдерге шўўнип турган. Је казённый службада туруп, Россияга туза берип болбозын Гоголь Петербургта билип алган. Ол службаны таштайла, бир кезек ўйгö ўредўчи болгон.

1831—1832 јылдарда Гогольдыҥ куучындарыныҥ „Диканька јурттыҥ јанындагы эҥирлер“ деп јуунтызы кепке базылып чыккан. Тöрöлине служить эдер јолды—писательдиҥ ижин Гоголь талдап алган.

Бу јуунтыныҥ куучындарын Пушкин сўрекей јараткан. 1831 јылдаҥ ала олор танышкан, јиит писательдиҥ творчествозы канайда өзўп турганын Пушкин ајарып көрўп турган.

1835 јылда Гогольдыҥ повестьтериниҥ „Миргород“ деп јаҥы јуунтызы чыккан.

1833 јылда Гоголь „Орус јадын-јўрўмди кўскў чилеп көргўскедий комедия“ бичиирге сананып алды. Ол шўўлтези 1835 јылда „Ревизор“ деп комедиязында бўтти. Комедияныҥ сюжедине Пушкин Гогольго айткан учурал салынган.

Комедияда Гоголь николаевский Россияны кату критикалап, чиновничествоны электеп, каткырган.

Гоголь 1836 јылда јаскыда гран ары јанына барып, ондо 1848 јылга јетире јаткан. Је бу өйдиҥ туркунына Россияга ол канча-канча катап келип јўрген. 1835 јылда баштаган „Өлгөн тындар“ деп јакшы, ады-чуузы чыккан поэмазын мында бичийт.

Гогольды јаан сочинение бичизин деп, Пушкин удаанаҥ бери оны јöптöгöн. „Өлгөн тындар“ деп поэманыҥ сюжедин ого база Пушкин айдып берген. Гоголь поэманыҥ баштапкы главаларын Пушкинге кычырган. Гогольдыҥ произведениезин угуп, каткырып турачы поэт бу өйдö там ла кунукчыл болуп турган. Гоголь кычырып божой берерде, ол айткан: „Кудайымай, бистиҥ Россия кандый кунукчыл!“ „Өлгөн тындардыҥ“ I томын Гоголь 1841 јылда бичип божоткон. Бу поэмада Гоголь самодержавно-крепостнический Россия керегинде, помещиктер ле чиновниктер керегинде айдат. Поэманыҥ тöс јеринде тöгўнчи, куурмакчы кулугур Чичиков туруп јат. Ол помещиктердеҥ өлгөн крепостной крестьяндарды—„өлгөн тындарды“ садып алып, оныҥ кийининде олорды тынду улустыҥ тоозына кожоло, олордыҥ

учун акча аларга амадап турган. Поэмада өлгөн крестьяндарды садып алып турганы керегинде де айдылып турган болзо, је бу поэмада чын ла өлгөн тындар болуп турганы —кижи аайын јылыйткан помещиктер ле чиновниктер деп, ол өйдөги кычырачылар билип турган.

Поэманың идеязы јанынаң эң учурлузы лирический отступлениелер болуп јат. Ондо Гогольдың орус албатыга бүдүмјизи, Россияны сүүгени көрүнет.

Је Гоголь орус јадын-јүрүмниң коркушту јаман јанын көргүссе де, Россияны „өлгөн тындардың" базынчыгынаң айрыгадый ийде-күчти көрүп болбогон. Ол сурактардың аайына чыгып болбой, сүреен кыйналып санааркаган. Гоголь 1852 јылда 21 февральда өлгөн.

Улу писатель бойының произведениелеринде самодержавно-крепостнический стройды чынынча көргүзип, оны күүн-кайрал јок шоодып, эш немеге јарабазын јарт айткан.

Гогольдың художественный произведениелери—јайым учун тартышкан орус албатының тартыжузына кожулта болгон. Оның учун Гогольды революционный демократтар —Белинский, Чернышевский, Добролюбов бийик баалаган.

Советский албаты Гогольдың произведениелерин өткөн јылдардың литературазынаң арткан сүреен баалу јөөжө деп көрүп јат.

РЕВИЗОР

БЕШ ДЕЙСТВИЕЛҮ КОМЕДИЯНЫҢ 1-кы ЛА 2-чи ДЕЙСТВИЕЗИ АЛЫНГАН

Чырайың коомой болзо, күскүни бурулаба.

Албатының кеп сөзи.

ОЙНООР УЛУС:

Антон Антонович Сквозник-Дмухановский, городничий[1].
Анна Андреевна, оның үйи.
Марья Антоновна, оның кызы.
Лука Лукич Хлопов, училищелердиң башкарачызы.
Оның үйи.
Аммос Фёдорович Ляпкин-Тяпкин, јаргычы.
Артемий Филиппович Земляника, улус эмденип јадатан заведениени башкарачы чиновник[2].
Иван Кузьмич Шпекин, почтмейстер[3].
Петр Иванович Добчинский } городтың помещиктери.
Петр Иванович Бобчинский }

---

[1] *Городничий*—XIX чактың 60-чы јылдарына јетире уездный городтың башкарачызы.
[2] *Чиновник*—государственный иште турган кижи.
[3] *Почтмейстер*—уездтеги почтаның начальниги.

Иван Александрович Хлестаков, Петербургтаҥ келген чиновник.
Осип, оныҥ слугазы.
Христиан Иванович Гибнер, уездтеги эмчи.
Фёдор Андреевич Люлюков } ижинеҥ чыгып калган
Иван Лазаревич Растаковский } чиновниктер, городто
Степан Иванович Коробкин } күндүлү улус.
Степан Иванович Уховёртов, частный пристав.[1]
Свистунов } полицейскийлер.
Держиморда }
Абдулин, кojойым.
Айылчылар, кojойымдар.

БАШТАПКЫ ДЕЙСТВИЕ

Городничийдиҥ айылында

I-кы көргүзү

Городничий, оору улус jадып эмденер тураныҥ jааны, jаргычы, полицейский участоктыҥ начальниги, эмчи, эки квартальный.[2]

Городничий. Мен слерге сүреен коомой солун-табыш jетирерге слерди бери кычырып алдым. Биске ревизор келип jат.

Аммос Фёдорович. Кандый ревизор?

Артемий Филиппович. Канайып ревизор?

Городничий. Петербургтаҥ келген, инкогнито[3]. Jажыт jакарулу.

Аммос Фёдорович. Батаа!

Артемий Филиппович. Санааркаш jок болгон эди, jок jердеҥ табылды.

Лука Лукич. О кудайымай, айла, jажыт jакарулу!

Городничий. Ондый болотонын мен сезип турган болгодыйым: бүгүн түжимде кандый да эки саҥ башка чычкан көргөм. Ондый чычкандарды мен качан да көрбөгөм: кара, айдары jок jаан чычкандар! Олор келеле, мени jытайла, туура маҥтажа бергендер. Мен слерге Андрей Иванович Чмыховтоҥ алган письмом кычырып берейин. Слер оны, Артемий Филиппович, билеригер. Ол мынайда бичийт: „Кару нajым, кумым ла быйан jетиречим“ (*письмодон түрген бедиреп, jарым үнле кычырат*)... „слерге билдиртерге турым“. А, мында: „Бастыра губернияны ла анчадала бистиҥ уездти көрөргө бичиктү бий келген деп слерге jетирерге меҥдеп турым (*сабарын өрө көдүрет*). Бий бойын адабаган да болзо, jе ол келгени керегинде сыраҥай ла бү-

---

[1] *Частный пристав*—полицейский участоктыҥ начальниги.

[2] *Квартальный*—полицейский кичинек jамы.

[3] *Инкогнито*—бойыныҥ адын улуска адабай, jажытту jүрери.

дўмчилў улустаҥ уккам. Кандый ла кижиде килинчегештер бар болотон, сенде де килинчегештер барын мен билерим, ненинҥ учун дезе, сен сагышту кижи, колго јуук неменди божодорын сўўбейдиҥ...“ (*кычырбай барды*) је мында бойыстыҥ улус... „оныҥ учун ајарыҥкай бол деп, јöптöп турым. Ол бий бери келип, кайда-кайда инкогнито јатпай турган болзо, удабастаҥ једип келердеҥ маат јок... Кече мен...“ Је мында бойыбыстыҥ керектерис айдылып јат: „сыйыным Анна Кирилловна öбöгöниле биске келди; Иван Кириллович сўрекей течпейе семирип калтыр, тудуш ла скрипкала ойнойт...“ оноҥ до ары, оноҥ до ары бичийт. Вот кандый айалга боло берди.

Аммос Фёдорович. Ээ, саҥ башка, саҥ башка айалгада боло бердибис. Ол бий тегин келип јаткан эмес.

Лука Лукич. Антон Антонович, ол биске ненинҥ учун келип јаткан? Биске ревизор ненинҥ учун келетен?

Городничий. Ненинҥ учун! Бистиҥ салымыбыс, байла, ондый! (*Ўшкўрди*). Бу öйгö јетире, кудайдыҥ алкыжыла, öскö городтордо болгон. Эмди бистиҥ городко келер öй јеткен.

Аммос Фёдорович. Мен бодозом, Антон Антонович, ол бий тереҥ шиҥжилў политический шылтактаҥ улам келип јаткан болор. Политический шылтак дегени: Россия... јуу öткўрерге јат, кайда-кайда измена бар эмеш пе деп кöрöргö, министерия бий ийген.

Городничий. Э калак сени! Сагышту кижи айла! Уездный городто измена! Ол пограничный город по? Мыҥаҥ ўч те јыл маҥтатсаҥ, кандый да государствого јетпезиҥ.

Аммос Фёдорович. Јок, слер јастыра айдып јадыгар... Начальство политический јанынаҥ шиҥжилейт: ол ыраак та болзо, билип јат.

Городничий. Билип турган ба, айла билбей турган ба, је мен слерди, господалар, ажындыра јакарып јадым. Кöригер! Бойым јанынаҥ мен бир канча јакылталарды эдип салдым, слер де онойдо эдигер деп јöптöп турым. Анчадала слер, Артемий Филиппович! Келген бий озо ло баштап оору улус эмденип јаткан јерди кöрöргö сананар, оныҥ учун слер ончозын кöрöргö эптў эдип јазагар: оору улустыҥ башка кийип јўрген кептеештери ару болзын, олор, алдындагы јўргени чилеп, темир согор ус бўдўмдў болбозын.

Артемий Филиппович. Је онызы кем јок. Башка кийер кептеештерди јаҥыдаҥ, арудаҥ кийдирип ийер арга бар.

Городничий. Кажы ла кижи кандый оорудаҥ качан оорыганын латынь тилле эмезе кандый бир öскö тил-

ле бичийле, орынга илип салыгар... Ол јанынаҥ, Христиан Иванович, слер эдип салыгар... Слердиҥ оору улузыгар ачу таҥкы тартып тургандары база јаман, кирип барар болзоҥ, јыдына чӱчкӱрип ийериҥ. Оору улус ас болгон болзо, јакшы болор: оноҥ башка олорды кичеебей турган эмезе эмчилер коомой эмдеген деп айдарлар.

Артемий Филиппович. О! бис Христиан Ивановичле эмдеерин тыҥытканыс. Баалу эмдерле бис эмдебей јадыбыс. Кижи ӧлӧйин дезе, эмдезеҥ де ӧлӧ берер, јазылайын дезе, эмдебезе де јазылар. Айла Христиан Ивановичке олорло эрмектежерге де кӱч болор эди: ол орустап бир де сӧс билбес.

Христиан Иванович („И“ ле „е“ буквага тӱҥей табыш чыгарат).

Городничий. Слерге, Аммос Фёдорович, уездный јаргыныҥ туразына база ајару салар керек. Слердиҥ ондо јаргыга келген улус отуратан кыпта каруулчыктар балдарлу кастар тудуп јадылар. Ол кастар кижиниҥ буттарыныҥ ортозыла сунуп јӱргилейт. Айылда хозяйстволу болуп кем де јадар, оныҥ учун каруулчыкка да хозяйстволу болуп јатса кем јок, је јаҥыс ла ондый јерде хозяйстволу јадарга эп јок... Мен ол јанынаҥ слерге алдында да айдарга санангам, је тудуш ла ундуп салып тургам.

Аммос Фёдорович. Мен олорды бӱгӱн ле кухняга алзын деп јакарарым. Кӱӱнзеп турган болзогор, келип ажаныгар.

Городничий. Слерде улус јуулыжатан кыпта јӱзӱнјӱӱр бор-ботко илӱде кургадылып турганы база јаман, чаазынду шкафтыҥ ӱстинде аҥчыныҥ камчызын илип салган. Слер ангдаарын сӱӱп турганыгарды мен билерим, је кезек ӧйгӧ камчыны оноҥ алып салар керек, ревизор ӧдӧ берзе, оны ойто илип саларыгар. Слердиҥ заседатель[1]... бойыныҥ керегин билер кижи, је ол аракы эдер заводтоҥ чыккан чылап, оноҥ јаантайын аракы јытанат—онызы база јаман. Мен ол керегинде алдында айдарга санангам, је нени де эдип божобой, ундуп салгам. Ол јыт оныҥ бӱткенинеҥ ондый болзо, оны јоголтор неме бар. Ол согоно эмезе чеснок, ол эмезе кандый бир ӧскӧ неме јизин деп, ого јӧп берер керек. Бу јанынаҥ јӱзӱн-јӱӱр эмдерле Христиан Иванович болужар аргалу.

Христиан Иванович (*ондый ок табыш чыгарат*).

Аммос Фёдорович. Јок, ол јытты јоголтып болбос: бала тужында энези оны јыккан, ол ӧйдӧҥ бери оноҥ аракыныҥ јыды эмештеҥ јытанып јат деп, ол бойы айткан.

Городничий. Је онызын мен тегин ле темдектеп

---

[1] *Заседатель*—јурт албатыдаҥ јаргыга тудулган кижи.

айттым. Ич јанынаҥ башкарары керегинде ле Андрей Ивановичтиҥ письмозында айдылган килинчектер керегинде мен айдар учурым јок. Кандый бир килинчеги јок кижи кайда да јок болбозы јарт. Онойдо кудай бойы јайаган, вольтерианецтер[1] онызын тегин ле јаратпай јадылар.

Аммос Фёдорович. Антон Антонович, килинчекке нени бодоп турыгар? Килинчектер башка-башка болотон. Мен карын алып турым деп, ончозына јартынча айдып јадым. Је неле? Кўчўгештерле алып јадым. Онызы торт башка неме.

Городничий. Је, кўчўгештер эмезе öскö дö неме болзын —ошкош ончозы карын.

Аммос Фёдорович. Јок, Антон Антонович. Је кемнеҥ-кемнеҥ беш јўске тургадый тон ло ўйине шаль алган болзо...

Городничий. Је слер кўчўгештерди карын эдип алганыгардаҥ не болды? Ол јанынаҥ эмес болзо, слер кудайга бўтпей јадыгар; слер церквеге качан да јўрбей јадыгар; мен дезе кудай јаҥын јаҥдап, кажы ла воскресенде церквеге барып турадым. Слер дезе... э, мен слерди билерим: слер јер-телекей јайалганы керегинде айтканыгарда, кижиниҥ чачы торт атрайып турат.

Аммос Фёдорович. Је мен бойымныҥ сагыжымла једип алдым ине.

Городничий. Кезикте кöп сагыштузы сагыш јок болгонынаҥ коомой болотон. Је мен уездный јаргы керегинде тегин ле айттым, чынынча айтса, оноор кем-кем кирип кöрöр эмеш пе. Је слерге дезе, Лука Лукич, ўредў заведениениҥ кöрöчизи болгон учун, анчадала ўредўчилер јанынаҥ кичееп кöрöр керек. Олор учёный улус болгоны ла башка-башка коллегияларда[2] ўренгени јарт, је саҥ башка кылык-јаҥдары бар. Олордыҥ бирўзи, темдектезе, белбек јўстўзи... оныҥ фамилиязы санаама кирбейт, кафедрага[3] туруп алала, јўзин солјырайтпай туруп болбойт. Бу мынайда (*öткönижип, јўзин солјырайтат*). Оныҥ кийининде галстугыныҥ алдынча колын öткўреле, сагалын сыймайт. Је ол онойдо ўренчиктерге солјырайтса, кем јок, айса болзо, онойдо эдетени ондо керек, је келген кижиге јўзин онойдо этсе, сўрекей коомой болордоҥ маат јок: господин ревизор, эмезе öскöзи оны öткönип туры деп бодоор. Онон не-не боло берердеҥ маат јок.

Лука Лукич. Оны канайдатам? Мен ого канча ла

---

[1] Чынынча айтса, вольтерианецтер—XVIII чактагы француз философтыҥ ўредўзиле јöп улус. Мында айдылганынча јайым санаалулар.

[2] Коллегия—азыйда кезик школдорды онойдо айдатан.

[3] Кафедра—ўредўчи, лекция кычырып, куучын айдатан кижи туратан эмеш бийик эдип јазаган јер.

катап айттым. Бу кўндерде, класста дворянстводоҥ чыгартылу кижи отурарда, ол јўзин мен качан да көрбөгөндий эдип солјырайткан. Ол онойдо бойыныҥ кўўниле јакшы сананып эткен, меге дезе, јииттерге јайым шўўлте ненинҥ учун берилип турган деп, кезедў болгон.

Городничий. Историяныҥ ўредўчизи керегинде база айдайын. Ол көп билер кижи, је јартап айтканда, јилбиркеп куучындаганынаҥ улам, бойын да билинбей јат. Мен бир катап оны уккам, ол ассирияндар ла вавилоняндар керегинде айдарда, кем јок деп көргөм, је Александр Македонский керегинде айдарда, оныла не боло бергенин мен слерге айдып та болбозым. Мен өрт болуп јат деп бодогом. Чып ла чын! Кафедрадаҥ тўже калыйла, отургуш ала койып, бастыра бар кўчиле полго соккон. Александр Македонский герой болгоны јарт, је отургуштарды ненинҥ учун сындыратан? Онойдо эткени казнага королто ине.

Лука Лукич. Ээ, ол ондый кижи; онойдо этпе деп, мен ого канча ла катап айткам... Ол айдат: наука учун мен јўрўмим де ачынбазым.

Городничий. Ээ. Салымныҥ јартап болбос законы ондый: сагышту кижи эмезе эзирик кижи, эмезе јўзин солјырайткандыйынаҥ агаруларды да чыгаргадый.

Лука Лукич. Ўредў јанынаҥ иштебезим иштезин, кажы ла јанынаҥ коркып турарыҥ. Кажызы ла чаптык эдип турар, кажызы ла ол база сагышту деп көргўзерге турар.

Городничий. Ончозы кем јок болор эди. Инкогнито јаман ине! Кенетийин көрўп ийер: э, слер мында эмтиригер, кулугурлар! Мында јаргычы кем?—деп айдар. Ляпкин-Тяпкин.—Је, Ляпкин-Тяпкинди бери беригер деер. Оору улус эмденип јадар тураныҥ башкарачызы кем?—деер.—Земляника. Је, Земляниканы бери беригер деер. Онызы јаман ине.

II-чи көргўзў

Олор ок, почтмейстер.

Почтмейстер. Кандый бий келип јатканып јартазагар, господалар.

Городничий. Онойдордо, слер укпаганыгар ба?

Почтмейстер. Петр Иванович Бобчинскийдеҥ уккам. Ол јаҥы ла менде, почтовый конторада болгон.

Городничий. Је, не? Слер ол јанынаҥ нени сананып турыгар?

Почтмейстер. Нени сананып турым ба? Турокторло јуу болор.

Аммос Фёдорович. Сөзис бир болды. Мен бойым онойдо ок санаҥам.

Городничий. Ээ, экилегер тенгерини сабарыгарла түртүп ийдигер.

Почтмейстер. Турокторло јуу болоры чын. Керекти ончозын французтар үрейт.

Городничий. Турокторло кандый јуу! Турокторго эмес, биске ле коомой болор. Ондыйы эмди јарт: менде письмо бар.

Почтмейстер. Ондый болзо, турокторло јуу болбос.

Городничий. Је, слер, Иван Кузьмич, не деп сананып турыгар?

Почтмейстер. Мен нени сананатам? Слер, Антон Антонович, нени сананып турыгар?

Городничий. Је мен нени сананатам? Коркып турганым јок, је эмеш... Којойымдар ла тегин улус мени эп јоксындырат. Олорго менен ачу болгон дежет. Је кудай бу туры, кезигипен эмеш алган да болзом, јаман көрүш јогынан алатам (*оны колтыктап, туура апарат*). Мени јамандап, кандый бир јетирў болды эмеш пе деп бодоп турым. Нениң учун биске ревизор келетен? Бери уксагар, Иван Кузьмич, аткарылып турган ла келип турган письмолор слердиң почтовый конторагарга келгенде, слер олорды бистиң текши тузага болуп, ачып, кычырзагар: айса ондо кандый бир јетирў эмезе тегин ле бичишкени бар эмеш пе? Јок болзо, ойто ло бектеп саларыгар; ачып салган письмоны онойдо до берзе кем јок.

Почтмейстер. Билерим, билерим... Ол јанынаң ўретпегер, оны ајарынар јанынаң эдип турган эмезим, көп сабазында јилбиркеп ле эдедим, ак-јарыкта не болуп турганын билерге сўрекей сўўп јадым. Письмолорды кычырарга сўрекей јилбилў! Кезик письмолорды сўрекей јилбиркеп кычырып јадым: јўзўн-јўўр учуралдар бичилет. Олорды кычырганда, Московский Ведомостьтордоң до артык.

Городничий. Је Петербургтаң келген кандый бир бий керегинде кычырбадыгар ба?

Почтмейстер. Јок, Петербургтаң келгени керегинде нени де кычырбадым, Костромадаң ла Саратовтоң келгендери керегинде көп кычыргам. Письмо кычырбай турганыгар коомой. Письмолорды кычыргамда, јилбилў јерлер учурайт. Бир кижи бу јуукта најызына ойын-јыргал керегинде сўрекей јилбилў бичиген, ол письмо менде. Мен оны бойыма өнөтийин артыргызып алгам. Угарга кўўнзеп турган болзогор, кычырып берейин бе?

Городничий. Је, эмди ол керегинде сананатан өй эмес. Учурал болуп, комудал эмезе јетирў учурагадый болзо, кыйалта јогынаң письмоны тудуп турыгар.

Почтмейстер. Сўрекей кўўнзеп аларым.

Аммос Фёдорович. Оныҥ учун качан бирде једижер.

Почтмейстер. О кудайымай!

Городничий. Кем јок, кем јок. Слер оны јон ортозына јарлаарга турган эмезигер, бойыбыстыҥ ла ортобыста болотон керек.

Аммос Фёдорович. Ээ, коомой керек башталды! Мен дезе слерге, Антон Антонович, ийдичегимди көргўзерге айылдап келгем. Бу ийдичек слер билер эркек ийттиҥ сыйыны болор. Слер уккан бедигер, Чептович ле Варховинский јер блаашкылап јат, меге дезе макалу: мен олордыҥ экилезиниҥ јерлеринде койон аҥдап јадым.

Городничий. Эмди мени слердиҥ койонығар јилбиркетпейт. Мениҥ сагыжымнаҥ кулугур инкогнито чыкпай јат. Эмди ле эжик ачылып, кирип келер деп сакып тургамдый...

III-чи көргўзў

Олор ок, Бобчинский ле Добчинский тыныштары буулып, экилези эжиктеҥ кирип келдилер.

Бобчинский. Сўреен кайкамчылу неме болды.

Добчинский. Сакыбас јанынаҥ солун табыш угулды.

Ончолоры. Не? Не ондый?

Добчинский. Торт сананбаган неме: гостиницага келзебис...

Бобчинский (*јара кирижет*). Гостиницага Петр Ивановичле келдибис...

Добчинский (*јара кирижет*). Акыр, Петр Иванович, мен куучындайын.

Бобчинский. Акыр токтогор, мен айдайын... слер эптеп айдарга сөс таппазыгар...

Добчинский. Слер дезе ончозын сананып айдып болбозыгар.

Бобчинский. Сананып табарым, чып ла чын, ончозын сананып таап айдарым. Меге чаптык этпегер, мен айдайын. Чаптык этпегер! Господалар, Петр Иванович меге чаптык этпезин деп айтсагар.

Городничий. Не боло берди, кудайдыҥ учун, айтсагар. Мениҥ јўрегим токунабай барды. Отурзагар, господалар! Отургуштарды алзагар! Петр Иванович, ме слерге отургуш! (*Ончозы эки Петр Ивановичти айландыра отургылап јадылар.*) Је не боло берди?

Бобчинский. Акырыгар, акырыгар, мен ончозын јазап куучындап берерим. Слер письмо алып кычырып,

эп-јоксынганынынг кийининде, мен слерденг чыгып, оноор кирдим... Петр Иванович, эрмегиме јара киришпегер. Мен ончозын, ончозын билерим. Мен Коробкинге кирдим. Коробкин ўйде јок болордо, Растаковскийге кирдим, Растаковский ўйде јок болордо, бу Иван Кузьмичке слер уккан солын-табышты јетирерге киргем, оноң чыгып келеделе, Петр Ивановичле тушташтым...

Добчинский (*эрмекке јара кирижет*). Пирогтор садып турган будканынг јанында...

Бобчинский. Пирогтор садып турган будканынг јанында. Петр Ивановичке туштажала,—„Антон Антонович бўдўмчилў письмодоң кычырып билген солун табышты уктыгар ба?“ деп, оноң сурагам. Иван Петрович дезе ол керегинде Авдотья тўлкўрчиденг уккан, оны слер неге де керектў Филипп Антонович Почечуевке ийгенигер.

Добчинский (*јара кирижип*). Французский аракы ураргa бочонко аларга јўрген.

Бобчинский (*оны колыла токтодып*). Французский аракы ураргa бочонко аларга јўрген. Бис Петр Ивановичле экў Почечуевке бардыбыс... Је, Петр Иванович, ортозына јара киришпегер..., пожалуйста, јара киришпегер! Почечуевке барадала, Петр Иванович айдат: „Трактирге кирели. Менинг кардым... эртен турадаг нени де јибегем, кардым колтылдайт... трактирге јаңы сёмга балык экелгендер, эмеш ажанып алалык“. Гостиницага кирип ле келзебис, кенетийин јиит эр кижи...

Добчинский (*эрмекке јара кирижет*). Бўдўмиле кем јок, тегин кийимдў...

Бобчинский. Бўдўмиле кем јок, тегин кийимдў, комнатаныг ичиле базып турат, нени де шўўнип турганы јўзинеง билдирет, кебери... эткен немези... мында (*колын маңдайынынг јанына айландырат*) көп, көп шўўлте бар. Мен сезип ийгендий болуп, Петр Ивановичке айттым: мында не де тегиндў эмес. Э-э, Петр Иванович сабарыла имдеп, трактирщикти, Влас деп трактирщикти, кычырып алган. Ол трактирщиктинг ўйи ўч неделе мынаг озо бала таап алган, сўрекей шулмус уулчак, адазы чылап ок, трактир тудар. Петр Иванович Власты кычырып алып, араайынаг оноң сураган: „Ол јиит кижи кем ол ондый?“ Влас каруузына мынайда айтты: ол, ол...—Петр Иванович, эрмекке јара киришпегер, пожалуйста, јара киришпегер! Слер айдып болбозыгар, бу кудай бу туры, айдып болбозыгар! Слер шымыранып јадыгар; мен билерим, слер эрмектенгенигерде, сыгыртып турадыгар.—„Ол јиит кижи, бий, бий, ээ, Петербургтаг келген, фамилиязыла Иван Александрович Хлестаков, Саратовский губернияга атанып јат, куучындап, бойы тееркейт, экинчи неделе јадып јат,

трактирдеҥ барбай туры, ончозын төлүге алып бир де акча төлөбөй јат". Ол меге мынайда айдарда ла, менинҥ сагыжыма селт этти. „Э!"—деп, мен Петр Ивановичке айттым...

Добчинский. Јок, Петр Иванович, „Э!"—деп, мен айткам.

Бобчинский. Озо баштап слер айтканыгар, оныҥ кийининде мен айткам. Бис Петр Ивановичле „Э! ол Саратовский губернияга барып турганда, мында нениҥ учун отуратан?"—деп, айттыбыс. Ээ! Ол кижи бийдиҥ бойы.

Городничий. Кем, кандый бий?

Бобчинский. Слер алган письмодо айдылган ревизор чы.

Городничий *(коркып)*. Канайып турыгар, баш болзын, кудай! Онызы ол эмес.

Добчинский. Ол! акча да төлөбөйт, барбай да јат. Ол эместе—кем болотон? Бичигинде де Саратов јаар бараткан кижи деп бичилген.

Бобчинский. Ол, ол, чып ла чын ол... Ончозын ајарып көргөн. Бис Петр Ивановичле экӱ сёмга балык јип турарыбыста, ол бистиҥ тарелка јаар көрӱп ийген. Ончозын ајарып көрӱп турат, мен коркый бердим.

Городничий. Кудайымай, бисти килинчектӱлерди килинчектеҥ айры! Ол ондо кайда јадат не?

Добчинский. Тепкиштиҥ алдында бежинчи номерде.

Бобчинский. Былтыр јолой ӧдӱп отурала, офицерлер согушкан номерде јадып јат.

Городничий. Ол мында болгонынаҥ бери удады ба?

Добчинский. Эки неделе боло берди. Василий Египтянин кӱнде келген.

Городничий. Эки неделе боло берген! (*Туура айдат*). Баш ла болзын! Бу эки неделеде унтер-офицердиҥ ӱйин чыбыктаганыс! Арестанттарга аш-курсак берилбеген. Оромдо аракыдаш, чӧптӧр толтыра! Уйат! (*Бажын тудунат*).

Артемий Филиппович. Јe, Антон Антонович, гостиницага јазалду барар керек.

Аммос Фёдорович. Јок, јок. Озо баштап башкарачыны[1], духовенствоны, купечествоны ийер керек, Иоанн Масонныҥ Деяниези книгада да айдылган деп...

Городничий. Јок, јок; мен бойым барарым. Јӱрӱмде мынаҥ да уур учуралдар болгондо, барып келип, спасибо алатам; айса, эмди де айрылып каларыс. (*Бобчинскийге баштанып айдат*). Ол јиит кижи эмтир деп айдып турыгар ба?

---

[1] *Башкарачы*—мында городтыҥ управазыныҥ председатели.

Бобчинский. Јиит, јирме ӱч эмезе јирме тӧрт јаштаҥ ашпас.

Городничий. Онызы торт: јиит кижини капшай билип аларыҥ. Карыган кӧрмӧс болзо, коомой болор, јиит кижиниҥ ончозы тыштында. Слер, господалар, кажыгар ла бойыгардыҥ ижигер јанынаҥ кичеенип кӧригер, мен дезе бойым, эмезе бу Петр Ивановичле кожо, соодонып јӱрген айас, барып, јорыкчыларды коомой уткуп турган эмеш пе деп кӧрӧли. Эй, Свистунов!

Свистунов. Не керек болды?

Городничий. Полицейский участоктыҥ начальнигине барып кел, акыр, сен меге керек болорыҥ. Полицейский участоктыҥ начальнигин мен јаар тӱрген келзин деп, кемге-кемге айдала, бери кел. (*Свистунов јӱгӱре берди.*)

Артемий Филиппович. Баралы, баралы, Аммос Фёдорович. Чын ла јеткер боло бербезин.

Аммос Фёдорович. Слер коркып турганыгар ба? Башка кийер ару кептегештерди оору улуска кийдирип ле ийзегер, база не де керек јок.

Артемий Филиппович. Кандый ару кептегештер! Оору улуска габерсуп[1] берер эдип тургузылган, менде дезе бастыра коридордо капуста јытанат.

Аммос Фёдорович. Мен дезе ол јанынаҥ амыр. Чын ла алза, уездный јаргыга кем кирер? Кирзе де, кандый бир чаазынды кӧрӧр, оноҥ нени аайлаар? Јаргычыныҥ отургужында мен он беш јыл отурып јадым, кезикте бичилген бичикти кӧргӧмдӧ, колло јаҥып турадым. Ондо бичилгениниҥ нези чын, нези тӧгӱн болгонын Соломон[2] бойы да аайлап болбос. (*Јаргычы, Артемий Филиппович, Лука Лукич ле Иван Кузьмич баргылап, эжикте ойто келген Свистуновко табардылар.*)

IV-чи кӧргӱзӱ

Городничий, Бобчинский, Добчинский ле квартальный.

Городничий. Је, абра ондо туры ба?

Квартальный. Туры.

Городничий. Тышкары бар... акыр, тур! Барып экел... ӧскӧлӧри кайда? Сен јаҥыскан ба? Прохоров база келзин деп јакыдым ине. Прохоров кайда?

Квартальный. Прохоров полицейский участокто, је нени де эдип болбос.

Городничий. Ненинҥ учун эдип болбос?

Квартальный. Эртен тура оны ӧлгӧн кижидий экел-

---

[1] *Габерсуп*—суланыҥ кӧчӧзи.

[2] *Соломон*—бистиҥ чактаҥ озо иудейлердиҥ кааны, библейский преданиелер аайынча—ойгор кижи.

гендер. Үстине эки ушат суу ургандар, јe эмдиге јетире серибеген.

Городничий (*бажын тудунып*). Ой, кудайымай, кудайымай! Тышкары капшай чыксаң, акыр, озо комната јаар јүгүр, уктың ба! Оноортынаң кылыжымды, јаңы шляпамды экел. Јe, Петр Иванович, атаналы.

Бобчинский. Мен база, мен база... мен база барайын, Антон Антонович.

Городничий. Јок, јок, Петр Иванович, јарабас, јарабас! Эп јок, ого үзеери абрага да батпазыбыс.

Бобчинский. Кем јок, кем јок, мен онойдо: абраның кийининче калып, калып јүгүрерим... Ол нени эдип турганын тежиктең эмеш ле көрүп алзам, болор...

Городничий (*кылышты алып, квартальныйга айдат*). Эмди ле јүгүр, десятскийлерди ал, олордың кажызы ла алзын... Ох, кылыш кандый сыйрылган! Кој0йым каргышту Абдулин городничийде эски кылыш болгонын көрзö дö, јаңыны ийбеген. О мекечи албаты! Кулугурлар, комудалдарды белетеп алгылаган болбой кайтсын. Кажы ла колына бир оромноң алып... о јайла, оромноң дедим бе? Јалмуурдаң алып, трактир јаар ууланып барган оромдорды ару эдип јалмуурла јалмазын. Угуп турың ба? Көрүп тур: сен! сен! Мен сени билерим: сен ондо кылынып јадың, мöнүн калбагаштар уурдап јадың, мынаң ары онойдо этпе. Кој0йым Черняевле нени эттиң, а? Ол сеге мундир эдерге эки аршин чекпен берген, сен дезе ончо түрбекти уурдап алгаң. Көр! Јамыңнаң јаан алып јадың! Бар!

V-чи көргүзү

Олорок, частный пристав.

Городничий. Степан Ильич, кудайдың учун, айтсагар, слер кайдаар јылыйа бердигер. Мынайда эткени неге јараар?

Частный пристав. Мен јаңы ла воротаның ары јанында болдым.

Городничий. Јe уксагар, Степан Ильич! Петербургтаң бий келген. Ондо слер нени эттирип турыгар?

Частный пристав. Слердиң јакарганыгар аайынча иштеп турыбыс. Квартальный Пуговицынди десятскийлерле кожо тротуар арулааргa ийгем.

Городничий. Держиморда кайда?

Частный пристав. Держиморда örт öчүретен трубала барган.

Городничий. Прохоров эзирик пе?

Частный пристав. Эзирик.

Городничий. Слер оны канайып көрбöгöнигер?

Частный пристав. Кайдаҥ көрөр оны. Кече городтыҥ тыш јанында согуш болгон, ол дезе оноор ээжи тургузарга барган, јанарда дезе эзирик келген.

Городничий. Уксагар, слер мынайда эдигер: квартальный Пуговицын... ол бийик сынду, онойдордо ол, городты јарандырып, күрде турзын. Сапожниктиҥ јанында эски чеденди оодып, јолло салам буулап, казыктар кадагылагар: пландап турган деп көрүнзин. Городто јемирип, ооткон неме канча ла кире көп болзо, городтыҥ башкарачызыныҥ ижи көп көрүнер. О кудайымай! Ол чеденниҥ јанында төртөн абра јүзүн-јүүр бор-ботко төгүп салган. Бу кандый јаман город: кайда-кайда кандый бир памятник тургузып салза, эмезе тегин ле чеден манап салза, кандый ла бор-ботконы оноор экелип төгөрлөр! (*Үшкүрет.*) Келген бий улусты кандый јадырыгар деп сураза, јакшы јадырыбыс деп каруузын берзин, коомой јадырыбыс деп айткан улусты кийининде мен бодондырарым. О, ох, хо, хо, хо! килинчектү, коркушту килинчектү (*шляпазыныҥ ордына футляр алат*), бу шакпырт түрген ӧдӧтӧн болзо, кем де этпегендий байрам эдерим: кажы ла кojойым үч пудтаҥ свечи экелзин деп јакарарым. О кудайымай, кудайымай, је Петр Иванович, атаналы! (*Шляпазыныҥ ордына футляр кийерге јат.*)

Частный пристав. Антон Антонович, мынызы шляпа эмес, коробка.

Городничий (*оны таштайт*). Коробка болзо, коробка. Көрмӧс оны алзын! Беш јыл мынаҥ озо церкве эдерге акча берилген, је эткен церквегер кайда деп сурагадый болзо, мынайда айт: эдилери башталган, је күйүп калган. Ол керегинде мен рапорт бичигем. Оноҥ башка кем-кем ундуп ийеле, церквени эдерин баштабаган деп, јүүлгенинеҥ айдып ийер. Јудуругын бош салбазын деп, Держиморда айдыгар; ол ээжи тургузарга ончолорыныҥ көзиниҥ алдын көгөртип салат: бурулу да кижиге, бурузы јок то кижиге. Атаналы, атаналы, Петр Иванович (*барадала, бурулды*). Солдаттарды оромго божотпозын: оноҥ башка олор јаҥыс ла чамчаныҥ үстине мундирлерин кийеле, ичине дезе нени де кийбей, јүредилер.

VI-чы көргүзү

Анна Андреевна ла Марья Антоновна сценага јүгүрип кирдилер.

Анна Андреевна. Олор кайда, кайда, болотон? Эх, кудайымай! (*Эжикти ачат.*) Ӧбӧгӧним! Антоша, Антон! (*Түрген айдат.*) Сениҥ ле учун оройтып калдым. Ја-

занып ла турган: меге булавка, меге косынка... (*Көзнөк јаар јүгүрип келип, кыйғырат.*) Антон, кайдаар, кайдаар барып јадың? Не, келген бе? Ревизор бо? Сагалду ба? Кандый сагалду?

Городничийдиң үни. Кийининде, кийининде айдарым, энебис.

Анна Андреевна. Кийининде бе? База нени айдазың! Кийиндегизи меге керек јок... Меге бир ле сөс айт: ол кем, полковник пе? а? Атана берди! Мен сени эске алындырарым! Ончозы сениң ле керегинде: эне, эне, сакып алыгар, косынкамды јазап алайын; мен эмди ле... Бу сеге эмди ле! Бу эмди нени де билип болбодыбыс! Мынызы ончозы јазаныштаң улам болды: почтмейстер мында болгонын угала, күскүниң алдына јазанып ла берген. Ол јанынаң, бу јанынаң јууктап базып турган. Сени сүүп турган деп бодоп турган болорың, ол дезе, сен тескери бурулгаңда, сеге өткөнип турат.

Марья Антоновна. Је канайдар, эне? Эки частың бажында ошкош ло ончозын билип аларыс.

Анна Андреевна. Эки частың бажында! Сүрекей күндүлеп турым. Сүрекей јакшы айттың! Бир айдың бажында оноң артык билип аларыбыс деп айдарга сениң санаага канайып кирбеди? (*Көзнөктөн көрүп, айдат.*) Эй, Авдотья! А! Нени уктың, Авдотья, ондо кем де келген бе? Укпадың ба? Сениң тенегинди! Колыла јаңып јат па? Јаңыгайла, сен дезе оноң ончозын сурап уксаң кайдар. Сурап угуп болбодың! Бажында не де јок, јаңыс ла бойдоңдор керегинде сананып јадың. А? Түрген јүре бергендер! Абраның кийининче јүгүрер керек болгон. Эмди ле абраның кийининең јүгүрзең! Угуп турың ба, јүгүрип сурап уксаң: кайдаар барып јадың, келген кижи кем ол, кандый бүдүлү, угуп турың ба! Тежиктең көрүп, ончозын билип ал, көзи кандый: кара ба, айла кара эмес пе, оноң капшай ла ойто кел, угуп турың ба!

Капшай, капшай, капшай! (*Көжөгө јабылганча кыйғырат. Экилези көзнөктиң алдында турганын көжөгө јабат.*)

Суралтар ла јакылта.

1. Действиеле кажы ла чиновниктиң куучынынаң ла нени эткенинең олордың кандый кылык јаңдары билдирет?
2. Бийлердиң службада иштери 1-кы ла 2-чи көргүзүде канайда көргүзилген?
3. Бийлер Добчинскийге ле Бобчинскийге нениң учун бүткендер?
4. Баштапкы действиеңе городничий керегинде ле оның службада ижи керегинде нени билдибис?
5. Городтың тыш бүдүми, ондогы эжилер ле јамылардың кылыгы керегинде бу действиеде көргүзилгени аайынча кыскарта сочинение бичигер.

ЭКИНЧИ ДЕЙСТВИЕ.

Гостиницада кичинек комната. Тӧжӧк-јастык, стол, чемодан, куру болуштоп, сапогтор, кийим арчыыр щётка ла өскө дө немелер.

I-кы көргүзү

Осип (*барский тӧжөктө јадат*). Көрмөс алзын, ажанар күүним келет – торт ло ичим кылырайт... Питерденг чыкканынанг бери экинчи айга барат! Акчазын јолой үреп салган... јолдо туштагандарла таныжып, көзөр ойноп, акчазын ойнотырып койгон... Алдындагы алып јигени учун төлөбөзө, эмди слерге јиирге курсак бербезим деп, трактирщик айткан; је төлөбөзөбис не болор? (*Үшкүрет.*) Э, кудайымай, о јүк кандый-кандый көчө болгон болзо! Јер үстинде не ле барын ончозын јип ийгедийим. Токулдадып јат, байла, ол келип јаткан болор. (*Тӧжөктөң түрген турат.*)

II-чи көргүзү

Осип ле Хлестаков.

Хлестаков. Ме, мыны ал (*фуражказын ла тайагын берет*). Э, база ла орында ангандыг ба?

Осип. Мен ондо не керек ангданатам? Мен ондый орын көрбөгөм бө?

Хлестаков. Төгүндебе, ангданганг; көрүп турыг ба, бастыра тӧжӧк-јастык түрүлип калган. (*Комнатала базат.*) Чаазын таарда тангкы бар эмеш пе, көрзөнг.

Осип. Тангкы кайданг келетен! Калганчы тангкыны тартканынанг бери төрт күн өтти ине.

Хлестаков (*базат, эриндерин јүзүн-јүүр јуурат. Арт-учында тынгыда кезе айдат*). Уксанг, эй, Осип!

Осип. Не керек?

Хлестаков (*тынгыда, је ондый кезе эмес үн ле айдат*). Сен оноор бар.

Осип. Кайдаар?

Хлестаков (*торт кезе эмес, сураган аайлу араай айдат*). Төмөн, буфет јаар... Меге ажанарга нени-нени экелип берзин деп ондо айт...

Осип. Јок, менинг барар да күүним јок.

Хлестаков. Сен, тенек, канайып турынг!

Осип. Тегин ле, барзам да, оноң бир де туза болбос. Гостиницаныг ээзи ажанарга курсак бербезим деген.

Хлестаков. Бербес учурды ол кайданг алган? Бу кандый болор-болбос неме!

Осип. Городничийге барарым деп айдат; барин үчин-

чи неделе акча төлөбөйт. Слер баринле экӯ мекечилер, бис ондый кулугурларды көргөнибис деп айдат.

Хлестаков. Сен дезе, шилемир, меге ончозын ла айдарга макатып турыҥ.

Осип. Болгон ло кижи келип, јадып, төлӯге тӯшкен кийининде, сӯрӯп те болбозыҥ дейт. Мен кокырлашпазым, полицияга апарып, тӯрмеге отургуссын деп айдарым дейт.

Хлестаков. Јe, јe, тенек, болор. Бар, бар, ого айт.

Осип. Мен торт ээзин бойын слерге кычырайын.

Хлестаков. Ээзин не кычыратан? Сен бойыҥ барып айт.

Осип. Јe чын, сударь...

Хлестаков. Јe бар, көрмөс сени алзын! Ээзин кычыр. (*Осип барды*)...

IV-чи көргӯзӯ

Хлестаков, Осип ле трактирный слуга.

Слуга. Слерге не керек болгонын сурап уксын деп, ээзи ийген.

Хлестаков. Эзен карындаш! Јe сен су-кадык па?

Слуга. Кудайга баш.

Хлестаков. Јe, слердиҥ гостиницада кандый? Ончозы јакшы ӧдӧт пӧ?

Слуга. Јe, кудайга баш, ончозы јакшы.

Хлестаков. Јорыкчылар көп пӧ?

Слуга. Јe, көп лӧ.

Хлестаков. Уксаҥ, көркий, меге ажанарга бу ӧйгӧ јетире курсак экелбей јадылар, капшай экелзин деп, мендетсеҥ, ажанып алала, меге нени-нени эдер керек.

Слуга. Курсак база бербезим деп ээзи айткан. Ол бӯгӯн городничийге барып комудаарга сананган.

Хлестаков. Незин комудайтан? Сен, көркий, бойыҥ да бодозоҥ, меге ажанар керек ине. Мынайып мен торт арыктай берерим. Мен сӯрекей аштап јадым, кокырлап турган эмезим.

Слуга. Ондый. Алдындагы јигени учун төлөбөзӧ, мен ого база бербезим деген. Оныҥ каруузы ондый болгон.

Хлестаков. Сен оны токунатсаҥ, оны јӧптӧзӧҥ.

Слуга. Ого нени айдатам?

Хлестаков. Мениҥ аштап турганымды ого айтсаҥ...

Слуга. Јe, айдып көрӧйин...

Хлестаков, Осип ле трактирный слуга.

Хлестаков. Не?

Осип. Ажанарга курсак экелип јадылар.

Хлестаков (*алакандарын чабыштырат, арайынан секирет*). Экелип јадылар! Экелип јадылар! Экелип јадылар!

Слуга (*табакту ла салфеткалу*). Ээзи калганчы катап берди.

Хлестаков. Јe, ээзи, ээзи... Түкүрейин ого! Нени экелдиң?

Слуга. Суп ла кааргaн эт.

Хлестаков. Канайып онойып эки ле блюда экелгеҥ?

Слуга. Эки ле.

Хлестаков. Кайкамчылу неме! Мен бу экелгенинди албазым. Мынаҥ көпти ийбезе, меге ажанарга ас болор деп, сеҥ ого айтсаҥ.

Слуга. Јок, бу да бергени көп деп гостиницаныҥ ээзи айдат.

Хлестаков. Соусты ненинҥ учун экелбединҥ?

Слуга. Соус јок.

Хлестаков. Ненинҥ учун јок болгон? Кухняда соусты көп белетеп турганын мен бойым көргөм. Бүгүн эртен тура јабыс сынду кандый да эки кижи сёмга балык ла база да көп неме ажангылап турганын көргөм.

Слуга. Јe онызы, та бар, та јок.

Хлестаков. Канайып јок болгон?

Слуга. Божогон.

Хлестаков. Сёмга балык чы, котлет чи?

Слуга. Онызын сенеҥ аайлу улуска берерге белетеген.

Хлестаков. Тенекти сени!

Слуга. Э-э.

Хлестаков. Чочконы сени. Олор јиирде, мен канайып јибейтем? Олор мендий ок улус ине?

Слуга. Сендий эмес ле.

Хлестаков. Олор кандый улус болотон?

Слуга. Улустый ла улус, јe олор акча төлөп јадылар.

Хлестаков. Мен сениле, тенек, куучындажар күүним јок (*супты уруп, ажанат*); кандый-мындый суп болотон? Сен айакка тегин ле суу уруп экелиптириҥ ине: бир де амтан јок. Мен бу супты ичер күүним јок, сен меге өскөни экел.

Слуга. Керек јок болзо, мен ойто апарарым. Ичер кўўнигер јок болзо, өскөни бербезим деп айткан.

Хлестаков (*курсакты бербейт*). Је, је, је... артыргызып сал, тенек... (*Ажанат.*)

Слуга айак-калбакты јуунадып, Осипле кожо апарат.

VII-чи көргүзү

Хлестаков, оныг кийининде Осип.

Хлестаков. Ажанбаганына түнгей болды: ойто ло ажанар кўўним келди. Акча бар болгон болзо, рынокко барып, сайка да болзо экелдирер эдим.

Осип (*кирет*). Ондо городничий келип, слер керегинде сурайт.

Хлестаков (*коркып*). Бу сеге! Көрмөстиг трактирщигин көрзөн, качан ок коптонып ийген! Ол мени ненинг учун апаратан. Мен ого којойым ба эмезе ремесленник пе? (*Оморкойт.*) Мени апаратан кандый учурыгар бар деп, мен ого чикезинче айдарым. (*Эжиктин тутказы кыймыктанганы көрүнет, Хлестаков кугарат.*)

VIII-чи көргүзү

Хлестаков, городничий ле Добчинский.
(Городничий кирип келеле, турат. Экилези көстөрин тозырайтып алала, бир канча минуттыг туркунына бойы бойына коркыганду көрүжип турылар.)

Городничий (*эмеш арутанып алала, эки колын суй салып, түзейте турат*). Эзендер!

Хлестаков (*бажырат*). Эзендер...

Городничий. Чаптык эткеним учун јаманым таштагар.

Хлестаков. Кем јок.

Городничий. Јорыкчыларды келип көрүп јүретени—менинг ижим.

Хлестаков (*озо баштап эмеш туктурылып, оныг кийининде тыгыда айдат*). Је канайдатан?.. мен бурулу эмезим... мен, чын ла, төлөп берерим... Меге деревненеп ийе берерлер. (*Бобчинский эжиктеп шаалап көрөт.*) Ол бойы бурулу: кааргаи эди кату, супка нени де уруп койгон, кижи ичип те болбос. Ол меге кере тўжине ле курсак бербей кыйнайт. Чайынаг, чай эмес, балыктыг јыды јытанат. Мен ненинг учун... Ол кандый!

Городничий (*коркып*). Јаманым таштагар, мен, чын ла, бурулу эмезим. Менинг рыногымда садылып турган эт јаантайын јакшы болуп јат... Ол ондый јаман этти

кайдаҥ алып турганын, мен билбезим. Слерге мында јарабай турган болзо, онойдордо... менле өскө квартирага барадыгар эмеш пе?

Хлестаков. Јок барар күүним јок, өскө квартира дегенин мен билерим: онызы түрме. Мени оноор апаратан учурды кайдаҥ алганыгар? Мен дезе... Мен Петербургта служить эдип турым. (*Оморкойт.*) Мен, мен, мен...

Городничий (*туура айдат*). О, кудайым, кандый чугулчы! Ончозын билип алыптыр, каргаткан којойымдар ончозы айдып бериптирлер!

Хлестаков (*оморкоп*). Слер бойыгардыҥ бүткүл командагарла да келзегер, мен мынаҥ барбазым! Мен торт ло министрдиҥ бойына барарым! (*Столды јудуруктайт.*) Слер канайып турыгар? Слер канайып турыгар?

Городничий (*чике туруп, бастыра бойы калтыражат*). Јаманым таштагар, јеткерге кийдирбегер! Үйим, кичинек балдарым... Мени ырызы јок кижи эдип бастырбагар.

Хлестаков. Јок, онойдо эдер күүним јок. Ол кандый! Мениҥ не керегим бар. Слерде үй кижи ле балдар бар болгон учун, мен түрмеге баратам ба, көрзөҥ кандый! (*Бобчинский эжиктеҥ шаалап, коркыганынаҥ јажынат.*) Јок, күндү јетирип турым, барар күүним јок.

Городничий (*калтыражып*). Ченемел јок болгонынаҥ улам ондый болды. Казённый јал керек дезе чайга да, сахарга да јетпезин бойыгар билеригер. Кандый бир карын алган болзом, асты алатам: бир эмеш ажанатан неме ле бир солыыр кийим. Өлгөн унтер-офицердиҥ садыжып турган үйин мен соккон деп айдышканы төгүн неме. Оны мениҥ өштүлерим сананып тапкан, ол улус мени өлтүрип те ийердеҥ маат јок.

Хлестаков. А не? Мениҥ олор керегинде керегим де јок. (*Сананат.*) Өштүлериҥ керегинде ле унтер-офицердиҥ кандый да үйи керегинде ненинҥ учун меге айдып турганыгарды мен билбей турым. Унтер-офицердиҥ үйи торт өскө кижи, мени сойор учурыгар јок... Ого једерге слерге ыраак... Ол кандый! Көрзөҥ, сен кандый!.. Мен акчаны төлөп берерим, је менде эм тура акча јок. Менде бир де акча јок учун мында отурым.

Городничий (*туура айдат*). Ол кандый тереҥ шүүлте! Канайда эптеерин де билбезиҥ. Је не болзо, ол болзын, айдар ла. (*Угустыра айдат.*) Слерге акча ба, айса өскө неме бе керек болзо, мен слерге эмди ле берейин. Түшкен јорыкчыларга болужатаны—мениҥ керегим.

Хлестаков. Меге төлүге беригер, беригер, мен эмди ле трактирщикке төлөп берейин. Меге эки ле јүс, ол эмезе оноҥ до ас болзо, кем јок болор эди.

Городничий (*чаазын акчаны берет*). Эки јўсти берип јадым.

Хлестаков (*акчаны алат*). Кўндўўм болзын; мен деревнеден тургуза ла ийе бererим... Слер јакшы кижи болгоныгарды көрўп турым. Эмди керек те башка...

Городничий (*туура айдат*). Је, кудайга баш! Акчаны алды. Керек эмди, байла, аайланар. Мен ого эки јўстиг ордына төрт јўсти берип ийгем.

Хлестаков. Эй, Осип! (*Осип кирет.*) Трактирный слуганы бери кычыр! (*Городничийге ле Добчинскийге.*) Слер не керек турыгар? Кўндў эдип, отурыгар. (*Добчинскийге.*) Отурыгар деп, сурап турым.

Городничий. Кем јок, бис турарыбыс.

Хлестаков. Кўндў эдип, отурыгар. Слердиг кылык-јаңыгардыг ачык-јарыгын ла јакшыгарды эмди көрўп турым, мен дезе, јартын айдып турым, слер бери келип, мени... (*Добчинскийге.*) Отурзагар. (*Городничий ле Добчинский отургылап јадылар, Бобчинский эжиктеҥ шаалап көрўп, тыҥдайт.*)

Городничий (*туура айдат*). Бойымды омок тудар керек. Ол бойы кем болгонын билбезин деп сананат. Јакшы, ол кем болгонын бис билбечи кижи болуп турарыбыс. (*Угустыра айдат.*) Бис, ижибис аайынча көрўп, базып јўреле, Петр Иванович Добчинскийле, бу јердиг помещигиле, гостиницага тўшкен јорыкчылар кандый јаткандарын көрөргö өнötийин кирдибис. Мен кичеемкей городничий ине. Кажы ла јорыкчыны јакшы уткуур кўўним бар, кайрал болгоны чылап, јакшы кижиле таныжарга учурал болды.

Хлестаков. Мен бойым да сўрекей сўўнип турым. Слер јокко, мен, јартын айдып турым, мында узак отурар эдим: нениле төлөөрин торт билбей тургам.

Городничий (*туура айдат*). Је, куучында ла! Нениле төлөөрин билбеген болорыҥ! (*Тыҥыда айдат.*) Кайдаар, кандый јерге атанарга јадыгар.

Хлестаков. Мен Саратовский губернияга, бойымныҥ деревнем јаар атанып јадым.

Городничий (*јўзин электеген айасту јуурып, туура айдат*). Саратовский губернияга! А? Керек дезе кызарбай да јат! Оноҥ ајарынар керек. (*Тыҥыда айдат.*) Јакшы керек баштаптырыгар. Слер көп сабазында бойыгардыҥ керектеригер учун барып турганыгар ба?

Хлестаков. Јок, адабыс мени келзин деп некейт; Петербургта бу өйгö јетире служить эдип, кандый да орден албаганыма чугулданат. Келген ле тарый орденди берип ийер деп, бодойт ошкош. Јок, мен оны бойын канцелярияда служить этсин деп ийер эдим.

Городничий (*туура*). Көрзөгөр, не керегинде айдып јат, карыган адазы керегинде айдып туры! (*Тынгыда айдат.*) Узак өйгө баратканыгар ба?

Хлестаков. Билбей турым. Менинг адам, өчөш лөтоормош ошкош, тенек кижи ине. Мен Петербург јогынан јадып болбозым деп, ого чикезине айдарым. Мен бойымныг јиит јүрүмимди тегин ле әр улусла ненинг учун үрейтем? Әмди алдындагы өйлөрдий әмес, мен үренер күүним бар.

Городничий (*туура*). Түүнчекти јакшы түүп алган! Төгүндеп, төгүндеп, төгүнин сыранай да билдиртпейт! Көргөндө, сүрекей де кижи әмес деп көрөриг. Акыр, төгүнингди тударым. Мен сени көпти айттырарым! (*Тынгыда айдат*). Чын айдадыгар. Деревнеде нени әдетен? Мында да болзын: ада-төрөлиг учун кичеенип, түнде де уйуктабай, иштенип јадыг, кайрал дезе качан болотоны јарты јок. (*Комнатаны ајыктап көрөт.*) Бу комната әмеш чыкту деп билдирет.

Хлестаков. Коомой комната. Клопторы коркушту көп, ондый клопторды мен кайда да көрбөгөм: ийттер чилеп, тиштегилейт.

Городничий. Ондый јаан үредүлү кижи болорболбос немедег шыралап турганын не деп айдар? Бу комнатада карагуй да болгодый?

Хлестаков. Э-э, торт карагуй. Әзи от јарыдарга свечи де бербей јат. Кезикте нени-нени әдип ийер күүним келет, кычырарга, әмезе нени-нени бичиирге санангамда, болуп албай јадым—карагуй, карагуй.

Городничий. Сурап болорым ба... јок, мен сураар учурым јок.

Хлестаков. Не болды?

Городничий. Јок-јок, сураар учурым јок...

Хлестаков. Не боло берген болотон?

Городничий. Мен айдып ийер әдим... Менинг айылымда слерге сүрекей јакшы, јакшы, амыр комната бар... Чугулданбагар. Јакшы күүним тудуп айдып турым.

Хлестаков. Мен күүнзеп барарым, мындый комнатада јатканча, јакшы комнатага барганы торт.

Городничий. Мен коркушту сүүнерим! Үйимнинг сүүнери кандый дезеер!

IX-чы көргүзү

Олор ок, трактирный слуга Осипле келет. Бобчинский әжиктег карап көрөт.

Слуга. Кычырдыгар ба?

Хлестаков. Э-э. Канчаны төлөйтөнин айт.

Слуга. Баштапкы күнде садып алып ажанганы-

гар, экинчи күнде дезе сёмга балыкты ла садып јийле, онын кийининдеончозын төлүге алып ажанганыгар.

Хлестаков. Тенекти сени. Күндерди тоолобой, канчаны төлөйтөнимди айтсан.

Городничий. Слер санааркабагар, ол сакып алар. (*Слугага*). Бар ары, сеге ийе берерлер.

Хлестаков. Чын да. (*Акчазын јажырат. Слуга барат. Бобчинский эжиктен карап көрөт.*)

Х-чы көргүзү

Городничий, Хлестаков, Добчинский.

Городничий. Эмди бистин городтын кезик заведениелерин көрзөөр кайдар.

Хлестаков. Ондо не?

Городничий. Иш-јол канайда өдүп турганын дегин ле көрзин деп турым.

Хлестаков. Сүрекей күүнзеп турым, мен белен. (*Бобчинский эжиктен бажын кийдирип көрөт.*)

Городничий. Күүнзеп турган болзогор, уездный училищеде наукаларга канайда үредип турганын барып көрөрибис.

Хлестаков. Барарыбыс, барарыбыс.

Городничий. Городской түрмени көрөр күүнигер бар болзо, көригер.

Хлестаков. Түрмени не керек көрөтөн? Оору улус эмденип јаткан јерди барып көрзө торт.

Городничий. Је онызы, бойыгарда. Бойыгардын абрагарла барарыгар ба, айса менин абрачагыма отурып аларыгар ба?

Хлестаков. Слердин абрачагыгарга отурып алайын.

Городничий (*Добчинскийге*). Је, Петр Иванович, эмди слерге јер јок.

Добчинский. Кем јок, мен онойдо.

Городничий (*Добчинскийге араай айдат*). Уксагар: слер эки бичигештин бирүзин оору улус эмденип јаткан јердин башкарачызы Земляникага, экинчизин менин үйиме апарып беригер. (*Хлестаковко.*) Үйим слерди уткуурга белетенип алзын деп, мен ого слердин көзинче ле бир јол бичип ийейин. (*Бичийле, Добчинскийге берет, Добчинский бараргa эжикти ачарда, эжиктин ары јанында тындап турган Бобчинский, ачылган эжикле кожо келеле, сценага јыгылган. Ончолоры кыйгырыжат. Бобчинский туруп келди.*)

Хлестаков. Не? Тын јыгылдыгар ба?

Бобчинский. Кем јок, кем јок. Јаңыс ла тумчугымныңг белинде бир кичинек темдек артты...

Городничий (*Хлестаковко айдат*). Кем јок. Јe, баралдар! Чемоданыгарды бис јаар апарзын деп, слугаларга айдарым. (*Осипке*) Сен ончозын меге, городничийге, апар, мен јаар барар јолды ончолоры көргүзип берер. (*Хлестаковты алды јаар јалынганду божодып, бойы онынг кийининче барат, јe кайра бурулала, Бобчинскийге айдат.*) Јыгылатан өскө јерди таппадыгар! Јыгылып, суймайганы та неге-неге түңей! (*Барат, оны ээчий Бобчинский барат; көжөгө јабылат.*)

*Суракта*р

1. Бу көргүзүдеңг Хлестаковтыңг кандый кылык-јыгын билип алдыгар?
2. VIII ле X көргүзүлердиңг каткымчылузы незинде?

ТӨРТИНЧИ ДЕЙСТВИЕ.

Городничийдиңг туразыныңг комнатазында.

I-кы көргүзү

Бийрамга келгендий јазангыдап алган. Аммос Фёдорович, Артемий Филиппович, почтмейстер, Лука Лукич. Добчинский ле Бобчинский, буттарыныңг бажыла базып, чеберленип араай киргилеп јат. Ончолоры шымыраныжып эрмектешкилейт.

Аммос Фёдорович (*ончолорын јергелей тургузып јат*). Господалар, кудайдыңг учун, капшай айландыра јергелей тургылап, аайлу-башту болыгар! Јe кудай бойы билзин: өргөөгө дө јүрет, государственный советти де арбап јат! Стройло турыгар! Военный бутла турыгар, кыйалта јогынаңг военный бутла. Слер, Петр Иванович, бу јанына келигер, слер дезе, Петр Иванович, бу мында турыгар. (*Эки Петр Ивановичтер буттарыныңг бажыла арайын јүгүргилеп келгилейт.*)

Артемий Филиппович. Слердиңг күүнерде, Аммос Фёдорович, биске нени-нени эдер керек болгон.

Аммос Фёдорович. Јe, нени эдетен?

Артемий Филиппович. Нени эдетени јарт ине.

Аммос Фёдорович. Нени-нени суга берип ийер бе?

Артемий Филиппович. Суга берип те ийзе, кайтсын.

Аммос Фёдорович. Коркымчылу, көрмөс оны алзын, кыйгырып чыгар: государственный кижи ине. Дво-

рянство јанынаҥ кандый-кандый памятникке берӯ эдип берзе, канайткай не?

Почтмейстер. Ол эмезе мынайда: почтала акча келген, кемге беретени јарты јок деп айтса кайдар?

Артемий Филиппович. Ајыктаныгар, ол слерди почтала ыраак јерге ийе бербезин. Угыгар, бу керектер јакшы јазаган городтордо анайда болбой јат. Бис не керек бого бӯткӯл эскадрон болуп келгенибис? Јаҥыстаҥ келип, таныжар керек, бир де кижи укпас, көрбөс тужында ла... Јакшы обществодо онойдо эдип јат ине. Је, Аммос Фёдорович, слер ончозынаҥ озо баштагар.

Аммос Фёдорович. Слерге торт болор, бийик айылчы слердиҥ заведениеде курсакты амзаган ине.

Артемий Филиппович. Јашөскӯримди ӯредип турган, Лука Лукич баштаза, јакшы болор эди.

Лука Лукич. Болбозым, сыраҥай болбозым, господалар. Менеҥ бир ле јамыга јаан кижи куучындашса, мениҥ сагыжым сыраҥай јок, тилим балкашка бадала бергедий болуп өзӯп калганымды јартын айдып турым.

Артемий Филиппович. Чын, Аммос Фёдорович, слердеҥ өскө кижи јок. Слер кандый да сөсти айтканыгарда, Цицерон[1] айткандый болотон.

Аммос Фёдорович. Слер не? Слер канайып турыгар? Цицерон! Көрзөгөр, нени таап турыгар. Кижи айылдагы ийттер керегинде эмезе аҥчы ийт керегинде куучындаганда кезикте болгоонбой калар...

Ончолоры (*оны сурагылайт*). Јок, слер јаҥыс ла ийттер керегинде эмес, слер чакту болгон керегинде... Јок, Аммос Фёдорович, бисти таштабагар, бистиҥ адабыс болыгар!.. Јок, Аммос Фёдорович.

Аммос Фёдорович. Мениле беришпегер, господалар! (*Бу өйдө Хлестаковтыҥ комнатазынаҥ кижиниҥ базыды ла јөдӯлдегени угулат. Ончолоры бойы-бойлорын озолоп, эжик јаар меҥдегилеп, чыгарга кичееп, кемди де былчып јат. Араай кыйгырып, чугулданып турылар.*)

Бобчинскийдиҥ ӯни. Ой, Петр Иванович, Петр Иванович! Будыма бастыгар.

Земляниканыҥ ӯни. Господалар, килинчегим айдынарга божодыгар, торт былчып јадыгар. (*Ай! ай! деп бир канча катап кыйгы угулала, учы-учында ончолоры чыга бердилер комната куру артты.*)

---

[1] *Цицерон*—1 чакта бистиҥ эрадаҥ озо ады-чуузы чыккан јакшы оратор.

II-чи көргүзү

Хлестаков (уйкузырап калган көстү јаңыскан кирип келди.)

Мен тадыра уйуктадым ошкош. Мындый төжөктөрди олор кайдаң алгылады не? Терлеп калган эмтирим. Кече олор эртен тура ажанарда, меге нени де бергилеген ошкош: бажым эмдиге јетире јыңкылдап јат. Мен көрүп турзам, өйди мында јакшы өткүргедийим. Күндүчи болгонын мен сүүп јадым, акту ла јүрегинеҥ меге јакшы көрүнерге турганын мен сүрекей јараткамды јартын айдып турым. Городничийдиҥ кызы јараш эмтир, је энези де кем јок, оныла да... Мен билбей турым, је ондый јүрүм меге јарап јат.

III-чи көргүзү

Хлестаков ло јаргычы.

Јаргычы (*киреле, туруп, бойына айдат*). Кудай, кудай! Амыр-энчү чыгар мынаҥ; тизелерим торт ло сына бергедий. (*Чике туруп, колыла кылыжын тудуп, угуза айдат.*) Слерле таныжарга турым: мындагы уездный јаргыныҥ јаргычызы, коллежский асессор Ляпкин-Тяпкин.

Хлестаков. Отурыгар. Мындагы јаргычы слер бе?

Јаргычы. Дворянствоныҥ күүни аайынча 1816 јылда үч јылга тудылган болгом, ол ижимде эмдиге јетире иштеп турым.

Хлестаков. Јаргычы болорго, байла, јакшы болор?

Јаргычы. Үч үчјылдыктыҥ туркунына јаандардыҥ јöби аайынча Владимирдиҥ 4-чи степеньле кайралдаткам. (*Туура.*) Акчам јудуругымда, јудуругым дезе күйүп бараткандый.

Хлестаков. Мениҥ күүниме Владимир јарап јат. 3-чи степень Анна дезе ондый эмес.

Јаргычы (*јудурукту колын эмештеҥ ичкери чыгарып, туура айдат*). Э, кудай, кудай отурып та турганымды билбей турым. Алдымда кадулар кадап койгондый.

Хлестаков. Бу слердиҥ колыгарда не?

Аммос Фёдорович (*маҥзарып, акчаларын јерге түжүрди*). Јок, тегин-с.

Хлестаков. Канайып тегин? Мен көрзöм, акча түшкен.

Аммос Фёдорович (*бастыра бойы калтырап*). Јок, јок. (*Туура.*) Э, кудай, јаргыга киргеним бу туры! Мени тудуп аларга абрачак та экелгиледи.

Хлестаков (*јердеҥ алып*). Акча эмтир ине.

Аммос Фёдорович *(туура)*. Је божоды; өлдим! өлдим!

Хлестаков. Билеригер бе не: слер меге оны төлүге беригер...

Аммос Фёдорович *(меңдеп)*. Кайдар ол, кайдар ол... сүрекей күүнзеп турым *(туура)*. Је коркыба, коркыба! агару эне, чыгара тарт!

Хлестаков. Билеригер бе, мен акчамды јолой тудуп салгам; оны, мыны алып... мен слерге деревнедең тургуза ла ийе берерим.

Аммос Фёдорович. Јок, керек јок, онызы јогынаң да канча кире јакшыгар јетирдигер... је мениң ас күчиме јаандарымныҥ алдына кичееп, күүнзеп турганым... јакшы иштеерге кичеерим... *(отургуштаҥ тура ла, колдорын суй божодып.)* Бойымныҥ келгенимле база аршамык этпейин. Кандый-кандый јакылта бар эмеш пе?

Хлестаков. Кандый јакылта?

Аммос Фёдорович. Мындагы уездный јаргыга кандый-кандый јакылта береригер эмеш пе деп, айдып турым.

Хлестаков. Не керек? Ондо мениҥ бир де керегим јок; быйаным болзын.

Аммос Фёдорович *(бажырып барадала, туура)*. Је, город бистиҥ!

Хлестаков *(ол јүре берерде)*. Јаргычы јакшы кижи!

IV-чи көргүзү.

Хлестаков. Почтмейстер (чике туруп, мундирлү, кылыжын јаба тудунып, кирип јат.)

Почтмейстер. Таныжарга турым: почтмейстер надворный советник [1] Шпекин.

Хлестаков. А, өрө базыгар. Јакшы обществоны мен сүрекей сүүп јадым. Отурыгар. Слер мында, байла, јаантайын јуртап јадыгар?

Почтмейстер. Чын ондый.

Хлестаков. Мындагы город меге јарап јат. Је чын, улустары тыҥ көп јок то болзо, је, кем јок! Бу төс город эмес ине. Чын ба, бу төс город эмес ине?

Почтмейстер. Сыраҥай чып-чын.

Хлестаков. Улусла јакшы куучындажарын јаҥыс ла төс городто билер ине, провинциальный кастар да ондо јок. Слердиҥ сагыжыгар аайынча кандый, ондый эмес пе?

---

[1] *Падворный советник*—кичинек јамылу кижи.

Почтмейстер. Сыранай ондый. (*Туура.*) Сыранай да бийиркек эмес ошкош; не ле керегинде сурап јат.

Хлестаков. Јe јартын айдыгар, кичинек те городто ырысту јадар арга бар ине.

Почтмейстер. Чын ондый.

Хлестаков. Мен сананзам, не керек? Сени тооп, акту сагыжыла сүүп турары керек, чын ба?

Почтмейстер. Сыранай чын.

Хлестаков. Слердиң сагыжыгар менийиле јаңыс болгонына мен сүүнип турганымды јартын айдып турым. Мени, байла, саң башка кижи деп айдарлар, јe мениң кылык-јаңым ондый. (*Оның көзине чике көрүп, бойына айдат.*) Мен бу почтмейстердең төлүге акча сурап көрөйин! (*Угуза.*) Мениле кандый да саң башка учурал болды: јолой акчамды үзе тудуп салгам. Слер меге үч јүс салковой акча төлүге берип болорыгар ба?

Почтмейстер. Нениң учун бербейтен? Јаан ырыска бодоорым. Бу, алыгар. Болужарга акту јүрегимнең белен турым.

Хлестаков. Сүрекей јаан быйан болзын. Јолдо бойымды кыйнаарга өлгөнчө сүүбей јадым деп, мен јартын айдарым, не керек кыйналар? Чын ба?

Почтмейстер. Чын ондый. (*Чике туруп, кылыжын тудунат.*) Мынаң узак слерге аршамык этпеске турым... Почтовый управление керегинде кандый-кандый түзедү болор эмеш пе?

Хлестаков. Јок, бир де неме јок.

(*Почтмейстер, бажырып, јүре берди.*)

Хлестаков (*таңкы тартып*). Почтмейстер меге база сүрекей јакшы кижи деп көрүнет. Кандый да болзо, күндүзек, мен ондый улусты сүүп јадым.

VIII-чи көргүзү

Хлестаков (јаңыскан).

Мында чиновниктер көп. Мени олор государственный кижиге бодоп турган деп билдирет. Ол керегинде ончозын Петербург јаар Тряпичкинге бичийтем. Ол статейкалар бичийт, ол олорды статьяларында бичизин. Эй, Осип, меге чаазын ла чернила бер! (*Осип эжиктеп, бажын кийдирип, „эмди ле“—деп айдат*). А Тряпичкиниң колына кирген кижи — божодылбас, адазын да јамандааргa сөстөрди табар, ого үзеери, акчаны да сүүп јат. Јe ондый да болзо, бу чиновниктер јакшы улус: олор меге төлүге акча бергени учун, олор бойлоры јанынаң јакшы улус. Менде канча кире акча бар болгонын көрөтөм. Мынызы јаргычыдаң үч јүс. Мынызы почтмейстердең—үч јүс, алты

jўс, jети jўс, сегис jўс, тогус jўс—кандый ўстў чаазын! Сегис jўс, тогус jўс... Эге! Мунғнаг ашкан. Jе эмди, капитан, jе эмди меге туштап көрзөг. Көрөрибис, кем кемди?

IX-чы көргўзў

Хлестаков ло Осип (чернилалу ла чаазынду).

Хлестаков. Jе, тенек, мени канайда кўндўлеп, канайда уткуп тургандарын көрўп турыг ба? (*Бичийт.*)

Осип. Jе, кудайга баш! Билеригер бе не, Иван Александрович?

Хлестаков. Jе не?

Осип. Мынаг атаныгар. Чын ла атанар өй jеткен.

Хлестаков (*бичийт*). Онызы не дегени? Ненинг учун?

Осип. Тегин ле! Олорды кудай көрзин. Эки кўн соодонып алдыбыс, эмди болор. Олорло не керек узак берижер! Олорго тўкўригер! Тўрген атаналы: айса болзо, өскө кижи келерденг маат jок. Чын ла атаналы, Иван Александрович! Аттар мында jакшы, тўрген jўре берерис!..

Хлестаков (*бичийт*). Jок. Мында база да jадар кўўним келет. Эртен атаналы.

Осип. Ненинг учун эртен? Чын ла атаналы, Иван Александрович! Слерге jаан кўндў де болзо, jе мынаг капшай атаналы... Слерди, чын ла, өскө кижиге бодоп турылар, онойдо удаган учун адагар да чугулданар... тўрген атана берер эдибис! Мында jакшы аттар берер эди!

Хлестаков (*бичийт*). Jе, jакшы. Бу письмоны озо баштап апарып бер, ол айас jолдыг бичигин ал. Аттардыг jакшызын талдап ал, тўрген апарып, кожог кожогдогылаза, кажызына ла салковойдог берерим деп унаачыларга айт!.. (*Бичийт.*) Тряпичкин каткыдаг өлөр деп бодоп турым...

Осип. Мен, өрөкөн, письмоны мындагы кижиле ийе берейин, бойым дезе, өй өткўрбеске, jуунадып белетейин.

Хлестаков (*бичийт.*) Jакшы. Меге свечи экелип бер.

Осип (*чыгып, сценаныг ары jанында айдат*). Эй, уксаг, карындаш! Бу письмоны почтага апарып, оны акчазы jогынаг алзын деп, почтмейстерге айт, оног эмди ле баринге эг jакшы jегилў ўч ат экелзин деп айт; апарган учун барин төлөбөс деп айт: апарганы казённый. Тўрген ийзин, оног башка барин чугулданар деп айт. Акыр, письмоны бичип божотпогон.

Хлестаков (*бичийт*). Билерге jилбилў! Ол эмди кайда jаткан болотон. Почтамтскийде бе, айса Гороховыйда

ба? Ол бир квартирадаҥ база бирўзине төлөбөй көчөрин база сўўп јат. Јe. Почтамтскийге бичийтем. (*Письмоны бўктеп, адрезин бичийт.*)

Осип (*свечи экелет. Хлестаков письмоны бектейт. Бу өйдө Держиморданыҥ ўни угулат.* Кайдаар кирип јадыҥ, сагал? Кемди де божотпозын дегенин сеге айттым ине).

Хлестаков (*Осипке письмоны берет*). Ме, апар.

Којойымдардыҥ ўндери. Божотсогор, өрөкөн! Слер бисти божотпос учурыгар јок. Бис керекке келгенибис.

Держиморданыҥ ўни. Бар, бар! Комудал укпайт, уйуктап јат. (*Тал-табыш тыҥыйт.*)

Хлестаков. Өндо не боло берди, Осип? Кандый тал-табыш боло берди, көрзөҥ.

Осип (*көзнөктөҥ көрөт*). Кандый да којойымдар кирерге турарда, квартальный олорды божотпой јат. Чааболор.

Хлестаков (*көзнөк јаар келет*). Слерге не керек?

Којойымдардыҥ ўндери. Слерге коптонорго келип јадыбыс. Слер јаар божотсын деп јакарзагар.

Хлестаков. Олорды божодыгар! Келгилегей ле! Осип, олорго айтсаҥ: келгилезин. (*Осип барат.*)

X-чы көргўзў

Хлестаков ло којойымдар.

Хлестаков. Слерге не керек?

Којойымдар. Слерге бажырып јадыбыс.

Хлестаков. Слерге не керек?

Којойымдар. Болор-болбос неме учун кыйын көрўп јадыбыс деп, комудап турыбыс.

Хлестаков. Кемнеҥ?

Којойымдардыҥ бирўзи. Мындагы городничийдеҥ эмей база. Ондый городничий, өрөкөн, кайда да болбогон. Оныҥ кижиге јаман јетирип турганын тоолоп то болбозыҥ. Ол нени ле алайын дегенде, кыйышпай берип јадыбыс: ўйине ле кызына платье керек дегенде, бис туура турбай, берип ок јадыбыс. Јe бергенибис ого ошкош ло ас көрўнет. Ой - ой! Лавкага келеле, не ле колына кирзе, алып алат, бир тўрбек чекпен көрзө, айдар: „Э, көркий, бу јакшы чекпен эмтир, оны мениҥ айылыма апар“. Апарып берерибис, тўрбекте дезе бежен аршиннаҥ ас эмес чекпен.

Хлестаков. Чын эмеш пе? Кандый ондый кулугур болотон!

Кој ојымдар. Чып ла чын! Оны көргönибисте ле,ончозын тактачактыҥ алдына јажырып јадыбыс...

Хлестаков. Ол торт ло тонокчыл эмтир ине.

Кој ојымдар. Ондый кижини бистеҥ ыраткан болзо, јакшы болор эди. Јескинбей бистиҥ аш-тузыбысты алыгар.

Хлестаков. Јок, мен карын албайтам, төлүге үч јүс салковой акча берген болзогор, алар эдим.

Кој ојымдар (*акчаларын чыгарып јадылар*). Үч јүс ас болор! Торт беш јүсти алыгар, јаҥыс ла биске болужыгар.

Хлестаков. Төлүге болзо, аларым.

Кој ојымдар (*мöҥүн табакка салган акчаны бергилейт*). Табакты кожо алыгар.

Хлестаков. Табакты да алза кем јок.

Кој ојымдар. Је болужыгарды јетиригер, ваше сиятельство.[1] Слер болужыгарды јетирбезегер, биске торт ло буунарга келижет.

Хлестаков. Кыйалтазы јогынаҥ болужарга кичееенерим. (*Кој ојымдар барат.*)

XVI-чы көргүзү

Городничий, Марья Антоновна, Анна Андреевна, Хлестаков ло Осип.

Осип. Аттар белен.

Хлестаков. Э, је јакшы... Мен эмди ле.

Городничий. Канайып турганыгар, атанарга турганыгар ба?

Хлестаков. Э-э, атанып јадым.

Городничий. Качан болотон... Той болоры керегинде слер бойыгар айттыгар ине.

Хлестаков. Мен эртен ле ойто келерим, бай таайым јаар барып келейин.

Городничий. Ойто келер деп иженип, токтодорго тидинбей јадыбыс.

Хлестаков. Ненинҥ учун, ненинҥ учун? Мен ондо удабазым. Јакшы болзын, көркийим! (*Марья Антоновнаныҥ колын окшойт.*) Јакшы болзын, Антон Антонович! Меге кайда да мындый уткул болбогон деп, бастыра јүрегимненҥ айдып турым! Јакшы болзын, Анна Андреевна! Јакшы болзын, көркийим, Марья Антоновна! (*Эжиктеҥ чыгып барат.*)

---

[1] *Ваше сиятельство*—јаан јамылу кижини күндүлеп адаганы.

Суракта р.

1. Хлестаковко келген чиновниктердиҥ кылык-јаҥдары кандый деп билдирет?

2. 30-чы јылдарда уездный городто кој ойымдардыҥ айалгазы кандый болгон деп Гоголь көргүзет?

3. Осип Хлестаковтоҥ сагышту болгоны кандый көргүзүдеҥ билдирет?

БЕЖИНЧИ ДЕЙСТВИЕ.

Ол ок комната.

I-кы көргүзү

Городничий, Анна Андреевна ла Марья Антоновна.

Городничий. Не, Анна Андреевна? А? Ол керегинде сен нени-нени санандыҥ ба? Кандый макалу! Јартын ла айтсаҥ: мындый болорын сен түжиҥде де түженбегеҥ: тегин ле городничийдиҥ үйи болуп турала, кандый кижиле төрөөнзөштиҥ!

Анна Андреевна. Мен ондый болорын удаанҥаҥ бери билгем. Мынызы сеге солун, ненинҥ учун дезе, сен тегин ле кижи; јакпы улусты сен качан да көрбөгөҥ.

Городничий. Мен бойым јаан јамылу кижи, Анна Андреевна. Је ондый да болзо, бис чып ла чын кандый бийиктегенис! А, Анна Андреевна? Коркушту бийиктегенибис. Акыр, эмди коптонып тургандардыҥ үлүүн берерим. Эй, ондо кем? (*Квартальный кирет.*) А, сен, Иван Карпович, карындаш, сен кој ойымдарды бери кычырзаҥ. Мен ол көрмөстөрдиҥ үлүүлерин берерим! Мени јамандап, ревизорго коптонгондор. Акырыгар, кулугурлар! Алдында да слерге једижетен, эмди оноҥ артыкты аларыгар, кулугурлар. Мени јамандап коптонорго баргандарды ончозын бичип ал. Городничий кызын тегин кижиге эмес, нени ле эдер кижиге берип јат деп, ончолорына јарла. Ончолоры билзин, ончолорына јарла. Барып, шаҥды согуп, ончо албатыга јарла, јыргал болзо, јыргал... (*Квартальный барат.*) Је, Анна Андреевна, а!? Бис эмди канайдарыбыс, кайда јадарыбыс? Мында ба эмезе Питерде бе?

Анна Андреевна. Петербургта эмей база! Канайып мында артатан?

Городничий. Питерде болзо, Питерде јадар, мында да јатса, јакшы болор эди. Ол туштa городничий болбозым ине, а Анна Андреевна?

Анна Андреевна. А база! Городничий болотоны не ол.

Городничий. Эмди, Анна Андреевна, јаан јамыга да једип аларым, ненинҥ учун дезе, ол бастыра министрлерле өргөө јүрет: оныҥ учун ол туркары генерал да

эдип салар. Сен, Анна Андреевна, нени сананып турыҥ, генерал болор арга бар ба?

Анна Андреевна. А база! болбой кайткан.

Городничий. Генерал болорго јакшы ла! Ийипиҥ ажыра кавалерияны[1] илип берер. Кандый кавалерия артык, Анна Андреевна? Кызылы ба эмезе чаҥкыры ба?

Анна Андреевна. Чаҥкыры артык эмей база.

Городничий. А? Көрзөҥ, неге күүнзейт! Кызылын да берзе, јакшы. Нениҥ учун генерал болорго күүнзеп јадыҥ? Кайдаар, кайдаар барайын дезеҥ—фельдъегерлер ле адъютанттар качан да болзо озо маҥтадарлар; аттар белетегер! Ондо станцияда да аттарды кемге де бербестер, ончо титулярныйлар, капитандар, городничийлер сакып ла турарлар, сен дезе керекке де албай, кандый бир губернатордо ажанып отурып јадыҥ, а ондо: тур, городничий! Ха, ха, ха! (*үзүги јогынаҥ талганча каткырат.*) Бийик јамылу болоры оныҥ учун јилбилү!

Анна Андреевна. Сеге јаҥыс ла ондый болоры јарап турар. Јадын-јүрүмди торт кубултарын сананар керек; сениҥ таныштарыҥ сен кожо койон аҥдаган јаргычы, эмезе Земляника эмес, графтар болор... Мен јаҥыс ла сен учун коркып јадым: сен јамызы јаан улус јуулган јерде качан да укпагадый сөсти кезикте айдып ийдиҥ.

Городничий. А не? Сөс каршузын јетирбес ине.

Анна Андреевна. Сен городничий болорыҥда, јакшы болгон: ондо јадын-јүрүм сыраҥай башка ине.

Городничий. Э-э, ондо ряпушка ла корюшка деп эки јүзүн балык бар, олорды јиирге баштазаҥ ла чилекейиҥ агып келер дежет.

Анна Андреевна. Ого балыктар ла болгон болзо! Мениҥ күүним башка: бистиҥ тура столицада эҥ артык болор, бистиҥ комнатада јараш јытка кижи көрүп те болбой, көсти мынайда ла јумала, кирер. (*Көзин јумуп, јытайт.*) Эх! кандый јакшы!

II-чи көргүзү

Олор ок, кој ойымдар.

Городничий. А! эзендер, шоҥкорлор!

Кој ойымдар (*бажырып*). Эзен, эзен, өрөкөн!

Городничий. Је, уулдар, кандый јадыгар? Товарыгар канайда садылат? Не, чайзактар, мекечилер, јылбыҥдуштар, көрмөстөр, коптонып јүрдигер бе? Коптонып, көпти алдыгар ба? Мени түрмеге отургузып саларлар деп

---

[1] *Кавалерия*—албатыныҥ тегин куучынында онойдо каан Россиязыныҥ бийик орденениҥ јалбак лентазы айдылат.

бододыгар ба?.. Јети көрмөс лө бир эрлик слердиҥ тижҥерге, билеригер бе?..

Анна Андреевна. О кудайымай, Антоша, бу сен кандый сөстөр айдып турыҥ!

Городничий (*кыйгастанып*). Эмди сөстөр не де эмес! Слер коптонып јүрген бий эмди мениҥ кызымды алып јат деп билип јадыгар ба? Не? а? Эмди нени айдарыгар? Эмди мен слерди... у!.. Албатыны мекелеп јадыгар...

Којойымдар (*јалынып*). Бис бурулу, Антон Антонович!

Городничий. Коптонорго бо? Сен күр јазаарыҥда, ол күрдиҥ баазы јүс те салковойго турбаста, сен дезе јирме муҥга турган деп бичииринде, сеге онойдо төгүндеерге кем болушты? Мен сеге болуштым ине, эчки сагал. Сен оны ундуп салдыҥ ба? Онойдо эткениҥди мен угускан болзом, сени Сибирь јаар аткарып ийер эди, нени айдарыҥ а?

Којойымдардыҥ бирүзи. Кудайдыҥ алдында бурулу, Антон Антонович. Мынаҥ ары коптонбозыбыс. Слердиҥ күүнигерле нени де эдерис, јаҥыс ла чугулданбагар!

Городничий. Чугулданба! Сен эмди мениҥ будыма бажырып јадыҥ. Ненниҥ учун? Менийи јеҥгени учун, сениҥ јаныҥ јаар бир ле эмеш јайылган болзо, сен мени балкашка кийдире теен, үстиме тоормош салып койор эдиҥ.

Којойымдар (*будына бажырат*). Антон Антонович, бисти түбекке түжүрбегер.

Городничий. Түбекке түжүрбегер! Эмди: түбекке түжүрбегер! Алдында не болды? Мен слерди... (*Колыла јаҥыйт.*) Је, јаманыгарды кудай таштагай. Болор! Мен јаман эткен учун кара сананбайдым; эмди мынаҥ ары онойдо этпегер! Мен кызымды кандый бир тегин дворянинге берип турган эмезим. Күндү болзын деп... билип турыҥ ба! Је, кудайла барыгар! (*Којойымдар јүре бердилер.*)

III-чи көргүзү

Олор ок, Аммос Фёдорович, Артемий Филиппович, оныҥ соҥында Растаковский.

Аммос Фёдорович (*эжиктеҥ төргө баскалак*). Антон Антонович, солун табыш болгонына бүдетен бе! Слерге јаан ырыс боло берген эмтир ине.

Артемий Филиппович. Јаан ырыс болгонына уткуп турым. Угала, сүрекей сүүндим! (*Анна Андреевнаныҥ колын окшоп јат.*) Анна Андреевна! (*Марья Антоновнаныҥ колын окшоорго базып келди.*) Марья Антоновна!

Растаковский (*эжиктеҥ кирет.*) Антон Антоновичти күндүлеп јадым, кудай слерге узак јаш берзин, бала-баркагардыҥ бала-барказы көптөп турзын. Анна Андреевна! (*Анча Андреевнаныҥ колын окшойт.*) Марья Антоновна! (*Марья Антоновнаныҥ колын окшойт.*)

IV-чи көргүзү

Олор ок, Коробкин үйиле, Люлюков.

Коробкин. Антон Антонович, уткуп турым! Анна Андреевна! (*Анна Андреевнаныҥ колын окшойт.*)

Коробкиннинҥ үйи. Анна Андреевна, јаҥы ырысла бастыра јүрегимнеҥ уткуп турым.

Люлюков. Анна Андреевна, слерди күндүлеп турым! (*Анна Андреевнаныҥ колын окшойт, улуска баштанып, омок көрүп, тилиле таҥдайына чытылдайт.*) Марья Антоновна! Слерди уткуп турым (*Марья Антоновнаныҥ колын окшойт, улустар јаар ондый ок омок көрүжиле көрүп турат.*)

V-чи көргүзү

Сүрүк тонду ла фракту көп айылчылар озо баштап Анна Андреевнчныҥ колын окшоп, „Анна Антоновна!"—деп айдыжып, оноҥ Марья Антоновна јаар баскылап, „Марья Антоновна!"—деп айдыжып турдылар. Бобчинский ле Добчинский улустыҥ ортозында ийдишкилеп киргилейт.

Бобчинский. Јакшы өткөн учуралла слерди уткуп турым!.

Добчинский. Антон Антонович! Слерди уткуп турым!

Бобчинский. Акту јүрегимнеҥ күндүлеп турым!

Добчинский. Анна Андреевна!

Бобчинский. Анна Андреевна! (*Экилези јаҥыс өйдө јууктажа базып, маҥдайларыла түртүштилер.*)

Добчинский. Марья Антоновна! (*Колын окшойт.*) Слерди уткуп турым. Слер сүрекей, сүрекей јаан ырысту болорыгар, алтындап чүмдеген платье кийип, јүзүн-јүүр аш јип, өйди ойын-јыргалла өткүреригер.

Бобчинский (*эрмекке јара кирижип*). Марья Антоновна, слерди күндүлеп турым! Кудай алкып берзин, бай јадып, алаканга салып алгадый мындый кичинек балалу болыгар (*колыла көргүзет*), ә-ә, уулчак тудуш ла мынайда кыйгырар: уа! уа! уа!

VI-чы көргүзү

База бир канча айылдаштар колдордоҥ тудуп, эзендежет, Лука Лукич үйиле.

Лука Лукич. Күндүлеп...

Лука Лукичтиң үйи (*алды јаар јүгүрет.*) Күндүлеп турым слерди, Анна Андреевна! (*Окшожот.*) Мен сүрекей сүүндим: Анна Андреевна кызын кижиге берип јат деп, меге айдышкан.—Эх, кудайымай—деп сананып, сүүнеле, уксаң, Луканчик деп, өбөгөниме айттым: Анна Андреевнага ол кандый ырыс! Је кудайга баш деп, бойымда сананып, сүрекей сүүнгенимди Анна Андреевнага једип, бойына ла айдатам деп, өбөгөниме айдып тургам.... О кудайымай! Анна Андреевна бойыныҥ кызын јакшы кижиге берерге сакыган болгон, је бу эмди ондый салым келди деп, бойымда сананып, сүүнгенимнеҥ ыйлап ийдим, өксөп, өксөп ыйладым. „Настенька, не ыйлап јадыҥ?"—деп, Лука Лукич сураган. „Луканчик, неге ыйлап турганымды, бойым да билбей јадым"—дедим.

Городничий. Господалар, отурыгар деп сурап турым. Эй, Мишка, отургуштарды көптөҥ экел. (*Айылчылар отургылайт.*)

VII-чи көргүзү

Олорок, частный пристав ла квартальныйлар.

Частный пристав. Слерди уткуп, көп јылга амыр-энчү јадыгар деп, алкыжым айдып турым.

Городничий. Алкыш болзын, алкыш болзын! Отурыгар деп сурап турым, господалар. (*Айылчылар отургылайт.*)

Аммос Фёдорович. Је, Антон Антонович, бу ончозы канайда башталганын, пожалуйста, айтсагар.

Городничий. Бойы баштап сөс айтты.

Анна Андреевна. Сүрекей јалакай айтты. Мен, Анна Андреевна, јаҥыс ла слердиҥ јакшыгарга болуп күндүлеп јадым дейт. Јакшы кылыкту кижи. Меге, Анна Андреевна, јүрүм бир акчага бодолып јат, мен јаҥыс ла слердиҥ јакшы кылыгарга болуп күндүлеп јадым—дейт.

Марья Антоновна. Ох, эне! ол мынайда меге айткан ине.

Анна Андреевна. Унчукпа, сен нени де билбезиҥ, сениҥ мында керегиҥ јок! Кызымды сөстөп, ондый јалакай сөстөрди меге айдып турды... Бис ондый сөстөргө сыраҥай да бүтпей јадыбыс деп айдарга турарымда, ол, мениҥ алдыма тизеленип турала, айдат: Анна Андреевна! мени ырызы јок этпегер! мениҥ күүнзеген күүниме каруузын берзегер, оноҥ башка мен бойымныҥ өлүмиме бойым јединерим.

Марья Антоновна. Эне, ол ондый сөстөрди мен керегинде айткан.

Анна Андреевна. Э-э, чып... сен де керегинде болгон, мен оны ок айдып јадым.

Городничий. Керек дезе бисти коркытты: адынып ийерим дейт. Адынып ийерим, адынып ийерим дейт.

Айылчылардыҥ көп сабазы. Онойдо айтты ба!

Аммос Фёдорович. Көрзөҥ оны!

Лука Лукич. Ары јанынаҥ салым ондыйга јетирген.

Артемий Филиппович. Салым эмес, өрөкөн, салым индейка куш, јакшызын јетиргени учун јединген. (*Туура бурулала, айтты.*) Мындый чочкого качан да болзо ырыс болуп турар!

Аммос Фёдорович. Мен, байла, Антон Антонович, слер садыжып турган эркек ийтти слерге садарым.

Городничий. Јок: мен эмди ийт керегинде сананбай јадым.

Аммос Фёдорович. Је, онызына күүнзебей турган болзогор, өскөзин алыгар.

Коробкиннинҥ үйи. Эх, Анна Андреевна, мен слердиҥ ырызыгарга сүрекей сүүнип јадым.

Коробкин. Је слердиҥ укту-төстү чыккан айылчыгар кайда? Ол ниниҥ де учун атана берген деп уккам.

Городничий. Э-э, ол бир күнге јаан керекке барган.

Анна Андреевна. Бойыныҥ таайынаҥ алкыш сурап барган.

Городничий. Алкыш сурап барган; је эртен ле...(*Чүчкүрет; бир өйдө су-кадык бол деген күндүлү сөстөр айдылат.*) Быйан болзын! Је эртен ле ойто бурулар... (*Чүчкүрет. Алкыш сөстөрдиҥ тал-табыжы. Өскө үндер угулат*):

Частный пристав. Су-кадык бол, ваше высокоблагородие!

Бобчинский. Јүс јыл јажа, таар акчалу бол!

Добчинский. Јажыҥды кудай төртөн катап төртөн јылга узатсын!

Артемий Филиппович. Балуҥ батсын!

Коробкиннинҥ үйи. Көрмөс сени алзын!

Городничий. Быйаным јетсин! Слерге ондый ок болорын күүнзеп јадым.

Анна Андреевна. Бис эмди Петербургта јадарыбыс. Мында дезе, чын ла айдайын, ондый кей... деревниниҥ быјар јыды јытанат! Мениҥ өбөгөним: ондо генерал болуп алар.

Городничий. Э-э, јартын айдып турым, господалар, мен генерал болор күүним бар.

Лука Лукич. Генерал болуп аларга кудай болушсын.

Растаковский. Кижидеҥ неме болбос; кудайдаҥ дезе ончозы болор.

Аммос Фёдорович. Јаан керепке ыраак јўзўш.

Артемий Филиппович. Јакшы иштегени аайынча магы да ондый.

Аммос Фёдорович (*туура айдат*). Чын ла генерал болуп алза, нени-нени кылынып ийер. Ого генеральство уйга ээр ээртегендий болор! Јок, карындаш, генерал кайдаҥ болотон эдиҥ. Сенеҥ де кайкал улус эмдиге јетире генерал болорго јетпеген.

Артемий Филиппович (*туура айдат*). Көрзөҥ кандый, генерал болорго јат! Айса генерал да боло берер. Оныҥ јылбыҥдужы једер ле. (*Ого баштанып айдат.*) Ол тушта, Антон Антонович, бисти ундубагар.

Аммос Фёдорович. Не-не боло бергедий болзо, биске болужыгар јетиригер!

Коробкин. Эзенде уулымды государствого тузалу кижи эдерге, столицага апарарым, слер ого болужыгарды јетирзегер.

Городничий. Болуш јетирери јанынаҥ мен белен.

Анна Андреевна. Сен, Антоша, качан да болзо јöпсинерге белен. Сеге ол керегинде сананарга öй јок болор. Тегин јерге ненинҥ учун ончозына болужарга јöпсинер!

Городничий. Ненинҥ учун, көркийим, кезикте онызы керектў.

Анна Андреевна. Јараар эмей, је оок-тобыр улуска болушпазыҥ ине...

Коробкиннинҥ ўйи. Бис керегинде нени айдып турганын угуп турыгар ба?

Айылчы ўй кижи. Э-э, ол тудуш ла ондый болгон; мен оны билерим: оны столго отургуссаҥ, ол бойыныҥ будын да столго салар...

VIII-чи көргўзў

Ол ок улус, почтмейстер (колында ачып салган письмолу, тыныжы јаандап кирди).

Почтмейстер. Кайкамчылу керек болды, господалар! Ревизор деп айткан бийибис ревизор эмес эмтир.

Ончолоры. Канайып ревизор эмес?

Почтмейстер. Сыраҥай да ревизор эмес, мен оны письмодоҥ билдим...

Городничий. Нени айдып јадыгар? Нени айдып јадыгар? Кандый письмодоҥ?

Почтмейстер. Оныҥ бойыныҥ ла письмозынаҥ.

Меге почтага письмо экелгендер. Адрези јаар көрзөм, „Почтамтский оромго“ деп бичилиптир. Мен торт ло коркый бердим. Байла, почта јанынаҥ начальникке јамандап бичиген болор деп бодойло, письмоны ачтым.

Городничий. Слер канайып?..

Почтмейстер. Бойым да билбезим, кандый да ийде-күч ачтырды. Бу письмоны түрген барар почтала ийерге турала, је кычырып көрөргө јилбиркеп, ачып ийгем. Ачпаска албадангам. Эй, письмоны ачпа!—деп айтканы бир кулагыма угулгандый, ачып ий, ачып ий!—деп база бир кулагыма шымыраныш угулат. Сургучты алып ийеримде, тамырларым изий бергендий болды, ачып ийеримде дезе—эдиме соок јайылды, чып ла чын, соок јайылды колдорым да тыркыражат, ончо неме бозомтык боло бергендий болды.

Городничий. Ондый аҥылу чыгартылу келген кижиниҥ письмозын слер канайып тидинип ачканыгар?

Почтмейстер. Ол јамылу да кижи эмес, чыгартылу да кижи эмес, керек онызында ине.

Городничий. Слердийинче болзо, ол кем болотон?

Почтмейстер. Ол до эмес, бу да эмес; не болгонын, көрмөс билер.

Городничий. Канайып ол до эмес, бу да эмес? Оны ол до эмес, бу да эмес, кем билерин көрмөс билер деп, слер оны айдар учурыгар бар ба? Мен слерди арестовать...

Почтмейстер. Кем, слер бе?

Городничий. Э-э, мен.

Почтмейстер. Колыгар кыска.

Городничий. Ол мениҥ кызымды алып турганын, мен бойым вельможа болорымды, мен Сибирьдиҥ бойына да ийер аргалумды слер билип јадыгар ба?

Почтмейстер. Эх, Антон Антонович! Сибирь не ол, Сибирь ыраак. Бу мен слерге торт письмо кычырып берейин. Господалар! Письмо кычырарга јөп берериҥер бе?

Ончолоры. Кычырыгар, кычырыгар!

Почтмейстер (*кычырат*). „Кару Тряпичкин, мениле кандый кайкамчылу неме болуп турганы керегинде јетирерге меҥдеп турым. Јолдо мени пехотный капитан не де јок эдип тоноды, трактирщик мени түрмеге отургузарга сананып турган, је кенетийин мениҥ Петербургский бүдүжимнеҥ ле костюмымнаҥ бастыра город мени генерал-губернатор деп бодогон. Мен эмди городничийдиҥ айылында јадырым, өйди јакшы өткүрип турым, городничийдиҥ үйиниҥ ле кызыныҥ кийининеҥ ајыктап турым, је кемизиле

таныжып алатанын аайына чыкпадым; озо баштап энезиле таныжарга турым, нениҥ учун дезе, ол неге ле јöпсинип ийгедий билдирет. Бастыралары меге канча кире акча керек, анча ла кире тöлÿге акча берип јадылар. Каткыдаҥ сен öлö берер эдиҥ. Сен, мен билерим, статьялар бичип јадыҥ, олорды бойыҥныҥ литератураҥа кийдирип бичизеҥ. Баштапкызында: городничий кöк-тенек...

Городничий. Ондый болбос учурлу! Ондо мынайда айдылганы јок.

Почтмейстер *(письмоны кöргÿзет)*. Бойыгар кычырыгар!

Городничий (*кычырат*). Городничий кöк-тенек. Ондый болбос учурлу, мыны слер бойыгар бичип алганыгар.

Почтмейстер. Мен канайып бичийтем?

Артемий Филиппович. Кычырыгар!

Лука Лукич. Кычырыгар!

Почтмейстер (*кычырат*). „Городничий кöк-тенек“...

Городничий. О кöрмöс сени алзын! Такып кычырып турган! Ондо онызы јокко до турбайтан чылап.

Почтмейстер (*кычырат*). Хм... хм... хм... хм... „кöк тенек“. Почтмейстер база јакшы кижи... *(Кычырбай барды.)* Је, мында мен керегинде база јаман айткан.

Городничий. Јок, кычырыгар!

Почтмейстер. Је, оны не кычыратан?

Городничий. Јок, кычырып баштаган болзо, кычырзын. Ончозын кычырыгар.

Артемий Филиппович. Јöп беригер, мен кычырайын. (*Очказын кийип, кычырат.*) „Почтмейстер департаментский каруулчык Михеевке јÿзÿндеш; база ондый ок, кулугур, аракызак болгодый“.

Почтмейстер (*улуска айдат*). Је, учканды оны, сойып салар керек!

Артемий Филиппович (*онон ары кычырат*). Улус эмденип јадар заведениениҥ башкарачы бий...и...и...и (*туктурылат*)

Коробкин. Нениҥ учун кычырбай токтоп калдыгар?

Артемий Филиппович. Бичигенин кижи аайлап кычырып болбос... неге де јарабас кижи эмтир.

Коробкин. Меге беригер! Мен бодозом, мениҥ кöзим слердийинеҥ артык. (*Письмоны алат.*)

Артемий Филиппович (*письмоны бербей айдат*). Јок, бу јерин божодып та ийзе кем јок, онон ары бичигени кычыраргa јарт эмтир.

Коробкин. Је мен кычырайын, мен билерим.

Артемий Филиппович. Кычырарын бойым да кычырып ийерим, онон ары, чындап та јакшы бичиген.

Почтмейстер. Јок, онызын кычырыгар! Алдында бичигенин ончозын кычырдыбыс ине.

Ончозы. Беригер, Артемий Филиппович! Письмоны беригер (*Коробкинге*). Кычырыгар.

Артемий Филиппович. Эмди ле. (*Письмоны берет.*) Акырыгар. (*Сабарларыла бектейт.*) Бу мынан кычырыгар. (*Ончозы оноор баскылады.*)

Почтмейстер. Кычырыгар! Кычырыгар! Ончозын кычырыгар.

Коробкин (*кычырат*). „Улус эмденип јадар заведениени башкарачы бий Земляника: ермолкалу[1] чочконын бойы“.

Артемий Филиппович (*улуска айдат*). Тенексӱ айдылган! Ермолкалу чочко! Чочко ермолкалу болотон бо?

Коробкин (*онон ары кычырат*). „Училищенин башкарачызы согононын јыды ла јыдып калган.“

Лука Лукич (*улуска*). Бу кудай бу туры, оозыма качан да согоно албагам.

Аммос Фёдорович (*туура айдат*). Кудайга баш болзын, мен керегинде айдылбайтыр.

Коробкин (*кычырат*). Јаргычы...

Аммос Фёдорович. Ол сеге! (*Тынгыда айдат.*) Господалар, письмо узун деп, бодоп турым. Кереги јок јаман немени не кычыратан.

Лука Лукич. Јок!

Почтмейстер. Јок, кычырыгар.

Артемий Филлиппович. Јок, кычырарга алган болзон, учына јетире кычыр!

Коробкин (*онон ары кычырат*). „Јаргычы Ляпкин-Тяпкин сӱрекей моветон[2]...“ (*токтой берди*) французский сӧс болгодый.

Аммос Фёдорович. Онызы та не, кӧрмӧс оны билер! Курмакчы деген сӧс болзо, кем јок туры, айса онон до јаман сӧс.

Коробкин (*онон ары кычырат*). „Је ондый да болзо, кӱндӱчи, јалакай улус. Кару Тряпичкин, эзен болзын. Сенен кӧрӱшкени аайынча мен бойым литература бичиирге турым. Онойдо тегин јадарга, карындаш, эрикчил. Меге Саратовский губернияга бичи, оноортон. Подкатиловка деревнеге бичи. (*Письмоны ангдандырып, адрезин кычы-*

---

[1] *Ермолка*—тегерик бӧрӱгеш.

[2] *Моветон*—(франц.) Јакшы улусла куучындажар аайын билбес, ӱредӱзи јок кижи.

рат.) Кўндўлў государьга, Иван Васильевич Тряпичкинге, С.-Петербург, Почтамтский ором, 97 номерлў туранын эжик јаар бурулар 3-чи этажта, он јанында".

Ў й, у л у с т ы н б и р ў з и. Кандый реприманд[1] боло берди?

Г о р о д н и ч и й. Је өлтўрди, өлтўрди! Өлдим, өлдим, торт ло өлдим! Нени де көрбөй јадым! Улустын јўстерининг ордына, чочконын кандый да баштары көрўнет, база не де көрўнбей јат... Оны бери бурузын, бурузын! (*Колыла јаныйт.*)

П о ч т м е й с т е р. Кайдан буруйтан! Эн јакшы аттардан јегилў ўч ат берзин деп, мен өнөтийин јакаргам, станцияга јетсе, оноң ары оны база онойдо аткарзын деп бичик бергем.

К о р о б к и н н и н ў й и. Чын ла коомой айалгада боло бердибис!

А м м о с Ф ё д о р о в и ч. Көрмөс алзын оны, господалар! Ол менен төлўге ўч јўс салковой акча алган.

А р т е м и й Ф и л и п п о в и ч. Менен база ўч јўсти алган.

П о ч т м е й с т е р (*ўшкўрет*). Ох! Менен де ўч јўс салковойды алган.

Б о б ч и н с к и й. Петр Иванович ле менен алтан беш салковой алган. Э-э.

А м м о с Ф ё д о р о в и ч (*кайкап, колын јайат*). Бис оны канайып билбей калдыбыс, господалар?

Г о р о д н и ч и й (*бойынын мандайына согынат*). Мен кайткам? Јок, менинг, карыган тенектинг сагыжы канайып чыкты... Одус јыл службада иштеп јадым: кандый да курмакчы којойымдардын, подрядчиктердинг бирўзи де мени төгўндеп болбогон. Мекечилерди бойын мекелеп салатам; јошкындарды, бастыра јерди тоноп уурдагадый кулугурларды бойлорын мекелеп төгўндеп салатам; ўч губернаторды мекелегем!.. губернаторлор не! (*колло јаныйт*) губернаторлор керегинде айдары да јок...

А н н а А н д р е е в н а. Онойдо болор учуры јок, Антоша: ол Машенькала алыжып салды ине..

Г о р о д н и ч и й (*чугулданып*). Алыжып салды! Сарјулу чукурук бу слерге алышкан! Алышкан ла алышкан деп, катап-катап айдып турар!.. (*Атыйланат.*) Ончогор көригер, көригер, бастыра јон, бастыра христианство, мекелеткен городничийди ончогор көригер! Тенек сеге, карыган тенек кулугурга! (*Бойына јудуругыла кезедет.*) Эх сен, белбек тумчук! Јамачыны јаан јамылу кижиге бодогон! Бу ол эмди кўзўнизи шынырап мактадып барат! Бу болгон историяны бастыра телекейге јайар, ого ўзеери, элекке

---

[1] *Реприманд*—коомой учурал.

каларыҥ... щелкопёр, чаазын уймачылар табылып, комедияга сени бичиирлер, онызы јаман ине: јамызына, званиевине де көрбөс, ончолоры тижин кыјырадып, алакандарын чабыштырар. Неге каткырыжып турыгар? Бойыгарга каткырыжып јадыгар!... Эх слерлер!... (*Чугулданып, јерди будыла тебет.*) Ол чаазын уймачыларды, каргаткандарды, щелкопёрлорды, көрмөстиҥ билелерин мен бир түүнчекке түүп, ончолорын кулур эдип, көрмөскө берип ийер эдим. (*Јудуругын талайып, каблугыла јерди тебет. Бир канча өйгө унчукпай турала, айдат*). Эмдиге јетире сагыжым ордына кирбейт. Кудай түбекке түжүрейин дезе, озо баштап сагышты чыгарат. Је бу шилемирлердиҥ нези ревизорго түҥей? Нези де түҥей эмес. Ол бу тырмактыҥ кырынча да јүзүндеш эмес! Је кенетийин ончолоры: ревизор, ревизор дешкен! Је ол ревизор деп кем озо айтты? Каруузын беригер.

Артемий Филиппович (*колын јайып*). Бу канайда боло бергенин—өлтүрзе де јартап болбозым.

Аммос Фёдорович. Је кем јарлаган? Бу былар: солоондор јарлаган! (*Добчинский ле Бобчинский јаар көргүзет.*)

Бобчинский. Эй-эй, мен эмес, мен сананбагам да...

Добчинский. Мен нени де, торт нени де...

Артемий Филиппович. Слер эмей база!

Лука Лукич. Олор эмей база! Трактирдеҥ, јүүлгек улус чылап, јүгүрижип келеле, айткандар: „келген, келген, акча да төлөбөйт...“ Теркек кушты тапкандар.

Городничий. Кыйалтазы јогынаҥ слер! Городтыҥ копчылары, каргаткан төгүнчилер!

Артемий Филиппович. Слерди ревизорыгарла, куучындарыгарла көрмөс алзын.

Городничий. Слер городтыҥ ичиле јүрүп, јаҥыс ла шакпырт эдип јадыгар, каргаткан чаркыраактар, коп таркадып јадыгар, кыска куйрукту саҥыскандар!

Аммос Фёдорович. Каргаткан кулугурлар!

Лука Лукич. Городтыҥ копсокторы.

Артемий Филиппович. Коп таркадачылар! (*Ончолоры Добчинскийди ле Бобчинскийди айландыра туруп алдылар.*)

Бобчинский. Ревизор керегинде мен эмес, Петр Иванович айткан.

Добчинский. Э, јок, Петр Иванович, озо баштап слер...

Бобчинский. Јок, озо баштап слер болгоныгар.

Калганчы көргүзү

Олор ок, база жандарм.

Жандарм. Петербургтаң келген бий слерди эмди ле келзин деп јакарган, ол гостиницада түшкен.

(*Айткан сөстөр ончолорын, күкүрт чилеп, коркытты. Үй улустың үндери бир үүн угулды; бастыра улус турган јерлеринде бүдүн јарым минут кире кыймык јок тургылайт.*)

Көжөгө јабылат.

1836 јыл.

Суралтар.

1. Городничийдиң ле оныг үйниң санаа-шүүлтелери олордыг кажызы кандый кылык-јаңду деп көргүзип јат?
2. Городничий писательдерге кандый күүндү?
3. Городничий јуулган бюрократтарды кандый сөстөрлө бурулап айдат?
4. Јуулган бийлер городничийге кандый күүндү, онызы неден көрүнет?
5. Письмоны кычырдаг озо, кычырар тушта ла кычырганныг кийининде јуулган бийлердиң кылык-јаңдары кандый болгон деп билдирет?

1. „Ревизордың“ эпиграфын слер канайда аайлап јадыгар?
2. Гоголь „Ревизордо“ кемдерди электейт?

1836 јылда 19 апрельде Петербургтың Александрийский театрында Гогольдың „Ревизор“ деп комедиязын көргүскендер. Ончо озочыл санаалу улус бу комедияны тың јарадып көргилеген, је чиновниктер, крепостниктер ле реакционерлер оны көрүп, атыйланып чыккандар. Бу комедияны көрөлө, кезик улус оны ненинг учун јараткан, кезиги дезе јаратпаган? Комедия I Николай каан тужындагы декабристтердиң восстаниезининг кийининдеги сүрекей кату өйлөрдө бичилген. Николай каан Россияда кандый да јайым санаа јок болзын деп, бойының тоозы јок чиновниктери ажыра кичеенген. Чиновниктерди албаты торт көрбөс болгон.

Гоголь комедиязын бичиген өйдө Россиядагы ээжилерди тың јаратпай турган. Комедияның идейный учуры керегинде ол 1847 јылда мынайда бичиген:

„Ревизордо“ мен Россиядагы не ле јаман бар болгонын—ончозын јууп алала,... ынай ла электеп, каткырарга санангам“.

Гогольдың улу комедиязы озогы Россиядагы общественный тутактарын ла једикпестерди чын ла сүрекей тың электеп, олорды текши улуска көргүзип берген.

Иван Сергеевич Тургенев

(1818—1883)

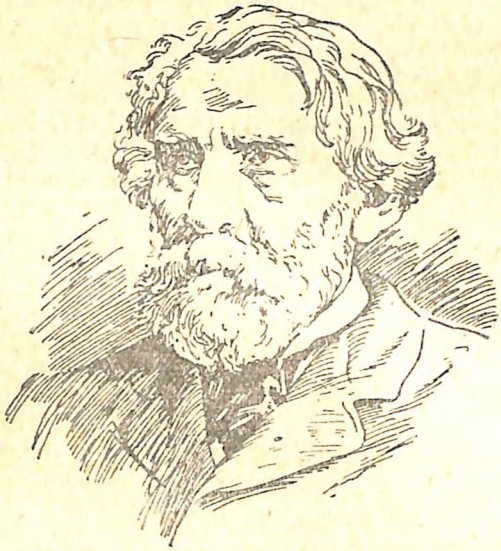

Тургенев бойынын повестьтинде кандый бир суракты тургусса ла общественный отношениелердин кандый бир јанғы јанын бичип көргүссе, онызы—ол сурак образованный обществонын санаазында чын ла көдүрилип турганын эмезе удабас көдүрилерин, јадын-јүрүмнин ол јанғы јаны көрүнерге башталып, удабас ончо улустын көзинин алдына кезем, иле-јарт көрүне берерин керелеп турганы деп, јалтаныш јоктон айдарга јараар...

Н. А. Добролюбов.

БУРМИСТР[1]

Менинг имениемнен[2] он беш версте кире јерде јиит помещик, гвардиянын отставной офицери, Аркадий Павлыч Пеночкин деп меге таныш бир кижи јуртап јат. Оныг јеринде (поместьезинде[3]) јўзўн-јўўр куштар көп, туразын французский архитектордыг[4] планы аайынча эткен, улузы английский кийимдў, улус кўндўлейтен курсагы да сўреен јакшы, айылчыларына сўрекей јалакай, је ондый да болзо, ого кўўн-кўч јок барадыг. Ол куучынчы да, бойы кем јок то кижи, керек дезе ўредўзи де сўреен јакшы, бойы службада болгон, бийик јамылу, јакшы улустыг ортозында да јўрген, эмди дезе хозяйствозын сўреен билгир башкарып јадыры. Аркадий Павлыч, оныг акту бойынын сөстөриле айтса, бойы кату, је керектиг чынын сўўр кижи, бойынын башкарып турган улузына болуп шакпырап, олордыг бойлорына ок болуп олорды каруузына тургузат. „Олорло, балдарла эрмектенген чилеп, эрмектежер керек“— деп, мындый учуралдарда айдатан:—„неме билбезин, mon cher; il faut prendre cela en considération“[5]. Бойы дезе, кандый бир кунукчыл учуралдарда кезем кыймыктанарга да, ўнин де бийиктедерге сўўбейтен, је көп сабазында колыла чике уулап, араай айдатан: „Мен сеге айтпай кайтым, менинг көркийим“, эмезе „сен кайтыг, менинг најым, сананзаг“, оноўып айтканда, јўк ле тижин араай тиштенип, оозын тыртыйтып ийет. Оныг сыны бийик эмес, сайыркак бўдўмдў, бойы да коомой эмес, колдорын ла тырмактарын да аручек тудат, кып-кызыл эриндеринег ле качарларынаг оныг су-кадыгы јарт билдирет. Ол тыг каткырганда, оныг бир де немеге санааркабай турганы билдирет, кўргўл-сары көстөрин сўўнчилў сыкыйтып турат. Кийими оныг сўрекей јакшы болгон, кийинерге де билетен, французский книгалар, јуруктар ла газеттер алдыртып турар, је кычырарга тыг да сўўбейтен: „Вечный жид“ деп книганы јўк арайдаг ла ўзе кычырган. Көзөр ойноорго сўреен јакшы билер. Је тегин де алза, Аркадий Павлыч бистиг губернияда сўреен бийик ўредўлў дворяндардыг бирўзи, база кижи адаркагадый бойдондордыг бирўзи болгон. Ол бойын кайкамчылу јакшы тудат, киске ошкош, чебер, энеденг чыкканы кандый да коомой керектерге киришпеген, бойын бийик көргўзерге турган учуралдарда коркынчак кижини

---

[1] *Бурмистр*—крепостной крестьяндарды башкарарга помещик тургускан кижи. Помещик оны аргалу крестьяндардаг тудатан.

[2] *Имение*—помещиктиг јери-јурты.

[3] *Поместье*—помещиктиг јери.

[4] *Архитектор*—тураныг, оног до өскө зданиелердиг проектин (планын) тургузатан специалист.

[5] Менинг көркийим. база ундубас керек (француз.)

ал-санаага тўжўрип ле кезе айдып ийерге сўўп турат. Коомой кылык-јангду улустыҥ обществозынаҥ чек ле јескинип турат—уйатка каларынаҥ коркыйт, философия керегинде јакшы сананбай, оны германский албатыныҥ санаа-шўўлтезиниҥ туманду курсагы эмезе бир де немеге јарабас неме деп бодоп то турза, бир сўўнчилў учуралдарда бойын Эпикурды[1] сўўп турган кижи деп јарлап турат. Музыканы ол база сўўп јат, көзөр ойноп отурганда, тижи өткўре јараштыра кожоҥдоп отурат. „Лючиядаҥ“[2] ла „Сомнамбуладаҥ“[3] сагыжына эс-пас алынып, је оны да сўреен бийиктедип апарат. Кыш келгенде, Петербургка барып турат. Оныҥ айыл-јуртында бир де неме чачылып јатпас—ончозы бойыныҥ јеринде јадат, керек дезе уначылар да ончозы оныҥ кўўниле јўргилеген: јаҥыс ла хомуттарды ла армяктарды кўнўҥ сайын арчып турган эмес, керек дезе бойлорыныҥ јўзин де јунгылап турат. Аркадий Павлычтыҥ айылында иштеп јўрген улус ненинҥ де учун кабагын јемире көргилейтени чын, је бистиҥ Русьта кунукчыл кижини ле уйкудаҥ турган кижини аҥылап болбозыҥ. Аркадий Павлыч угарга јакшы јымжак ўниле куучынданат, кажы ла сөсти јап-јарт айдат, јараш јытту азу сагалдары өткўре куучынданат, французский сөстөрди база көп айдат: „Mais c'est impayable![4] Mais comment donc![5]“ ла онон до өскө. Ол ондый учун, чындап та айтса, мен ого тыҥ да кўўнзеп барбай јадым, кўртўктер ле сымдалар эмес болзо, мен онола чек билишпес те эдим. Оныҥ айылында отурзаҥ, сагыжыҥ ненинҥ де учун токунабай турар; керек дезе јўзўн-јўўр чўми де слерди сўўндирбес, кўнўҥ ле эҥирде слердиҥ алдыгарга гербовый топчыларлу чаҥкыр ливрейлў[6] камердинер[7] келеле, слердиҥ будыгардаҥ сапогторды ушпуза, куу чырайлу, каткак бўдўмдў камердинердиҥ ордына кенетийин кантыр тумчукту, јалбак јўстў, чакту крестьян уул, барин салдадаҥ јаҥы ла айрып экелеле, ого кийдирип берген панковый кафтанын јиктериле он јердеҥ качан ок сөгө тартып алган јиит уул алдыгарга тура берген болзо, слер сўўне берер эдигер, слердиҥ будыгарды ўйезинеҥ сапогло кожо ўзе тартарынаҥ да јалтанбас эдигер.

---

[1] *Эпикур*—јадын-јўрўмди соодоп, јыргап өткўрер керектў деп греческий философ-материалист айдып туратан.

[2] *„Лючия“*—Доницетти (1798—1848) деп итальянский композитордыҥ операзы.

[3] *„Сомнамбула“*—Беллини деп итальянский композитордыҥ операзы.

[4] Је онызы јилбилў! (франц.)

[5] Је кандый база! (франц.)

[6] *Ливрей*—лакейлер, швейцарлар, уначылар кийер кийим (кеп).

[7] *Камердинер*—бай кижиниҥ айбызына јўрер кул кижи.

Мен Аркадий Павлычка кӱӱнзебей де турган болзом, бир катап меге оныҥ айылында конорго келишкен. Эртенгизинде эртен тура абрамды јектирип ийдим, је ол мени английский ээжи аайынча эртен турагы ажаныш јокко божотпой, бойыныҥ кабинедине апарды. Биске чайла кожо котлет, чийзӱ јымыртка, сарју, мёд, сыр ла оноҥ до öскö курсак экелип бердилер. Колдорына ару ак перчаткалар кийип алган эки камердинер бистиҥ бир ле кичинек кӱӱнибисти унчукпай ла бӱдӱргилеп турды. Бис персидский диванныҥ ӱстинде отурганыс. Аркадий Павлыч торко шалмарлу, кара килиҥ курткалу, кӧк чачакту фестӱ[1] ле кийини јок китайский сары туфлялу болгон. Ол чай ичип, каткырып, колдорыныҥ тырмактарын ајыктап турган, бойын эбиреде јастыктар салып, олорго јӧлӧнип алала, таҥкылап, сӱреен јакпы кӱӱндӱ отурган. Тойо ажаныш алала, Аркадий Павлыч кӱӱнзеп, бойына бир рюмка[2] кызыл аракы уруп алды, оны эрдине тийдирип ийеле, кенетийин кабагын јуурып ийди.

— Аракыны ненниҥ учун јылытпаганҥ?—деп, ӱнин эмеш бийиктедип, камердинерлердиҥ бирӱзинеҥ кезе сурады.

Камердинер, маҥзаарган бойынча аайланбай, јерге кадап салгандый, тура тӱжеле, кугара берди.

— Мен сенеҥ сурап турым ине, мениҥ кӧркийим!—деп, кӧзин оноҥ албай, Аркадий Павлыч токуналу, айтты.

Кӧркий камердинер јаҥыс ла јерге ары-бери бурулып, салфетказын толгоп, бир де сӧс айтпады. Аркадий Павлыч тӧмӧн эҥейип, камердинер јаар алдынаҥ ӧрӧ кӧрӱп ийди.

Мениҥ тиземе колыла тийип ийеле, кӱлӱмзиренип,— Pardon, mon cher[3] — деди, бойы катап ла камердинер јаар кезе кӧрди. Бир эмеш унчукпай отурып,—је бар—дейле, кабагын ӧрӧ кӧдӱрип, звонокты шыҥырадып ийди.

Эттӱ-канду, кара чырайлу, кап-кара чачту, кичинек маҥдайлу, семизине чек јыпшыйып калган кӧстӱ кижи кирип келди.

— Фёдор керегинде... башкарып салзын—деп, бир де эмеш јӱрексиребей, Аркадий Павлыч јарым ӱнле айтты.

Течпек кижи—уктым—дейле, чыга берди.

— Voilà, mon cher les dèsagrèments de la campagne[4] — деп, Аркадий Павлыч сӱӱнчилӱ айтты.—Бу слер кайда бараргa турыгар? Отурзагар, база эмеш отураар.

— Јок, меге барар керек—дедим.

— Ангдаар ла дейдигер бе? Батаа, бу ангчыларды! Бу слер эмди кайдаар барып јадаар?

---

[1] *Фес, феска*—чачакту содон бӧрӱк.

[2] *Рюмка*—чӧӧчӧй.

[3] Јаманымды таштагар, мениҥ кӧркийим (француз.)

[4] Деревнедеги јадыныҥ кӱӱнге келишпестери бу мындый, мениҥ ајым (француз.)

— Мынаҥ төртөн версте јерге, Рябового.

— Рябового? А, кудай дезеҥ база, ондый болзо, мен слерле кожо баратам. Рябово мениҥ Шипиловкамнаҥ беш ле версте, мен ондо дезе узак болбодым: бу ла божобой јүредим. Сүреен јакшы келишти: слер бүгүн Рябоводо аҥдаарар, эҥирде дезе меге келеригер. Ce sera charmant[1]. Бис эҥирде кожо ажанып аларыс,—бис казанчыны кожо апарарыс,—слер менде копуп алараар.—Менеҥ каруу да сакыбай,—сүреен јакшы! Сүреен јакшы!—деди.—C'est arr angé...[2] Эй, ондо кем? Биске абра јегип берзин, ондо капшай. Слер Шипиловкада болбодоор бо? Мениҥ бурмистримниҥ туразында конор деп айдарга кемзинедим, је слер, мен билерим, неме ылгабай јадыгар, Рябоводо өлөҥдү сарайга да коно берер эдеер... Атаналыктар, атаналыктар!

Аркадий Павлыч кандый да французский романс кожоҥдой берди.

— Слер, байла, билбес болорыгар—деп, эки будына селий туруп јайканып, оноҥ ары куучындады:—мениҥ ондо оброкто[3] крестьяндарым иштеп јат. Конституция—канайдарыҥ? Ондый да болзо, олор меге оброкты јакшы төлөп јат. Мен олорды туку качаннаҥ бери барщинага[4] көчүрип салар эдим, је јер ас! Онызын айдар керек. Олордыҥ иштеп алганы олорго канайып једет не деп, мен кайкап турым. Је онызы c'êst leur affaire[5]. Мениҥ ондогы бурмистрим—күлүк, une forte tête,[6] государственный кижи! Слер көрөөр. Чындап, онызы кандый јакшы келишти.

Је канайдар, эдер неме јок болды. Эртен тура тогус частыҥ ордына бис эки часта атанганыс. Аҥчы улус мениҥ бararга меҥдегенимди билер. Аркадий Павлыч, оныҥ айтканыла болзо, бойын соододорго јүзүн-јүүр ич кийим ле курсак база ичетен немелер, духи, јастыктар ла оноҥ до өскө оок-теек немелер кожо алды, бу немелер кандый бир чебер ле карам немецке тудунып тузаланарга бир јылга једер эди. Кырдаҥ түшкен ле сайын Аркадий Павлыч унаҥ чыга кыскарта, је кезе јакарып туратан, мениҥ јолдожым сүреен коркынчак эмтир деп мен оноҥ билип тургам. Ондый да болзо, бистиҥ јорыгыбыс сүрекей јакшы болды, јаҥыс ла бир ле јерде, јуукта ла јазаган күрге повардыҥ абразы аҥтарылала, кийининдеги тегелиги повардыҥ ичиле өтти.

---

[1] Онызы сүрекей јакшы болор (француз.).
[2] Онызы эптелген.
[3] *Оброк*—крепостной крестьяндардыҥ помещикке төлөйтөн төлү.
[4] *Барщина*—крепостнойлордыҥ помещикке иштейтен ижи.
[5] Сагышту баш (француз.).
[6] Онызы олордыҥ кереги (француз.).

Аркадий Павлыч, оныҥ айылында чылап өскөн Каремниҥ[1] јыгылганын көрөлө, чын ла коркый берген, оныҥ колдоры бүдүн бе деп, ол ок тарыйын сурады. Каруузы јакпы угуларда, тургуза ла токунай берди. Бис онойын анча-мынча узак барганыс; мен Аркадий Павлычла јаҥыс абрада отургам, учы-учында кунукканыма өлө бергедий болгом, мениҥ таныжым тоолу ла частыҥ туркунына чек мылырап, кылыгы јымжай берген. Арт-учында бис Рябового эмес, чике ле Шипиловкага једип барганыбыс, ол ондый ла болуп калган. Ол күн мен онызы да јокко ангдап барып болбос эдим, оныҥ учун, јүрегимди базырып, салымыма салдырып, отура калдым.

Повар бистеҥ тоолу ла минутка озо једеле, кезик улуска ажындыра айдып салган ошкош, нениҥ учун дезе, бис јуртка једип ле барарыста, биске удура староста (бурмистрдиҥ уулы) келген, ол кызыл-јеерен чачту, бир кулаш сынду, эттү-канду кижи, боҥ атту, јаҥы чекпен тонын топчылабай кийип алган једип келди.—„Софрон кайда?“—деп, оноҥ Аркадий Павлыч сурады. Староста, озо баштап аттаҥ түрген түжүре калыйла, баринге курына јетире бажырып айтты: „Эзендер, Аркадий Павлыч-адабыс,—оныҥ кийининде бажын көдүрип силкип ийеле,—Софрон Перов јаар барган, ого элчи јүре берген“ деди.—„Је, бистиҥ кийинибистеҥ јорт“—деп, Аркадий Павлыч јакарды. Староста адын јолдоҥ јединип апарала, ого минип алды, бөрүгин тудунып алып, абраныҥ кийининеҥ јелип келетти. Куру абраларга отурып алган бир канча эр улус биске удура келди, олор идиргеннеҥ кожоҥдожып, буттарын калбаҥдадып, абраныҥ үстинде бастыра бойлоры селеҥдежип келетти; је бисти ле старостаны көргилеп ийеле, кожоҥын кенетийин токтодып ийдилер, кышкы бөрүктерин (бу керек дезе јайгыда болгон) уштугылап, јакылта сакып турган чылап, көдүрилип келдилер. Аркадий Павлыч олорго күндүлү бажырып ийди. Бистиҥ келгеннибис јуртка түрген јайылды, улус шакпыража берди. Клеткаларлу кийимдү эмегендер бир де неме сеспей турган эмезе өйиненҥ өткүре кичеемкей ийттерди такпайларла соккылап турды. Көзиниҥ алдынаҥ ла ала туйук сагалду аксак аппыйак сууны тойо ичкелек адын колодецтеҥ туура тартып, оны та нениҥ де учун кабыргазына согуп ийеле, оныҥ кийининде бажырып ийди. Узун чамчалу уулчактар тура јаар кыйгы-кышкыла јүгүрижип, бийик бозогоны ажыра јаткылап, бажын салактадала, буттарын өрө көдүрип, бозогоны түрген ажып, карангуй сенекке киргилеп, оноҥ ойто чыкпай турдылар. Керек дезе, такаалар да

[1] *Карем*—Ф. Рабле деп французский писательдиҥ романынын геройы.

мендегилеп, каалгалардыҥ алдыла ötти, атлас жилет ошкош кара töштӯ, јалаазына јетире тыйрыйып калган куйрукту бир шулмус пötӯк, јолдыҥ ортозында артып калала, кыйгырып ийерге турала, кенетийин кемзинеле, база тӯрген јӯре берди. Бурмистрдиҥ туразы öскö туралардаҥ туура, койу јажыл кендирдиҥ ортозында турды. Бис каалганыҥ јанына токтой тӯштис. Г-н Пеночкин, туруп келеле, кийип алган плащын чече тартып таштайла, эбиреде ончозын кӯндӯлӯ кöрӯп, абрадаҥ чыгып келди. Бурмистрдиҥ ӯйи бисти јабыс бажырып уткуйла, бариннинҥ колын алып окшоды. Аркадий Павлыч ого колын чökögönчö окшодып алала, кирнестеге чыгып барды. Сенектиҥ караҥуй толыгында старостаныҥ ӯйи турды, ол база бажырып эзендешти, је бариннинҥ колын окшоорго тидинбеди. Сенектиҥ оҥ јанында— соок кып деп адалатан кыпта—база эки ӯй кижи шакпыражып турды; олор оноҥ јӯзӯп ле јӯӯр немелерди, куру айак-казанды, сирейе кадып калган тондорды, ӯстелип калган горшокторды, чоокыр кийим кийдирген бала јаткан ла ичине толтыра böстöр чогуп койгон кабайды чыгарып, тураныҥ ичин мылчадаҥ экелген јалмуурла, јалмагылап турды. Аркадий Павлыч, олорды чыгара сӯрӯп ийеле, образтардыҥ алдындагы тактага отурып алды. Уначылар, уур сапог ödӯктериле тыҥ токулдатпай базып, кайырчактарды ла оноҥ до öскö керектӯ немелерди турага кийдиргиледи.

Бу öйдö Аркадий Павлыч старостадаҥ. кыралар керегинде, аштыҥ тӯжӯми ле оноҥ до öскö немелер керегинде сурап турды. Староста каруузын кичеп те айтпады, оныҥ айтканы кандый да эп јок, соокко кöжӯп калган сабарларыла топчы топчылагандый болды. Староста, эжиктиҥ јанына туруп алала, улам ла сайын ајыктанып, чыйрак камердинерге јол берип, чеберленип турды. Сенекте бурмистрдиҥ ӯйи кандый да ӯй кижини унчукпазынаҥ токпоктоп турганын мен оныҥ кӯчтӯ ийиндери ажыра кöрӯп ийдим. Кенетийин абраныҥ калыраганы угулып келди, кирнестениҥ јанына абралу ат токтой берди: турага бурмистр кирип келди.

Бу, Аркадий Павлычтыҥ айтканы аайынча, государственный кижи—јабыс сынду, таларкак ийиндерлӯ, буурул башту, кызыл тумчукту, кичинек, кöк кöстӯ, јайылып калган сагалду, бойы эттӯ-канду кижи. Русь болгонынаҥ бери байып, семирген улус туйук сагал јок болгон учурал болбогон деп темдектеп айдар керек; кезик улус эр јажына ла суйук, сӯӯрӯ сагалду јӯрген—кенетийин ле кöрзöҥ—сагалы торт јайыла берер—ол анча кире кыл та неденҥ бӯдӯп өзötöн! Бурмистр Пероводо эмеш аракыдаган

ошкош: оныҥ јӱзи тадыра тижип калган, бойынаҥ аракы да јытанып турган.

— О чаалда, бистиҥ адаларыбыс, быйанду адаларыбыс бистиҥ—деп, чӧйӧ айдып турарда, кӧзиниҥ јажы эмди-эмди ле ага берер деп, чырайынаҥ кӧрӱнди.

— Биске келерге јӱк арайдаҥ ла шыйдынып алдыгар!.. колыгарды, адабыс, колыгарды—деп, эриндерин ажындыра бӱрӱйтип алала, помещиктиҥ колын окшоорго келди.

Аркадий Павлыч оныҥ кӱӱнинеҥ кыйышпады.

— Јe, Софрон карындаш, сениҥ керектериҥ кандый? —деп, јалакай ӱниле сурады.

— О чаалда, адаларыбыс!—деп, Софрон кыйгырып ийди, —ол ениҥ учун коомой болотон, керектер чи! Слер, бистиҥ адаларыбыс, слер быйанзактарыбыс, бойыгардыҥ келгениҥерле бистиҥ деревнени шиҥжилеп кӧрӧргӧ келдигер, бистерди ӧлӧргӧ јетире ырысту эттигер. Кудайга баш, Аркадий Павлыч, кудайга баш! Слердиҥ ле быйанаарла ончо керектер јакшы.

Софрон эмеш унчукпай, барин јаар кӧрӱп турала (ол эмеш эзирик болгон), экинчи катап бариниҥ колын сурап, алдындагызынаҥ да тыҥ куучындана берди.

— О, бистиҥ быйанзак адаларыбыс... и... бу не! Бу кудай бу туры, сӱӱнгениме чек ле тенек кижи чилеп бардым... Бу кудай бу туры, кӧргӧниме бӱтпей турым... О, бистиҥ адаларыбыс!..

Аркадий Павлыч, мен јаар кӧрӱп, кӱлӱмзиренеле, менеҥ сурады: „N'est-zce pas gue c'est touchant?“[1]

— Э, Аркадий Павлыч, адабыс—деп, бурмистр токтобой турды:—бу слер канайып келдигер? Слер мени чек ле сапааркадып ийдигер; бери келереер деп ажындыра јакыдып ийбедигер. Слер тӱнди кайда ӧткӱретенеер? Бу турапыҥ ичи де кирлӱ, чӧптӱ...

— Алдырбас, Софрон, алдырбас, мында јакшы—деп, Аркадий Павлыч, кӱлӱмзиренип, каруузын берди.

— Слер бистиҥ адаларыбыс ине—мында кемге јакшы? Бистиҥ улуска јакшы; слер дезе... ах, слер мениҥ быйанзак адаларым, мениҥ адаларым!.. мен чек јӱӱле бердим, бу кудай бу туры, чек эдиреп турган эмгирим, јe слер ӧӧркӧбӧгӧр, јаманымды таштагар.

Онойып турганча, ужин экелдилер; Аркадий Павлыч курсак ичти. Софрон дезе, кейди ӱреп турыҥ дейле, уулын сӱрӱп ийген.

— Јe, јеригерди бӧлӱп алдыгар ба, апшыйак?—деп, Пеночкин, ондогы улустыҥ эрмегине тӱҥей эдип, эрмектенип сурады.

---

[1] Кандый јакшы, сӱӱнчилӱ, чын ба?

— Бөлүп алдыбыс, адабыс, ончозы слердиҥ быйанаарла болды. Бичикке колды башкүн салганыс. Хлыновскийлер чүмеркеген... чүмеркеген, чын, адабыс. Сураган... сураган... та нени сурагылап турган, оны кудай ла билер; тенектер ине, адабыс, көк лө тенек албаты. Бис дезе, адабыс, слердиҥ быйанаардаҥ алкыш айтканыс, Микалай Микалаич посредственникти[1] де күндүлеп салганыс; ончозын слердиҥ јакылтагар аайынча бүдүргенис, адабыс; слер канайда ла айтканаар, бис онойып ла эткенис, база Егор Дмитричтиҥ јакылтазыла эткенис.

— Егор меге айткан—деп, Аркадий Павлыч, чүмеркеп, јымжада айтты.

— Канайдазыҥ, адабыс, Егор Дмитрич ине, канайдазыҥ.

— Јe, эмди слер күүнигерге јеттигер бе?

Софрон онойып ла айдарын сакып отурган.—Э-е, чаалда, бистиҥ адабыс, быйанаар јетти! Алкыжаар јетсин, адабыс... бис слердиҥ учун түни-түжи ада-кудайга бажырадыс... Јер, арай ла ас...

Пеночкин оныҥ эрмегин јетире айттырбады.

— Јe, јакшы, Софрон, јакшы, сеп мениҥ сүрекей јакшы кулым, оны мен билерим. Аштыҥ түжүми кандый?

Софрон үшкүрип ийди.

— Јe, бистиҥ адаларыс, түжүм сүрекей де јакшы эмес. Э-э, Аркадий Павлыч адабыс, бисте мындый бир керек болгон, мен слерге айдып берейин. (Бу туштa ол эки колын јайып, господин Пеночкинге јууктап келеле, сыҥар көзин сыкыйтып ийди.) Бистиҥ јерденҥ өлгөн кижиниҥ сооги табылган.

— Ол кайдаҥ келген?

— Бойым да сананып таппай турым, адабыс, слер бистиҥ адаларыбыс: бу керекти бистиҥ өштүлерибис кылынды ошкош. Јe карын, өскө кижиниҥ јерине јуук болгон. Јe бистиҥ јерде јатканын јажырарга килинчек. Мен оны улус көрбөс аразында, тургуза ла өскө кижиниҥ јерине апарып салзын дегем, каруул тургузып койгом, бойымныҥ улустарыма дезе—кижиге айтпагар деп јакарып салгам. Становойго дезе, не-не боло бербезин деп, айдып салгам: көрзөгөр, бистиҥ ээжилер кандый дегем, оныҥ кийининде оны чайладып, күндүлеп салгам, быйап јетиргем... Онон не болды деп сананып турыгар, адабыс? Онойдо ло өскө улустыҥ мойынында артып калган; өлгөн кижи учун дезе эки јүс салковой түжер эди.

Г-н Пеночкин бойыныҥ бурмистриниҥ эптү кылыкта-

---

[1] *Посредственник*—„посредник“ деп айтканы. Садыжып турган улустыҥ ортозында керектер башкаратап кижи.

рына улам ла каткырып отурган, бурмистр јаар бажыла көргүзип, меге канча-канча катап айтты:—„Quel gaillard, ah?"[1]

Онойып отурганча, тышкары карангуй кире берди; столдың үстин јуунадып, өлөң экелзин деп, Аркадий Павлыч јакарды. Камердинер биске простыньдар јайып, јастыктаң салып берди; бис уйуктаарга јаттыбыс. Эртенги күннинг јакылтазын угуп алала, Софрон база уйуктаарга јүре берди. Аркадий Павлыч уйуктап барадала, орус эр кижининг сүреен јакшы бүдүмдери керегинде база эмеш куучындап, јадала, Софрон башкарганынаң ала, шипиловский крестьяндарда бир де грош[2] алым јок болуп јат деп куучындады... Каруулчык досконы согуп, табыш этти; кандый да кыпта баланың ыйы угулды... Бис уйуктай бердис.

Эртезинде уйкудаң бис эмеш эрте турганыс. Мен Рябово јаар барайын деп шыйдынып алгам, је Аркадий Павлыч меге бойынынг јуртын (имениезин) көргүзер күүндү болгон, мени бararга божотподы. Государственный кижининг, Софронның, сүреен јакшы качестволарын оныг бүдүрип турган ижинеңг көрүп бүдүнерге, мен де кыйыппадым. Бурмистр једип келди. Ол көк чекпен тонду, кызыл кайыш курлу болгон. Ол, кечегизине көрө, ас куучынданып, баринниг көзине чике ле узак көрүп, каруузын төп лө јакшы берип турды. Бис оныла кожо идирген јаар бардыс. Софронның үч аршин сынду староста уулы, бастыра бүдүминеңг көрзө—көк-тенек кижи, база бисле кожо барган, база бисле кожо земский Федосеич, узун азу сагалду, саң башка чырайлу отставной солдат[3] база биске бириге берди: ол мынаг озо бир тушта нени де сүрекей тыг кайкап көрөлө, ол ло бойынча артып калгандый болды. Бис идиргенди, аш клаттайтан риганы ла аш кургадатан овинди, салкынның күчиле аш теермендейтен теерменди, малдың дворын, идиргенди көрүп келдис; чындап та, ончозы сүреен јакшы эмтир. Јаңыс ла бир кезек эр улустың кунукчыл чырайлары мени кайкадып турды. Софрон јаңыс туза аларын кичееп турган эмес, ол бир јанынаг јараш та болзын деп кичееген: канавалардың эки јанына ракитник[4] отургузып салган, идиргендеги клаттардың ортозына јолдор эделе, ого кумак уруп салган, салкынның күчиле иштеп турган теерменнинг үстине оозын ачып, кызыл тили көрүнип турган айу эдип, флюгер[5] тургузып салган, малдың кирпичтеңг эткен кажаганына греческий фронтон[6]

---

[1] Көрзөңг, кандый күлүк, а?

[2] *Грош*—јарым акча.

[3] *Отставной солдат*—алдында солдат болгон кижи.

[4] *Ракитник*—јыраа өзүм.

[5] *Флюгер*—салкынның соккон аайын көргүзер флажок, пластинка.

[6] *Фронтон*—кандый бир зданиенинг сүүрү башту ол эмезе тегерик эдип чүмдеп јазаган бөлүги.

аайлу неме эделе, ол фронтонныҥ алдына ак будукла бичип салган: „Бир муҥ сегис јӱс төртөн јылда эткен. Бу малдыҥ дворын“—Аркадий Павлыч чек јажый берди, оброкло иштеткени сӱреен јаан туза јетирип турганы керегинде меге француз тилле куучындап турды, је барщина помещиктерге астамды оноҥ көп берет, је оноҥ до өскө немелер ас эмес!.. деп база айтты. Картошконы канайда отургузары керегинде, малга өлөҥди канайда белетеери керегинде ле оноҥ до өскө ип керегинде бойыныҥ бурмистрине јөп берди. Софрон бариннинҥ эрмегин тыҥдап угуп турды, кезикте удура айтканда, Аркадий Павлычты адабыс та деп, бистиҥ быйанзагыбыс та деп адабай турды, јаҥыс ла јер эмеш ас, база эмеш садып та алзабыс артык болбос эди деп албаданып турды. „Је, садып алзагар—деп, Аркадий Павлыч айдып,—мениҥ адыма алзагар, меге кем јок“—деди. Бу сөстөргө удура Софрон бир де эрмек айтпай, јӱк ле сагалын сыйманды. „Эмди агаш аразына да барып келзе кем јок опкош“—деп, г-н Пеночкин темдектеп айтты. Биске ол ок тарыйын ээрлӱ аттар јединип келдилер; бис агаш аразына, бистиҥ тилле болзо, „заказка“ бардыбыс. Бу „заказка“ јӱреле, бис чек туй өзӱп, шыҥ болуп калган коркушту јерлерге учурадыбыс, оныҥ учун Аркадий Павлыч Софронды мактап, ийинине таптап ийди. Г-н Пеночкин агаш өскӱрери јанынаҥ орус албатыныҥ шӱӱлтезинеҥ кыйбайтан, бу ок өйдө ол меге, оныҥ айтканыла болзо, сӱреен јилбилӱ керек керегинде куучындады: бир кокырчы помещик агашты кессе, ол койылбайтаныҥ көргӱзерге, агаш каруулдап турган каруулчыгыныҥ сагалыныҥ кабортозын јулуп салган. Је өскө керектерде Софрон до, Аркадий Павлыч та экилези јаҥы јадын-јӱрӱмнеҥ јана болбойтондор. Деревнеге ойто келерибисте, бурмистр бисти бу ла јуукта Москвадаҥ алдыртып алган веялканы көрөргө апарды. Веялка чын да сӱрекей јакшы болды, је бу јорыкта ого ло баринге мындый јаман неме болотонып билген болзо, Софрон бисле кожо айылга отурар эди.

Мындый керек болды. Сарайдаҥ чыгып келеле, бис мындый неме көрдибис. Эжиктеҥ тоолу алтам јерде, ӱч суукуш чомынып јӱрген тӱӱнти суунныҥ јанында, эки эр кижи тизеленип алган тургылады: бирӱзи—алтан јашка једе берген апшыйак, экинчизи—јирме ле јашту јиит уул. экилези јамачылу, кирлӱ чамчалу, өдӱктери јок, армакчы курлу болды. Земский Федосеич олордыҥ јанында шакпырап турды, бис сарайда удай берген болзобыс, ол эр улусты, байла, оноҥ ырадып салар эди, је бисти көрӱп ийеле, ол эки колын суй салып, кыймык та јок тура берди. Оозын ачып алган, колдорын јудуруктанып алган староста база мында турды. Аркадий Павлыч кабагын јуурып,

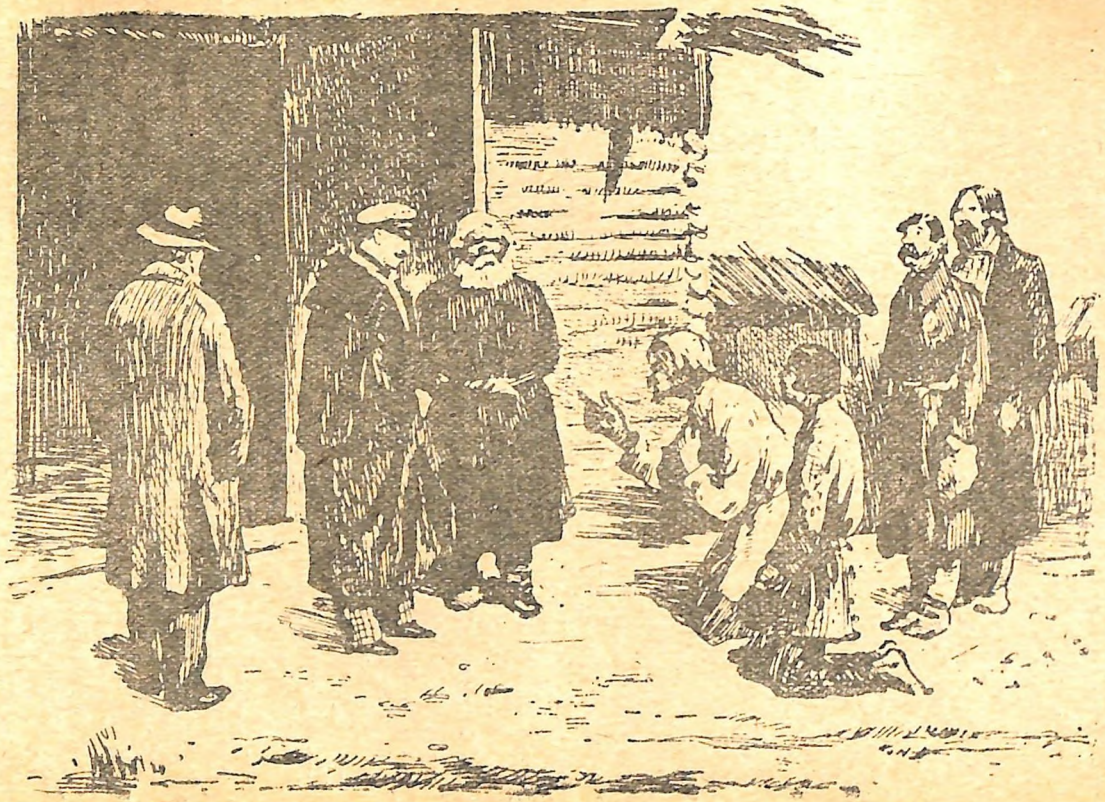

эрдин тиштенип алала, тизеленип алып турган улустыҥ јанына базып келди.

Олор экилези унчукпай бажыргылап ийди.

— Слерге не керек? Слер нени сурап турыгар?—деп, кату ўниле эмеш кыҥырап сурады. (Эр улус бирўзи-бирўзи јаар көрўп ийеле, бир де сөс айтпады, кўннеҥ јалтанып турган чылап, көстөрин сыкыйтып алды, тыныштары тўргендей берди.)

— Је, не керек?—деп, Аркадий Павлыч оноҥ ары сурайла, ол ок тарыйын Софрон јаар болуп,—бу улус кандый биледеҥ?—деп сурады.

— Тоболеевтердиҥ билезинеҥ—деп, бурмистр каруузын араай айтты.

— Бу слер кайтаар? слерде тил јок по?—деп, г-н Пеночкин катап сурады. Апшыйак јаар бажыла көргўзип,— сеге не керек, айтсаҥ, коркыбазаҥ, тенек—деп, база катап айтты.

Апшыйак чырыштарлу, кара-кўреҥ мойынын чөйип, көгөрип калган эриндерин тыртыйта ачып, кыйкылдууш ўниле „Бистиҥ адааныбысты алыгар, государь“ дейле, маҥдайыла катап ла јерге тўртўрип ийди. Јиит уул база бажырды. Аркадий Павлыч олордыҥ јиткелери јаар бийиркеп көрөлö, бажын кайра эдип, буттарын эмеш талтайтып туруп алды.—Бу не? Сен кемге комудап турыҥ?

— Быйанаарды јетиригер, государь! Тыныш алынып алайын... Чек ле кыйнап салдылар. (Апшыйак јўк арайдаҥ ла куучынданып турды.)

— Сени кем кыйнады?

— Бу бир Софрон Яковлевич, адабыс.

Аркадий Павлыч эмеш унчукпады.

— Сениҥ адыҥ кем?

— Антип, адабыс.

— Мынызы кем?

— Мениҥ уулым, адабыс.

Аркадий Павлыч база ла унчукпай турала, азу сагалын кыймыктадып ийди.

— Је, сени канайып кыйнады?—деп, апшыйак јаар сагалдары ажыра көрўп, сурады.

— Мени чек ле тўредип койды, адабыс. Эки уулымды өйи јеткелекте некрутка[1] берип ийген, адабыс, эмди калганчы уулымды айрып јат. Кече, адабыс, чеденимнеҥ калганчы уйымды јединип апарган, эмегенимди сабап салган—бу бир неме. (Ол староста јаар уулады).

Аркадий Павлыч—Гм?—деди.

---

[1] *Некрутка берери*—солдат эдип черўге ийери.

— Мени чек тўредерге бербегер, азыран турган адабыс. Г-н Пеночкин кабагын јуурып ийди.

— Бу не мындый?—деп, ачурканып турган кижи болуп, бурмистрдеҥ араай сурады.

— Эзирик кижи, бойы иштебей јат. Бежинчи јыл алымнаҥ чыкпайт—деп, бурмистр каруузын берди.

— Софрон Яковлевич мениҥ учун алымды төлөп салган, адабыс, төлөгөнинеҥ бери бежинчи јылга барып јат, төлөйлө дезе, эмди бисти кул эдип алган, адабыс, эмди дезе...

— Сенде алым неденҥ улам болгон?—деп, г-н Пеночкин кату сурады. (Апшыйак бажын салактадып ийди).—Аракы ичерге сўўп, кабактар сайын тепип јўрген болорыҥ? (Апшыйак эрмектенерге оозын ачып ийди).—Мен слерди билерим—деп, Аркадий Павлыч оноҥ ары арбанды:—Слердиҥ ижеер ол ло—аракы ичер, печкениҥ ўстине јадар, јакшы кижи дезе слердиҥ учун алым төлөөр.

— Керишчеҥи де сўреен—деп, бурмистр господиннинҥ куучынына кириштп.

— Јe, онызы ондый болбой кайтсын. Онызы качан да ондый болотон; ондыйын мен јыҥыс катап көргөн эмезим. Бир јылдыҥ туркунына бир де неме этпес, керижип јўрер, эмди дезе кижиниҥ будынэ бажырып јат па?

— Аркадий Павлыч, адабыс быйанаарды јетиригер, адаанымды алыгар, мен качан удура кериштим?—деп, апшыйак алдындагызынаҥ тыҥ калактай берди.—Кудайга айткан чылап айдарым, кўчим де чек чыкты. Софрон Яковлич мени көрбөй барды, не учун көрбөй барганын, кудай көрзин! Чек ле тўредип јат, адабыс...Калганчы уулымды... оны да... (Апшыйактыҥ чырыштарлу, саргарып калган көзинде јаш мөлтўрей берди).—Болужыгар, государь, адаанымды алыгар...

— Јаҥыс та бисти эмес—деп, јнит уул айдарда ла Аркадий Павлыч кизирт этти:

— Сени кем сурады, а? Сенеҥ неме сурабай турганда, сен унчукпа... Бу не мындый? Унчукпа дедим ине! Унчукпа!.. Э-э, кудай дезеҥ база, бу чек ле тўймеен болды. Јок, карындаш, менде тўймеерге јарабас... Менде... (Аркадий Павлыч бир алтам ичкери базала, байла, мениҥ мында турганымды эске алынды ошкош, ойто туура бурулала, колдорын кармандарына сугуп алды.). Je vous demande bien pardon, mon cher,[1] —деп, албаданып кўлўмзиренип, ўнин јабызадып айтты.—C'est le mauvais côtêde la mèdaille..[2]—Je, je јак-

---

[1] Мениҥ көркнйним, мениҥ јаманымды ташта деп, сурап турым (француз.).

[2] Онызы медальдыҥ тескери јаны (француз.).

ны, айдарым, ары бараар—деп, ол улус јаар көрбөй айтты. (Ол улус өрө турбады.)—Је мен айдарым деп айттым ине... Ары бараар, мен јакарарым дедим ине.

Аркадий Павлыч олордоң тескери көрүп туруп алды. —„Јажына ла олорго неме јетпей, комудагылап турар“ — деп, тижи өткүре кимиренип, јаан-јаан алтап, јана берди. Софрон оныҥ кийининеҥ басты. Земский, кайдаар да ыраак секирерге турган чылап, көзин тозырайтып алган турды. Староста түүнти сууда јүрген суукуштарды үркүдип ийди. Јайнап бажырып турган улус база әмеш тургылады, оныҥ кийининде удур-дедир көрүжеле, кайра да көрбөй јүргилей берди.

Эки частыҥ бажында мен Рябоводо болгом, меге танып Анпадистле кожо аҥдап бararга шыйдынып алгам. Мен атанардыҥ атанганча Пеночкин Софрон јаар чугулданып көрүп турган. Мен Анпадистле ол јердеги крестьяндар керегинде ле г-н Пеночкин керегинде куучындажып турала, ол јерде јаткан бурмистрди билериҥ бе деп сурадым.

— Софрон Яковличти бе?

— Ол не кижи?

— Ол ийт, кижи әмес: ондый ийтти Курскка јетире де барзаҥ таппазыҥ.

— Кандый?

— Шипиловка Пеночкиннинҥ деп јүк ле бодолып јат; оны Пеночкин әәлеп турган әмес ине: оны Софрон әәлеп, башкарып јат.

— Чын әмеш пе?

— Бойыныҥ јөөжөзи чилеп әәлеп јат. Крестьяндар ого ончозы алымду; ончозы ого, јалчылары чылап, иштеп јат; кезигин кошту ийер, кезигин кайдаар ла келишкенче...— улустыҥ күчин чек ле чыгарып салган.

— Олордыҥ јери ас ошкош?

— Ас? Јаныс ла Хлыновскийлердеҥ сегизен кыра јалдап алып тузаланып јат, база бистиҥ улустаҥ јүс јирме кыра; бу сее јүс бежен кыра. Је ол јаныс ла јер алып турган әмес: аттар да алып јат; өскө дө мал, дёготь то, сарју да, пенька да оноҥ до өскө немелер алат... Сагышту, сүреен сагышту, бай да әрлик! База бир јаманы—согужып јат. Казыр аҥ—кижи әмес; ийт, кынјыдагы ийт, чып ла чын ийт.

— Олор оны ненинҥ учун угускылабай јат?

— Экста! Бариннинҥ ондо не кереги бар! Алымду улус јок, ого не?—Әмеш унчукпай барадала айтты:—барып коптонып көрзөҥ, не болгой не... Јок, ол сени... барып көрзөҥ... Јок, барзаҥ ол сени... ол сени бир кижини чилеп...

Мениҥ сагыжыма Антип кирип келерде, мен көргөним ди куучындап бердим.

— Јe, ол оны эмди чек ле јип салар, ол кижини эмди чек ле ўлўўн берер—деп, Анпадист куучындады.—Староста эмди оны согуп, ого кўн көргўспес. Э-э көркийди сени! Јe нениҥ учун шыралап јўри деп айдар... Чыдажып болбой салала, сходкада бурмистрле эмеш тартыжып ийген... Ол неме бе! Оноҥ ло ары оны, Антипти чи, көрбөй барган. Эмди сагыжына јединер. Ол ийт, ол кире ийт, э кудай, мениҥ килинчегимди таштa, јаман көрөр кижини билип ок јат. Јаан билелў ле эмеш бай апшыйактарга тийбей јат, тас башту көрмөс, ол көркийге дезе тыҥып турар! Антиптиҥ уулдарын барар ойине јетирбей некруткa берип ийди ине, кўўн јок шилемир, ийт, э кудай, мениҥ килинчегимди таштазын.

Бис аҥдап атанып ийдибис.

1847 јыл, июль ай, Силезияда, Зальцбрунн.

Суралтар ла јакылта.

1. Тургенев крепостной правого кандый кўўнду болгоны „Бурмистр“ деп куучыннаҥ көрўнет?
2. Тыштынаҥ көрзö, европейский кеберлў, ўредўлў кижидий Пеночкинди Тургенев бу куучында канайда көргўскен?
3. Бурмистрдиҥ кебери куучында кандый учурлу?
4. Тургеневтиҥ гуманизми бастыра куучында, анчадала эки крестьянинле болгон учуралда канайып көрўнет?
5 „Бурмистр“ деп куучынды база катап кычырала, канча бөлўкке бөлўўрге келижер, бөлўп салыгар.

„Бурмистр“ деп куучын Тургеневтиҥ куучындарыныҥ ла очерктериниҥ „Анчыныҥ бичигени“ („Записки охотника“) деген јаан јуунтызынаҥ алынган. Тургеневтиҥ „Анчыныҥ бичигенине“ кирген куучындары 1848 јылдаҥ ала 1852 јылга јетире „Современник“ деп журналда чыккан. Бу јылдарда крепостной правого удурлажа тартыжу там тыҥыган. Улу орус критик ле революционный демократ В. Г. Белинский 1847 јылда бичиген: „Россияда эмди кöдўрилген эҥ ле керектў национальный суралтар мындый болуп јат: крепостной правоны, кижи согуп јаргылаарын јоголторы, бар закондорды кандый да болзо чике öткўрери“.

Тургенев, Белинский ле Герцен чилеп ок, крепостной правоны көрөр кўўни јок болгон. Ол јиит тужынаҥ ала крепостнический стройды бойыныҥ öштўзине бодоп, оныла тартыжарга „аннибаловский чертениш“[1] берген.

„Мениҥ көзиме бу öштў иле көрўнди, оныҥ ады меге јарт болды: бу öштў—крепостной право“—деп, Тургенев айткан.

---

[1] *Аннибаловский чертениш*—јажын чакка берилген чертениш. Аннибал бистиҥ эрадаҥ озо III чакта јаткан карфагенский полководец. Ол Римди јажына ла öштўзине бодоор болуп чертенген.

„Анчының бичигенинде“ Тургенев крепостной правоны ончо келтегейинең көргүзип, оның тузазы јогын, албатыга каршузын јартаган.

Тургенев кычырачыларга јүзүн-јүүр крепостник-помещиктерди көргүскен: бойының катузын, јоктуларга јаманын јажырбай да тургандары бар, катузын, јаманын јажырып, тыштынаң көрзö, гуманный, үредүлү де кижи болуп көрүнип тургандары да бар.

Орус крестьянның јүрегин ле санаазын Тургеневтең озо кем де онойдо тереңг көргүспеген. Оның көргүскен крестьяндары сүрекей сагышту, буурзак, эп-сүмелү, талантту, не-немени билерге кичеемкей, кокырчы болуп јат.

Тургенев албатыга кем де јууктабаган јанынаң јууктаган. Автор бойының геройлорын сүүп, буурзап көргүзет, кычырачылар бастыра јүрегинеңг олорды сүүп јат,—деп Белинский айткан. Автор „Анчының бичигенинде“ төрöл ар-бүткеннинг картиналарын сүрекей јаклы көргүскен.

Николай Алексеевич Некрасов

(1821—1877)

Некрасов бойынын произведениелериле кажы ла ак-чек санаалу кижини кулданачыларды јаман көрөргө, албаты-јонды сүүрге үреткен, тартыжуга кычырган...

М. И. Калинин.

ПАРАДНЫЙ ПОДЪЕЗДТИҢ[1] ЈАНЫНДА САНАНГАН ШҮҮЛТЕЛЕР.

Бу парадный подъезд. Байрам күндерде
Јалганчык санаага алдырып,
Бастыра город бери, неден де коркып,
Баалу эжикти көстөгөнчө келет,
Адын, јамызын бичикке чийеле,
Айылына ууланат айылчылар,
Ырысту јүстерин туш кижи көрөлө,
ОлордыҢ салымы шак ондо!—деп айдар.
Тегин күндерде бу парадный подъезд
ӨҢги јок улуска курчадат:
Прожектёр[2] до улус, иш бедреп јүргендер,
Тул арткан эмеген, карыган апшыйак.
БийдеҢ ле бийге улам сайын
Колында чаазынду курьерлер[3] маҢтадат.
КелгендердиҢ кезиги кожоҢду јанып,
Кезиги дезе ыйлап та барат.
ДеревнениҢ орус улузы
Бого келгенин бир катап ајаргам,
Церквеге бажырып крестенеле,
Бажын эҢгейтип, ыраакта тургылаган;
Швейцар[4] көрүнди.—„БожотсоҢ"—деп,
Иженип-иженбей олор суранган.
Онызы олор јаар: јокту-јойулар,
Јүстери, колдоры күнге карарган,
Јардында коомой јыртык армяктар,
Корчойгон белинде јүктүк ор,
Өргөн өдүктү, буттары кандалган,
Мойынында чүми јок креттер
(Кандый бир ыраак јерлердеҢ,
Байла, олор узак баскылаган).
„Сүр! Јааныбыс самтар улусты сүүбейт!"—деп,
Кем де швейцарга чугулду кы ырган.
Эжик јабылды. Эмеш турала,
Акча-каптарын јолчылар ачкылады,
Је сыйды ассынып, швейцар бо отт то,
Күнге изидип, көркийлер јангылады.
Кудай оны бил! деп олор айдыжып,
Колдорын чөкөнип јайа туткылады;
МенинҢ көзиме көрүҢгенче, олор
Бажында бөрүк јок баргылады...

---

[1] *Парадный подъезд*—тураныҢ ором јаар эжиги.
[2] *Прожектёр*—бүдүрип болбос пландар тургузып турган кижи.
[3] *Курьер*—бичиктер јетирип јүретен улус.
[4] *Швейцар*—јаан турада эжикте туратан кижи.

Кеен туранын ээзи дегежин
Терең уйкудаң ойгонголок болгон...
Сен, уйат јок јапсып јўрерин,
Ачапты, ойынды, балыр јўрўмди
Јакшы јўрўмге бодойтон кижи,
Уйкудаң тур! Ойың соңдоголок:
Улусты буры! Олорды аргада!
Је тўбектең байлар айрыбайтан...

Теңерининң кўкўрти сени коркытпайт,
Јердийи дезе сениң колыңда,
Јокту ол улус аргазын таппайт,
Учы-тўби јок кыйын-шырада.

Бу коркушту шыра сеге не?
Јокту албаты сеге не?
Ўзўк јок байрамдый јўрўмиң
Билинип келерге јай бербейт.
Је незин? Эл-јонның јаранып өзөрин
Тегин улустың сооды деп көрөдиң;
Ол јокко јўрўмди мактулу өткўрериң,
Ол јокко мактулу өлөриң!
Сениң калганчы кўндериң, карыган,
Амыр јўрўмнең де амыр болор:
Өлөриңди энчикпей сакып турган
Кару, сўўген билең ортодо,
Кеен теңерилў Сицилияда,
Јыды јаран агаштың көлөткөзинде,
Чаңкыр талайдың ары јаныла,
Оны чогыла алтындап,
Кызыл кўннинг ашканын ајыктап,
Средиземный толкунның кожоңына
Эркеледип ле јайкадып тура,
Бала чылап уйуктап каларың;
Өлгөн бойынды кўндўлў ўйдежер деп,
Сөөгиңди сениң биске экелгилеер;
Тал-табышту макка курчадып,
Төрөлиңе туйка каргадып,
Сен... герой ол јерге көндўгериң!..

Је, оок-теек улуска болуп,
Незин тийедис бис ондый јамыга?
Бастыра чугулды олорго чогуп,
Олорды шоотсо, канайдар?—
Јеткери де ас... Кандый бир неденг
Соот табарга јыргалду да...
Јоктуның шыразы не де эмес:

Бисти баштаган јайачы да
Онойдо айткан... јокту темиккен де!
Городтыҥ учында, эски турада
Акчазын јоктулар тӯгезе ичкилеер,
Јолой суранып, јойу баргылап,
Онтой берерлер... Тӧрӧл јер!
Сениҥ коручыҥ, иштечи кижиҥ—
Орус кижи—онтобойтон јерди
Сен меге темдектеп айдып бер,
Мен ондый јерди кӧрбӧдим.
Кырада, јолдордо ол онтойт,
Тӯрмеде, острогто ол онтойт,
Рудникте, темир кынјыда,
Клаттыҥ, обооныҥ тӧзинде,
Чӧлдӧ конуп, абраныҥ алдында;
Бойыныҥ јокту јуртында да
Кудайдыҥ кӯнине ол сӯӯнбейт;
Судтыҥ, казнаныҥ эжиги јанында
Оныҥ онтузы тӯгенбейт.
Волгага чык: кеен орус суу ӱстиле
Кемниҥ онтузы јайылат?
Бу онту бисте кожоҥго бодолот.—
Бурлактар керепти сӯӯртеп апарат!...
Волга! Волга! Јаскы сууларыҥ
Јалаҥдарга толо јайылат,
Је албатыныҥ улу шыразы
Телкем јерибистеҥ де ажат.
Кайда албаты, ондо онту... Эх бараксан!
Учы јок онтуҥ нени темдектейт?
Ийде алынып, ойгонорыҥ ба,
Айса, салымга салдырып,
Бӯдӯргедий керегиҥди бӯдӯреле,
Онтуга тӯҥей кожоҥ тӧзӧйлӧ,
Чактыҥ чакка уйуктап калдыҥ ба?..

1858 ј.

Суракта р ла јакылта.

1. Байрам кӯнде ле тегин кӯнде парадный подъездтиҥ эжигинде кандый улус јӯрет?
2. Некрасов парадный подъездтиҥ јанында нени ајыктап кӧрди?
3. Некрасовтыҥ кӧргӧни XIX чактагы орус социальный јадын-јӯрӯмди кандый деп темдектеп кӧргӯскен?
Бу кӧргӯзилген картиналарды тӯҥейлештиргени ӱлгердиҥ идейный учурын билип аларга кандый болуш јетирет?
4. Вельможага крестьяндар кандый керектӯ келген деп слер бодоп турыгар?
5. Некрасов вельможаны кандый керек учун бурузына тургузат?
6. Реформадаҥ озогы крестьянствоныҥ айалгазын ла албатыга килеп

олорды јакшы көрүп, сүүп турганын көргүскен художественный эп-аргаларды үлгерденг таап беригер.

7. Революционный демократтардыг—албатыныг кереги учун тартыжачылардыг көрүм-шүүлтелери үлгерде канайда көргүзилген?

„ПАРАДНЫЙ ПОДЪЕЗДТИНГ ЈАНЫНДА САНАНГАН ШҮҮЛТЕЛЕР“ КАНАЙДА БИЧИЛГЕНИ КЕРЕГИНДЕ.

Бу үлгер бичилердиг алдындагы күнде мен Некрасовко „Современникте“ оныг үлгерлери узак өйдиг туркунына болбоды деп айткам.

— Эки-үч ле кижиге кычырала, столдыг кайырчагына сугуп саларга болуп, бичиир күүним јок... Айла нени-нени бичиирге бажымда бир де неме јок деди.

Эртезинде эрте турала, мен көзнөккө јууктап келеле, государствоныг јөөжөлөриниг министри јаткан туранынг парадный подъездиниг тепкиштеринде отурган крестьяндарды көрдим.

Тереег күс болгон. Эртен тура соок, јаашту болгон. Крестьяндар кандый бир комудалын айдарга ол турага эрте келген болгодый. Швейцар, тепкиштерди јалмап, олорды сүрүп ийди, олор подъездтиг јабынтызыныг алдына киреле, стенеге јапшынып, јаашка өдүп турдылар.

Мен Некрасовко барала, көргөнимди куучындап бердим. Городовой ло дворниктер крестьяндарды јиткелеп, туура сүрүп турар тушта, Некрасов көзнөккө јууктап келди. Ол чугулдап, эрдин кымынып, эрин сагалын үзүп турды, оног көзнөктиг јанынаг түрген барала, база ла диванга јадып алды. Эки час өткөн соңында ол меге „Парадный подъездтиг јанында“ деген үлгерди кычырып берди.

(А. Я. Панаеваныг эске алынганынаг.)

Лев Николаевич Толстой

(1828—1910)

Л. Толстой бойынын иштеринде көп улу суратар тургускан, сүрекей бийик художественный ийде-күчке јединген. Онын произведениелери телекейлик художественный литературанын эн артык произведениелерине кожулат.

В. И. Ленин.

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ

(Биографиязы.)

Москвадаҥ 211 километр јерде јаан эмес усальба бар. Оныҥ адын бастыра телекей билер. Оныҥ ады Ясная Поляна. Ондо улу орус писатель Лев Николаевич Толстой 1828 јылда 28 августта чыккан.

Николай Ильич Толстойдыҥ, оныҥ ўйининҥ Марья Николаевнаныҥ эҥ кичў уулы Лёвушка болгон. Оныҥ адазы военный службада туруп, 1812 јылдыҥ јуузында турушкан, оныҥ кийининде отставкага чыгып, јурт хозяйстволо јаткан. Лёвушка энезин билбес, энези ölöр тужында ол экинчи јашка барып јаткан.

Энези јада калган кийининде балдардыҥ воспитаниезин Толстойлордыҥ ыраак töрööни Татьяна Алексеевна Егольская алынды, оны балдар јеҥе деп адап, тыҥ сўўп туратандар.

Јеҥезинеҥ башка, балдардыҥ воспитаниезин Фёдор Иванович деп гувернёр[1] öткўрип турган.

1837 јылда Лёвушканыҥ адазы јада калды. Николай Ильич јада калган кийининде, Лёвушканы карындаштарыла кожо Юшкова деп опекун[2] јеҥезине Казаньга апардылар. Ондо Лёвушка карындаштарыла университетке ўренди. Балдар Ясная Полянага јаҥыс ла јайгыда барып турдылар.

Николай карындажы университетти божодордо, Лев Николаевич ўредўни таштайла, карындажыла кожо Ясная Поляна јаар јўре берди.

Оныҥ кийининдеги јылдарды Толстой бирде Ясная Полянада, бирде Петербургта öткўрип, учында бойыныҥ јўрўмин јаратпай салала, ончозын артырып, горецтерге удурлажа тартышкан черўде офицер болуп турган Николай карындажына Кавказ јаар јўре берди.

Карындажыла кожо походный јўрўмле јўреле, оныҥ кийининде артиллерияга юнкер[3] болуп кирди.

Кавказта ол бойыныҥ „Мениҥ бала јўрўмимниҥ историязы“ деп баштапкы повестьтин бичиди. „Кавказский пленник“, „Помещиктиҥ эртен турагы öйи“, „Табару“ ла оноҥ до öскö куучындар бичиген.

Лев Николаевич анчадала „Севастопольский куучындарын“ бичиирде, оныҥ ады-чуузы чыкты.

---

[1] *Гувернёр*—озогы Россияда бай улустыҥ айылында јўрўп, олордыҥ балдарын ўредетен кижи.

[2] *Опекун*—јажы јетпес балдарды кичееп чыладарын, олордыҥ јööжöзин корулаарын бойына алынган кижи.

[3] *Юнкер*—озогы Россияда черўде кичинек јамы. Ондый јамыга јаҥыс ла дворяндарды алатан.

1855 јылда, Севастопольды берип ийген кийининде, Толстой отставкага чыгала, Петербургка келди, оны ондо петербургский литературный общество таныш кижидий уткуды.

Оныҥ произведениелери печатьта ээчий-деечий чыгып турды. Лев Толстойдыҥ книгаларын блааш эдип кычырып турдылар.

1857 јылда ол гран ары јанына барып, Францияда, Швейцарияда болды. Ол ондо кўнбадыш европейский культурала танышты, је капиталистический Европаныҥ культуразын ол јаратпады.

Тöрölине ойто келеле, Толстой Ясная Полянада узак öйгö јатты. Ол крестьяндардыҥ, албатыныҥ караҥуй, шыралу, тўреҥи јадын-јўрўмин көрўп, ачурканып турды. Ол айландыра болгон чындык эмести, бир јанынаҥ јаан бай помещиктерди, экинчи јанынаҥ сўрекей јокту крестьяндарды көрўп турды. Ол нени көргönин бойыныҥ произведениелеринде бичиген. Каанныҥ цензуразы Толстойдыҥ произведениелерин тыҥ истеп, көбизин токтодып, Толстойды ижемјизи јок улустыҥ тоозына кошты.

Је Лев Николаевич албаты керегинде јаҥыс ла бичип турган эмес, ол „албатыга болужар“ деп сананып турган. Каан башкарузы бичик билбес крестьяндарды караҥуйда тутканын ол көргön, ол албатыны бичикчи эдери учун, тартыжу öткўре берди. Ол Ясная Полянада бойыныҥ школын ачып, ондо јуугындагы јаткан крестьяндардыҥ балдарын ўретти. Оныҥ болужыла Тульский губернияда бир канча школдор ачылган. Толстой башкаруга кўнўҥ сайын там ла „јалтамчылу“ ла „ижемјизи јок“ болоберген. Учында, 1862 јылда, Ясная Полянада тинтў болды.

Лев Николаевич Москва јаар јўре берген, школдыҥ занятиези токтоп калган.

1862 јылда Лев Николаевич Толстой Софья Андреевна Берсла айылду бололо, ойто Ясная Полянага келди. 1865—1869 ј. ј. „Јуу ла амыр-энчў“, 1877 јылда „Анна Коренина“ деп произведениелер кепке базылып чыкты. Лев Толстой бу произведениелерди 12 јылдыҥ туркунына бичиген.

Толстой, литературный иштердеҥ башка, крестьяндарла, албатыла колбузын там ла тыҥыдып турды. Ол 1882 јылда јурт улусты бичииринде (переписьте) туружып, албатыныҥ сўреен једикпестў, коркушту уур јадын-јўрўмиле јуук танышкан. 1891 јылдагы ачана тужында, ол ачана болуп турган губернияларга барып, аш ўлеерин башкарган.

Толстой бойыныҥ произведениелеринде церквени, абыстарды јалтаныш јоктоҥ јамандап, шооткон учун абыстар

оны каргагылап, 1901 јылда 20 апрельде „церкведеҥ ырадып“ салгандар. Каан башкарузы улу писательдиҥ магын оныла өчүрип саларга сананган, је Толстойды церкведеҥ ыратканы бастыра озочыл улустыҥ көзинде оны там бийиктетти. Ясная Полянага уткул бичиктер, сыйлар үзүк јок келип тура берди, Толстойго јолыгарга көп улус келип турды. Толстой Москвага келерде, ишмекчилер ле јашөскүрим демонстрация эткендер. Ол тужында јетен јашту карыган Толстойдыҥ јүрүмин не де кубултып болбоды, ол кырада иштеерин, бойына сапог көктөөрин, крестьяндарга өлөҥ јуурына болужарын токтотпой турды.

1910 јылда 28 октябрьда ол айылынаҥ јүре берген. Јолой соокко алдырганынаҥ улам, оныҥ өкпөзи чамыккан. 31 октябрьда Рязано-Уральский темир јолдо Астаново (эмди Лев Толстой) деп станцияга келеле, Лев Николаевич јада калган. 9 ноябрьда оныҥ сөөгин Ясная Полянага экелип јууп салдылар.

Эмди Яснополянский парктаҥ чыгып бараткан кижиге бийик, көп көзнөктөрлү јаан эки этаж ак тура көрүнер— ол улу писательдиҥ памятниги—большевиктер туткан школ. Ыраакта Лев Толстойдыҥ адыла адалган яснополянский больница турат. Оны база большевиктер туткан. Толстойдыҥ имениезин заповедник[1] деп јарлаган.

Ясная Полянага мунгдар тоолу экскурсанттар келип турат. Ондо ишмекчилер де, колхозчылар да, пионерлер де актёрлор до, учёныйлар да, врачтар да, үредүчилер де өскө дө ороонныҥ улузы болгылайт.

ОЙЫН-ЈЫРГАЛДЫҤ КИЙИНИНДЕ.

(Үзүк.)

Иван Васильевич сананып отурала, бажын јайкады.

— Бастыра јүрүмим бир ле түннеҥ улам, чынын айтса, бир ле эртен турадаҥ улам ончозы кубула берген— деди.

— Не болгон?—деп, бис сурадыс.

— Не болгон дезе, ол тушта мен бир кысты сүрекей сүүген болгом. Мен оноҥ до өскө кыстарды азыйда көп катап сүүгем. Је бу өй мениҥ сыраҥай тыҥ сүүген тужым болгон. Ол керек болгонынаҥ бери удап калды; мен сүүген үй кижиниҥ кызы да эмди айыл-јуртту. Оныҥ фамилиязы Б... , ады дезе Варенька.—Иван Васильевич оныҥ фамилиязын адап ийди.—Ол бежен де јашту тужында сүрекей јараш болгон.

---

[1] *Заповедник*—аҥылу шиҥжү тургускан јер. Ондый јерде бар не ле немени кем де албас, үребес учурлу.

Мен ол кысты сўрекей тыҥ сўўп јўрген өйдө, јылгайак байрамныҥ калганчы күнинде, губернский предводительдиҥ айылында ойын-јыргалда[1] болгом. Ол буурзак, бай өбөгөн болгон. Оныҥ бойы ошкош буурзак эмегени, килиҥ платьелў, бажында брильянт деп баалу ташла чўмдеген таҥышкакту, Елизавета Петровнаныҥ портреди ошкош кўкпек ак јарындарлу, төжи ачык эмеген бисти уткуды. Ойын-јыргал сўрекей болгон: туранын ичи сўрекей јараш, музыка сўўйтен помещиктиҥ крепостной музыканттары ондо, ол тушта олор атту-чуулу музыканттар болуп турган, буфет сўрекей јакшы, шампанский аракыныҥ көби талайдый болгон. Мен шампанскийди ичерге сўўйтен де болзом, ол кўн ичпегем, ненин учун дезе, сўўгенимнеҥ улам аракы јокко до эзирик јўргем, је јыгылганча танцовать эткем - кандый ла јўзўн танецтерди—кадрильди, вальсты, польканы, је канча ла арга барынча, ончозын Варенькала кожо танцовать эткем. Варенька кыскылтым ак курлу, ак платьелў, чичке, курч чаганагына арай ла јетпей турган ак перчаткалу, ак атлас башмактарлу болгон. Мен перчаткаларды аларга парикмахерге барала, ойын-јыргалга оройтып келгем, бир Анисимов деп јескимчилў инженер дезе јаҥы ла кирип келген Вареньканы мазурка танцовать эдерге кычырган эмтир. Мен ол инженерди эмдиге јетире көрөр кўўним јок. Онойдордо, мен мазурканы оныла кожо эмес, бир немочкала кожо танцовать эттим, азыйда мен оныла ўўрележип јўретем, је ол ойын-јыргалда мен оныла эрмектешпей, ого чике көрбөй, јаҥыс ла узун тўс сынду, кыскылтым-ак курлу, ак платьелў кысты, оныҥ јаагында ойдыкту, мызылдап тургандый кызыл јўзи јаар, эркеледип тургандый јараш көстөри јаар көрўп тургам. Јаҥыс ла мен ол кыс јаар көрўп турган эмезим, ончолоры да оны көрўп турган; эр де улусты, ўй де улусты ол кыс бойыныҥ јаражыла артыктап та турган болзо, ончозы оны сўўгилеп турган. Оны сўўбеске де болбос болгон.

Закон аайынча болзо, мазурканы мен ол кысла танцовать этпегем, је чынынча болзо, бастыра өйдиҥ туркунына мен оныла кожо танцовать эткем. Ол кыс бир де адыркабай, залды кечире мен јаар чике базып келетен, мен дезе, ол мени кычырарга јеткелекте, бойым ла тура јўгўретем, мен онойып эрмек јоктоҥ ло билип турганымды күндўлеп, ол мен јаар көрөлө, күлўмзиренип ийетен. Бис ого јууктап келгенисте, мениҥ сананып алган сөзимди билбей, колын өскө кижи јаар береле, чичкечек јарындарын өрө көдўрип, мени токунадып, мен јаар көрөлө, күлўмзиренип ийетен.

[1] *„Ойын-јыргалдыҥ кийининде“*—„После бала“

Мазурканы чӯмдеп танцовать эдерде, бис экӯ узак айланышканыс. Ол тӯрген тынып, кӯлӯмзиренип, „база ла катап“ деп айдатан. Мен катап-катап айланыжып тургамда, бойымныҥ сӧӧк-тайагымды да сеспей туратам.

Вареньканы адазыла кожо танцовать эдерге сурагылады.

Вареньканыҥ адазы сӯрекей јараш, тӯс сынду, узун јакшынак бӯдӯмдӯ карыган кижи болгон. Оныҥ јӯзи сӯрекей ак, ак азу сагалын толгоп койгон, ондый ок ак јаак сагалы азу сагалына једип калган, саамайыныҥ чачын алын јаны јаар тарап койгон, оныҥ јалтыркай кӧстӧринде ле эриндеринде кызыныҥ кӯлӯмзиренгени ошкош кӯлӯмзиреш болгон. Оныҥ оборы јараш, јалбак тӧжин кӧп эмес ордендерле чӯмдеп койгон, таларкак кӧгӯстӯ, буттары узун, тӯс болгон.

Музыканттардыҥ мотивы угула берерде, Вареньканыҥ адазы бир будыла тыҥ тееп ийди, бир будын суй салды, таманын токулдадып эмезе бир будын бирӯзине тыҥ согуп, узун, уур бӯдӯми кезикте араай, јӯргеери, кезикте дезе, табышту ла калапту болуп, залды эбиреде эбирилип барадат. Вареньканыҥ кеберкек оборы оныла кожо билдирбезинеҥ кайкалап бараткандый, бойынныҥ кичинек ак торко буттарыныҥ алтамын кезикте кыскартып, кезикте дезе узадып барадат. Олордыҥ кажы ла кыймыктаныжын бастыра улус ајыктагылап турды. Мен сӯрекей сӯӯмјилӯ кайкап, олорды кӧрӯп турдым. Анчадала оныҥ сапогторын сӯрекей кайкагам, јука тереденҥ эткен, чӯмдеп эткен курч тумчукту эмес, азыйгы тӧрт толукту тумчукту, чоҥчой јок сапогтор эмтир. Ол сапогторды батальонный сапожник эткен болгодый. „Бойыныҥ сӯӯген кызын улуска кӧргӯзип, ойын-јыргалга алып јӯрерге ле кийиндирерге, ол чӯмдеп эткен сапогтор садып албай, айылда эткен сапогтор кийип јӯрген эмтир“—деп, мен санандым Качан бир туштаол сӯрекей јакшы танцовать эткен болгодый, је эмди оныҥ эди-сӧӧги уур болуп калган, ондый јараш ла тӯрген „па“ эдерге де турза, буттары јетире ээлгир эмес. Је ондый да болзо, ол эки катап эбирилип келди. Оныҥ кийининде буттарын тӯрген эки башка эдип ийеле, ойто бириктирип ийеле, је эмеш уур да болзо, бир тизезиле тизеленип ийерде, кызы адазыныҥ тӯрӯп ийген юбказын тӯзедип, кӯлӯмзиренип, адазын эбиреде јӯргеери базып ийерде, ончолоры колдорын тыҥ чабыштырды. Адазы эмеш тыҥыдынып, ӧрӧ кӧдӯрилеле, кызыныҥ кулактарын эркеледип тудала, маҥдайына окшоды; меге јединип экелип берди, мени оныла кожо танцовать эдип турган деп бодогон эмтир. Оныҥ кавалери мен эмес дедим.

— Јe тӯҥей ле эмей база, слер оныла кожо эмеш танцовать эдип ийзегер—деп айдып, эркелеткендӯ кӯлӯмзиренип, шпагазын кынына кийдирип алды.

Ажаныи божогон кийининде, алдында эрмектешкен аайынча, Варенькала мен кадриль танцовать эттибис. Мен учы-бажы јок ырысту да болгон болзом, мениҥ ырызым там ла там өзӯп турды. Бис сӯӯш керегинде нени де куучындашпадыс; ол мени сӯӯп турган ба деп, мен онон до, бойымнаҥ да сурабадым. Оны сӯӯп турганым меге јеткил деп бодоп турдым. Јe мениҥ ырызымды кандый бир учурал ӯреп ийбезин деп, мен коркып турдым.

Айылыма јаныи келеле, уйуктаарга санандым, јe көрзӧм, сыраҥай уйуктап болбогодый эмтирим. Мениҥ колымда оныҥ веерине уштуп алган јуҥ бар эмтир, мен оныҥ энезин каретага отургузала, оныҥ кийининде оны отургускам, ол барып јадала, меге перчатказын берген, ол перчатка база мениҥ колымда эмтир. Мен ол немелерди көрӯп турала, көзимди јумбай ла, оныҥ бойын мениле кожо туры деп көрӧдим. Ол мениҥ сананыи алган сӧзимди чын билип ийеле, „*оморкогоны ба?*“ деп эрке айдып турган эки кавалердеҥ мени талдап алала, колын меге сӯӯмјилӯ берип турган тужын көрӧдим ошкош, эмезе ажаныи отурала, шампанский аракылу бокалды эриндерине тийдирип, мен јаар эркеледип көргӧн көстӧрин көрӧдим ошкош. Јe ончозынаҥ ла көп көрӯп турганым—ол адазыла кожо танцовать эдерде, бойы да учун, адазы да учун оморкоп, јилбиркеп турган улус јаар ајыктап турганын көрӧдим. Мен ол экӯди јаҥыс эдип, эрке ле сӯӯмјилӯ көргӧдий эдип бириктирип санандым. Мен табыштанбаска чеберленип, араай өҥӧлӧп, бойымныҥ уйуктайтан кыбыма киреле, тӧжӧгимниҥ ӯстине отурдым. Јe мен сӯрекей ырысту болгонымa уйуктап та болбодым. Ого ӯзеери, туранын ичи сӯрекей изӯ болгон, мен мундиримди уштубай, эжиктеги кыпка арайынаҥ чыгала, шинелимди кийеле, тышкары чыктым.

Ойын-јыргалду јердеҥ мен бежинчи часта атаҥгам, айылыма једип келеле, эмеш отурганча база эки час ӧдӧ берди, мен тышкары чыгарымда, чек јарык болгон. Сыраҥай ла јылгайактыҥ кӯни—туманду кӯн болгон; јолдогы шӯлӯкар кайылып јаткан, бастыра туралардыҥ јабынтызынаҥ тамчы тамып турган. Полковник Б... городтыҥ учында, јаан јалаҥныҥ јаказында јаткан, ол јалаҥныҥ бир учында ойнойтон јер болгон, бир учында дезе, кыстардыҥ институды турган. Мен улус јӯрбейтен кичинек оромды өткӯре базала, јаан оромго чыктым, ол оромдо меге јойу улус, чанагыныҥ таманы ташту јолго тийип, одын тарткан улус јолыкты. Килеҥ дугалардыҥ алдында ӯлӯш баштарын бир тӯҥей јайкап, баскылап баратган аттарды, јаан ӧдӯктери-

ле мачылдадып, аттарыла коштой баскылап бараткан, кеден јабынган улусты, туманда сүрекей бийик болуп көрүнип турган туралар—ончозы меге көрөргө јакшы ла учурлу болгон.

Мен Вареньканың туразы турган јаланга чыгып келеримде, ол јаланның учында, ойын болгон јерде, кандый да јаан кара неме көрүнди, оноң флейтаның ла барабанның үни угулат. Мениң сагыжымда меге мазурканың ла мотивы јаантайын угулып тургандый болгон. Је бу үн ондый эмес, кату, јаман угулды.

„Бу не мындый?"—деп сананала, јаланда тайкылчак јолло үн угулып турган јер јаар бардым. Јүс алтам кирези барала, кара кийимдү көп улусты туман өткүре көрүп ийдим. Байла, үренип турган солдаттар болор—деп сананала, сӱрткӱштелип калган кыскачак тере тонду, фартукту ус кижи нени де тудунып алала, менең озо барадарда, онала кожо базып ийдим. Јууктап келеле көрзөм: кара кийимдү солдаттар эки бөлүнеле, бир бөлүги база бирүзи јаар көрүп туруп алган, мылтыктарын буттарына коштой тургузып, кыймыктанбай турдылар. Олордың кийининде барабанщиктер ле флейтщиктер угарга да јаман, чыңырып турган мелодияны такып-такып ойноп турдылар.

— Олор нени эдип турылар?—деп, јаныма тура түшкен устаг сурадым.

— Солдатты качкан учун айдагылап туры—деп, чугулдап айдала, узада јергелей турган солдаттарды ајыктады.

Мен база оноор көрдим, јергелей турган солдаттардың ортозыла кандый да коркушту неме келеткенин көрдим. Јууктап келеткен кижи курлазына јетире јылаңаш, оны эки солдаттың мылтыктарына јаба буулап койгон эмтир, солдаттар оны јединип келеткен. Олорго коштой шинельдү ле фуражкалу, узун сынду военный кижи келедири, бүдүмин көрзөм, меге таныш ошкош. Кыйнадып турган кижи, бастыра бойы силкинип, кайылып јаткан карга мачылдада базып келедет, јергелей турган солдаттар оны кажы ла јанынаң соккылап турат, ол кижи чалкойто јыгыларда, јединип келеткен унтер-офицерлер оны көңкөрө ийде салат, ол кижи көңкөрө јыгыларда, кийининең келеткен унтер-офицер оны јыгылтпай, чалкойто кайра тартат. Кату базытту военный кижи олорло кожо базып келетти. Ол кызыл јүстү, азу сагалду ла јаак сагалду военный кижи Вареньканың адазы эмтир.

Кыйнадып турган кижини солдаттар согуп ла ийерде, ол кижи, кайкап турган чылап, оны согуп турган солдат јаар көрөт. Кыйынга чыдашпай, чырчыйып калган јүзиле оноор көрүп, ак тиштерин ырсайтып, кандый да сөстөрди катап-катап айдып турат. Ол сыраңай јууктап келерде,

оныҥ айткан сөстөри меге јарт угула берди: „Карындаштар, меге килезегер, карындаштар, килезегер“—деп, јӱк ле арайдаҥ шыйтылдап, ыйламзырап айдат. Је карындаштар ого килебейт. Мениҥ одожымда турган солдат јалтаныш јоктоҥ ичкери бир алтам базала, колында агажын тыҥ талайып, кыйнадып турган кижиниҥ сыртына коркушту тыҥ сокты. Ол кижи көҥкөрө силкинди, унтер-офицер оны токтодо тудуп алды. Оноҥ ары база ла кажы ла јанынаҥ согуш келип тийип турат. Полковник оныҥ кийининеҥ ары базып, бирде бойыныҥ алды јаар көрӱп, кезикте дезе кыйнадып турган кижи јаар көрӱп, кейди бойына тартынып, јаагын бултайтып, калбайтып алган эриндеринеҥ кейди ойто араай божодып, чӱмеркеп барадат. Олор мениҥ јанымла ӧдӧрдӧ, кыйнадып турган кижиниҥ сыртын мен көрӱп ийдим. Оныҥ сырты кандый да чоокыр, ӱлӱш, кызыл, саҥ башка неме эмтир. Кижиниҥ эди ондый боло берер деп мен бӱтпей турадым.

Менле кожо турган ус кижи,—о кудай,—деди.

Олор бистиҥ јанысла ӧдӱп барды. Коркойып калган, бӱдӱрилип, јыгылып бараткан кижини эки јанынаҥ соккылап ла турадылар, ол ло барабан тоҥкылдап, флейта сыгырып турды. Тыҥ базытту, тӱс сынду полковник кыйнадып турган кижиниҥ кийининеҥ базып барадат. Полковник кенетийин тура тӱжеле, бир солдатка тӱрген јууктап барала, айтты:

— Мен сеге јастыра согорго берерим, эмди јастыра согорыҥ ба? Эмди онойдорыҥ ба?—деп, полковниктиҥ ачурканып айдып турганын мен угуп ийдим.

Полковник илгин перчаткалу кӱчтӱ колыла кыска сынду, кӱчи уйан, чочып калган солдаттыҥ јӱзине бир канча катап тыҥ согуп ийди. Кыйнадып турган кижиниҥ кызыл сыртына бу солдат агашла араай соккон учун полковник оны бойын соккон.

— Јаҥы чыбыктар беригер!—деп кыйгырала, полковник мени көрӱп ийди. Мени таныбаган кижи болуп, катуланып ла ачурканып, кабактарын бӱркей көрӱп, тӱрген ары болды. Мен сӱрекей уйалала, кайдаар да көрӧрин билбей, сӱрекей уйатту керек кылынып ийген кижи чилеп, тӧмӧн көрӱп турала, капшай ла јанар кӱӱним келди. Јолдо барадарымда, мениҥ кулагыма барабанныҥ токулдаганы ла флейтаныҥ сыгырганы јаантайын угулып турат, эмезе: „карындаштар, килегер“ деген сөстөр угулат, эмезе калјурып турган полковниктиҥ,—эмди јастыра согорыҥ ба? Эмди онойдорыҥ ба?—деп, ачурканып кыйгырган ӱни угулат. Је ол ок ӧйдӧ јӱрегим сыстап, кӱӱним булгаларга јетире јӱрегим эригерде, канча ла катап токтоп турадым. Ол көргӧн коркушту неме меге ӧдӱп калгандый, ол кор-

кушту немеле мен тургуза ла кузуп ийгедийим. Јанганымды ла орынга јатканымды билбейдим, је уйуктап барадала, байагы ла немелерди көрүп ле угуп ийеле, ойто ло тура јүгүрип келдим.

Туруп келеле, мен мынайда санандым:

„Мениң билбес кандый да немени полковник билетен болор. Оныҥ билетенин мен билген болзом, мен ол байагы көргönимди билер эдим, оны билип болбой, мынайып кыйналбас эдим". Је канча да кирези сананзам, полковниктиҥ билетенин мен билип болбодым. Уйуктап болбой, нököриме айылдап барала, эзиргенче аракы ичеле, јүк ле эҥирде уйуктадым.

Ол туштa мени кандый бир неме шүүп алган деп бодойдыгар ба, эмезе мениҥ көргönимди јаман неме деп сананган болор деп бодойдыгар ба? Сыраҥай ондый эмес. „Ондый керекти эдерин јарадып, ончолоры оны кыйалта јок керектү деп јарадып турганда, олор мен билбес кандый да немени билетен болбой" — деп сананала, оны билип болбодым. Азыйда мен военный службага кирерге санаҥам, је ол көргönимниҥ учурын билип болбогон учун, военный службага кирип болбогом. Је јаҥыс та военный службага кирип болбогон эмезим, кайда да служить этпедим, неге де јарабадым.

— Је слер неге де јарабаган эмезигерди бис билерис, оныҥ ордына мынайда айдыгар: слер јок болгон болзогор, канча кирези көп улус неге де јарабас эди.

— Ол сыраҥай немеге јарабас эрмек—деп, чын ла санаазын Иван Васильевич айтты.

— Је сүүш кандый болды?—деп, бис сурадыбыс.

— Сүүш пе? Сүүш ол ло күннеҥ ала астай берген. Варенька тышкары јүргенде, јаантайын күлүмзиренип, нени де санана бергенде, оныҥ адазы-полковник тургуза ла мениҥ санаама кире беретен, меге кандый да эп јок, сананарга да коомой боло беретен, мениҥ оныла туштажатаным астай берген. Сүүш онойдо ло ундулып калган. Је көрзögör, керек кандый болуп јат, неденҥ улам кижениҥ бастыра јүрүми кубулып ла көндүгип јат. Слер дезе айдадыгар...— деп, Иван Васильевич куучынын токтодып койды.

Ясная Поляна, 1903 јылда 20 августта.

Суракта р ла јакылталар.

1. Бу куучынды нениҥ учун „Ойын-јыргалдыҥ кийининде" деп адаган? Оныҥ учуры кандый?

2. Бу куучында кандый эки töс учурлу јурук бичилген? Баштапкы јуруктыҥ учуры незинде? Куучынныҥ идейный шүүлтезин ол канайып көргүзип јат?

3. „Ойын-јыргалдыҥ кийининде" деп куучында Толстойдыҥ реализми кайдаҥ көрүнет?

4. Толстойдыҥ ўредўлериниҥ бир јастыра ўредўзи бар болгон: социальный јаманла тартышпас керек деп („непротивление злу насилием“). Л. Н. Толстойдыҥ ондый јастыра ўредўзи бу куучында канайда билдирет? Иван Васильевичтиҥ ондый шўўлтезиле слер јöпсинип болбозыгарды сананыгар. Јöптöнöргö ниниҥ учун јарабазын айдып беригер.

5. „Ойын-јыргалдыҥ кийининде“ деп куучын дворянский обществоныҥ чын бўдўмин көргўскени“ деп бажалыкту кыска изложение бичигер.

Антон Павлович Чехов

(1860—1904)

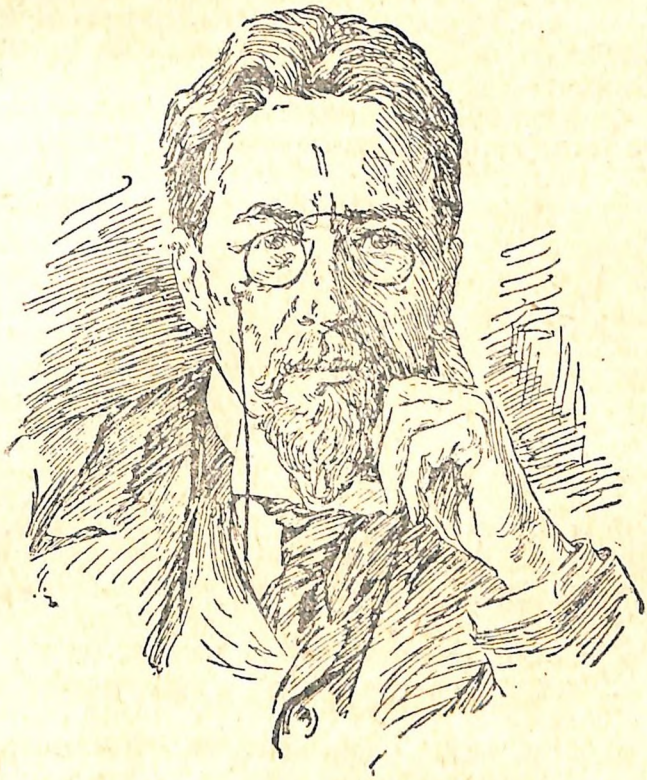

... оның „юмористический“ куучындарын шинжилеп кычырган кижи ондо каткымчылу, кокыр сöстöр лö кандый бир керектер ажыра автор јадын-јўрўмнинг кату, јаман јанын ачурканып, үйалганду көргүскенин билер.

М. Горький.

АНТОН ПАВЛОВИЧ ЧЕХОВ.

(Биография.)

А. П. Чехов 1860 јылда 17 январьда Таганрогто чыккан.

Чеховтыҥ билезинде кату ээжи тургузылган болгон. Айылда тургузылган ээжини балдар бусса, Чеховтыҥ адазы, Павел Егорович, балдарын кату каруузына тургузатан.

Чеховтыҥ энези, Евгения Яковлевна, балдарына кару болгон. Је ол өбөгөнинеҥ камааанду болгон, балдарын Павел Егорович соккондо, олорды оноҥ айрып болбойтон. Антошаны ол јаҥыс ла эркелеп туратан. Павел Егоровичте бакалейный лавка[1] бар болгон, балдарын ондо элижип-селижип дежурить эттиретен.

Антошага урокторды лавкада белетеерге келижетен.

Антоша јети јаштуда оны гимназияга ўредерге бергендер.

Гимназияда ўредўчилердиҥ эҥ ле артыгы Ф. П. Покровский болгон. Ўредўзи бийик, сагышту кижи литература керегинде куучындап, балдарды јилбиркедип туратан. Покровский Чеховко салтарын јетирген. Ол, бойыныҥ ўренчиги литературага јилбиркеп турганын сезип ийеле, оныҥ литературала јилбиркеерин оноҥ ары элбеткен.

Покровский Чеховты доского мынайда кычыратан:

— Че-хон-те!

Саҥ башка чоло ат Чеховтыҥ ады болуп артып калган.

Павел Егоровичтиҥ садузы коомой өдөр болды, айдарда, ол Москва јаар јўре берген. Ондо оныҥ јаан уулдары јаткан, Евгения Яковлевна оок балдарыла база Москва јаар барды.

Антоша Чехов Таганрогто артып калала, ўч јыл јаҥыскан јатты. Он алты јашту уулчак аш-курсагын бойы иптеп табар болды.

Чехов уроктор берип, бир кичинек јал алып туратан. Чеховтыҥ, бойыныҥ айдыжыла болзо, јокту јадынынын кыйыны „тиштиҥ оорузындый“ болгон.

Бу јылдарда Чехов јаҥыс та көп кычырган эмес, је бойы да бичиир болгон. Ол „Заика“[2] деп юмористический журнал бичип „чыгарды“. Журналды Москва јаар карыпдаштарына ийген. „Досуг“ деп гимназический журналда Чеховтыҥ очерктери де чыгар болды. Театрга јилбиркеп, Чехов пьесалар бичиди: „Адазы јок“ деп пьеса ла „Куш не керегинде кожоҥдогон“ деп водевиль[3].

---

[1] *Бакалейный лавка*—аш-курсак садып турган кичинек магазин.

[2] *„Заика“*—туктурулчак.

[3] *Водевиль*—каткымчылу кичинек пьеса.

1879 јылда Чехов гимназияны божодоло, Москвага келип, Московский университеттиҥ медицинский факультедине кирген. Москвада Антон Павлович энезиле, карындаштарыла јаткан, адазы дезе Москва сууныҥ ол јанында, калју којойым Гавриловтыҥ конторазында иштеди. Чеховтыҥ билезинде ончолоры иштеп турган.

Антон до ип бедреп турган. Ол јаан карындаштарыныҥ јолыла бараргa—юмористический журналдарда иштеерге ченешти.

Чехов акчага кыстадып, меҥдеп, улам ла бичип турды. Бу өйдө јылына 200—300 оок куучындар бичип туратан. Оок-тобыр неме бичиирине ол теманы кайдаҥ ла болзо кичеенип бедрейтен.

Каткымчылу куучындар да бичип туратан.

Чеховтыҥ талантын кычырачылар сезип ийди.

1884 јылда Чехов университетти божоткон.

Чеховтордыҥ јаткан квартиразыныҥ эжигинде доскочокто „Доктор А. П. Чехов"—деп, бичип салган турды.

Чехов јарлу писатель бололо, врачтыҥ ижин база таштабаган.

Бир катап Чехов Петербургтаҥ письмо алды. Ол письмоны јарлу писатель Д. В. Григорович ийген. Григорович газеттеҥ „А. Чехонте" деп кол салынган куучынды кычырала, куучында бичилгени чындык болгонына ајару салдым деп, письмодо бичийт. „Сен литературный ижиҥди таштабай, бир канча сүреен јакшы произведениелер бичиир учурлу"—деп, Григорович письмозында Чеховко кычыру эткен. Ол кычыруны тереҥ эске алынып, удабай Чехов литературный ижин баштады:

„Чөл" деп повесть бичиди.

Антон Чехов орус литературага кирди.

„Чөл" деп повестьтиҥ кийининде, Чеховтыҥ өскө дө произведениелери оны јарлу писатель эткен. Је бу өйдө ол ачу-корон сагышка алдырды.

80-чи јылдар—реакцияныҥ кату јылдары өдүп турган. Россияга жандармдар, полицейскийлер ле бюрократический учреждениелер кандый ла тынду немени базып тургандар.

Чеховтыҥ юмористический произведениелери чыгары астай берген.

Полицейлердиҥ истежинеҥ кыйып, Чехов јорыктап ыраак Сахалин ортолыкка барды. Ол өйдө Сахалин каанныҥ каторгазы болгон. Ыраактагы ортолыкка Россияныҥ кажы ла талазынаҥ арестованный улусты айдап экелетендер.

Сахалинде Чехов үч ай болгон. Ол мында сүрекей кичеенип иштеген. Уйкудаҥ таҥ эрте ойгонып, кажы ла минутты тегин өткүрбеске албаданып туратан.

Чехов мында „Сахалин ортолык“ деп јаан книга бичиди. Бу бичикте бичилгени каанныҥ јаҥына кату согулта болгон—ол ондо јуртап јаткан албатыныҥ уур јадын-јӯрӯми керегинде бичиген.

Сахалинге јӯргени Чеховтыҥ су-кадыгын коомойтыткан.

Чехов Москвада јатпай, деревнеде јадарга сананала, Москвадаҥ 100 чакырым кирелӯ јерде, Мелиховодо јаан эмес јурт садып алган.

Чеховты јаҥыс та оорузы Москвадаҥ ыраткан эмес, ол албатыныҥ јадын-јӯрӯмине јуук болуп, тыҥыда иштеерге сананган. Ол бойыныҥ төрөөндөриле кожо Мелихового көчӯп келген.

Чеховтыҥ крестьяндарла јуук болгоны олордыҥ јадын-јӯрӯмин тереҥжиде билерге болушты. Кезикте Чехов бичиирге баштап алган куучынын көп неделениҥ туркунына таштап, эмчи болуп иштеп, база общественный иште туружатан.

1852 јылда ороондо холера оору табылган. Оныла коштой, ачана башталган. Чехов ачаналу губернияларга барган.

Чехов айылдаш деревнелерге јӯрӯп, оору улуска барактар јазажып, холерала тартыжары керегинде лекциялар кычырып турган.

Чехов медицинадаҥ өскө дө иште туружып турган: школ јазаарына, јол јазаарына средство јууп, албатыныҥ тоозын бичиринде туружатан. Чеховтыҥ записной книжказында крестьяндар керегинде, деревнениҥ јадын-јӯрӯми керегинде сӯре ле заметкалар бичилетен. Онойып шиҥжилегенинеҥ ле бичигендеринеҥ „Эр улус“ деп атту-чуулу повесть бичилген.

Чеховтыҥ су-кадыгы коомойтыды, оны гран ары јаныына эмденерге ийгендер.

Чехов эмденерге Франция јаар Средиземный талайдыҥ јарадында Ниццага барды.

Је бичиирге ого ондо кӯч болгон. Ол ондо энчикпейтен, Россияга јанар кӯӯндӯ болгон. Је эмчилер дезе оны јылу јерде, талайдыҥ јаказында ла јатсын деп јөптөйтөн.

Онойдордо, Чехов Крымга, Ялтага көчӯп келген. Таштту-кумакту ээн јерге Чехов тура јазап алала, оны айландыра койу агаш отургусты. Чеховтыҥ мындагы јадыны база Мелиховодогы јатканыла тӯҥей болды, ол иштеп, бичип туратан. Садтагы агаштарла беришкени ого амыраштка бодолотон. Је алдындагыдый јилбӯ ондо јок болгон. Эмди Чехов тыҥ оору болды.

Ол Москваны санап, јуук најыларын, театрды көрөргө эригип туратан.

Чеховтың оорузы, јаңыскан јүргени, эриккени оның су-кадыгын там ла коомойтыдып турган. Је ижин ол таштабаган. Оның бастыра јүрүми ижинең камааанду болгон.

Чехов бичигенде, узун эрмекти кыскарта ла чечен бичиирин некейтен.

Чехов бичиирининг бийик кемине јеткен. Толстой Чеховты „прозадагы Пушкин“ деп адаган.

Чеховтың ады-чуузын јаңыс та повестьтери ле куучындары чыгарган эмес, је пьесалары да чыгарган. Јиит, јаңы ла төзөлгөн Московский художественный театр оның „Чайка“ деп пьесазын тургускан.

Бу театрда Чеховтың „Үч сыйын“ ла „Вишнёвый сад“ деп пьесалары баштапкы ла катап тургузылган. Чеховтың произведениелерининг төс шүүлтези: кижиге бүдүмчилү болоры, албатызының ырысту јадын-јүрүми учун тартыжары болуп јат. 1901 јылда Чехов художественный театрдың артистказын—Ольга Леонардовна Книпперди алды.

Чеховтың Ялтадагы јадынын оның кару најылары ла таныштары келип тушташканы јарандырып туратан. Күүнзеген айылчыларының бирүзи Максим Горький болгон.

Чеховтың су-кадыгы күнүң ле коомойтып турды. Эмчилер Чеховты гран ары јанына барып эмдензин деп јөп бердилер.

— Өлөргө барып јадым—деп, Чехов үйдежип турган писатель Н. Д. Телешевке айткан.—Ончозы божоды. Эмди база катап тушташпазыбыс.—Чехов ого каткак, чинези јок колын сунды.

Үйи Чеховты Германия јаар, Баденвейлер деп курортко апарып салды. Ондо 1904 јылда 2 июльда Чехов өлүп калды. Сөөгин Москвада Новодевичий монастырьда јуугаң.

УНТЕР ПРИШИБЕЕВ.

— Унтер-офицер[1] Пришибеев! Слер 3 сентябрьда урядник Жигаевти, волостной старшинаны Аляповты, сотский[2] Ефимовты, понятойлорды[3] Иванов ло Гавриловты, база алты крестьянды јаман айдып, уйатка салдыгар. Баштапкы үчүге, олор служебный керектерин бүдүрип јадарда, јаманыгар јетирдигер. Бурургарды алынып турыгар ба?

Чырчыйып калган, козыр-тедир јүстү унтер Пришибеев колдорын јалмажына суй тудуп, тунгак, јоон үниле,

---

[1] *Унтер-офицер*—каан тужында Россияда эң кичинек јамылу командир.

[2] *Сотский*—јурт јердиң полициязының эң јабыс јамызы.

[3] *Понятой*—тинтү болгондо, керечи болуп туружатан кижи.

командовать эдип тургандый, кажы ла сöсти чокум айдат:

— Слердиҥ высокородие, господин мировой јаргычы! Законныҥ бастыра статьялары аайынча, кандый ла керекти эки јанынаҥ кöрöтöн учурлу эди. Мен бурулу эмес, öскö улус ончолоры бурулу. Бу керек, кöк тенгери оны кöрзин, öлгöн кижиниҥ сööги учун боло бербей кайтты. 3 числодо Анфиса деп эмегенимле кожо араай, тал-табыжы јогынаҥ келип јадала кöрзöм: сууныҥ јарадында јÿзÿн-базын албаты јуулып калтыр. Албаты кандый-андый јаҥду мында јуулган?—деп сурадым. Ненинҥ учун? Албатыны ÿÿрлежип јÿрзин деп, кандый законноҥ кöрдигер? Тарап-тарка!—деп кыйгырдым. Улусты ийде салып, јиткелеп, айылдары сайын сÿрзин деп, сотскийге јакару бергем.

— Акыр, слер урядник те эмес, староста да эмес— улусты сÿрерге слердиҥ керегеер јок эмес пе?

— Оныҥ кереги јок! Оныҥ кереги эмес!—деп, тураныҥ бастыра толыктарынаҥ кыйгы угулды.—Пришибеев тыныбысты торт кыйды! Он беш јылга оныла кыйналдыс! Ол службадаҥ јанганынаҥ бери, деревнеде јадар арга јок боло берди. Кыйынды ончобыска берген!

— Чын ла ондый, слердиҥскородие!—деп, керечи-староста айдат.—Ончобыс ого комудалду. Оныла кожо јадар аргабыс јок! Кудайдыҥ сÿрин тудунып та алала јÿрзебис, тойлоп то турзабыс, эмезе кандый-кандый керектер де эдип турзабыс, оныҥ кыйгызы, табыжы ал-јÿрегисти торт ло јиди. Балдардыҥ кулагын чöйöт, кайын кижи чилеп, не-не боло бербезин деп, кадыттардыҥ кийининеҥ кöрÿп јÿрет. Кожоҥ кожоҥдобозын, от қÿйдÿрбезин деп, айылдар сайын јÿрÿп јакарат. Кожоҥ кожоҥдойтоны закондо јок деп айдат.

— Акыраар, слер айла айдарыгар—деп, мировой айтты,—эмди Пришибеев куучындазын. Оноҥ ары айдыгар, Пришибеев!

— Угуп турым-с!—деп, унтер тунгак ÿниле айтты.— Слер, слердиҥ высокородие, улус сÿрери мениҥ керегим эмес деп айттыгар... Је онызы јакшы-с... А ээжи јок болзо? Албатыны канайда бош салатан? Албатыга јайым берзин деп, кандый закондо бичилген? Мындый керектерди мен öткÿрип болбозым-с. Олорды мен сÿрбезем, каруузына тургуспазам, мыныҥ ончозын кем эдетен? Слердиҥ высокородие, кандый ээжи болотонын бастыра јуртта менеҥ öскö билер кижи јок. Тегин улусла канайда куучындажарын мен билерим. Мен ончозын билерим деп айдарга келижер. Мен крестьянин эмес, мен унтер-офицер, отставной каптенармус[1], Варшавада, штабта-с служить эткем,

---

[1] *Каптенармус*—каанныҥ черÿзинде кладовой дыҥ заведующийи.

оныҥ кийининде, бойыгар билеригер, пожарныйда-с служить эттим, оноҥ оорыйла, эр улустыҥ классический прогимназиязында швейцар[1] болуп иштедим-с... Ончо ээжилерди билерим-с. Крестьянин—тегин кижи, ол нени де билбес, оныҥ учун ол мени угар учурлу,—мени укса, ого ло јакшы болор. Темдектеп алза, бу да керекти көрөликтер... Улусты сүрүп турзам, сууга түжүп өлгөн кижиниҥ сööги јаратта јадыры. Не керектү ол мында јадып јат?—дедим.—Онызы ээжиге келижет пе? Урядниктиҥ көзи кайда? Урядник, сен јаандарга ненниҥ учун айтпай јадыҥ?—дедим. Бу кижи сууга бойы түжүп өлгөн бö, айса бу керектер Сибирьле јытанып турган болбозын. Эмезе уголовный керектер болгон болбозын... Урядник Жигин дезе, мениҥ айтканымды бир де керекке албай, јаҥыс ла таҥкы тартып јат. „Бу кайдаҥ келген укааркак?—деп айдат.—Нени эдетенин ол јогына бис билбес эмезибис“. Бу керекти ајаруга албай тургаҥда, сен тенек эмтириҥ дедим. „Мен кече становой приставка айткам“—деп айдат. Ненниҥ учун становой приставка? Законныҥ кандый статьязы аайынча ого айткаҥ? Мындый коркушту керектерди становой көрүп болор бо? Мында тегин неме эмес, уголовный, гражданский керектер... Господин следовательге, јаргычыга, түрген јетирер керек—дедим. Актты эмди ле озо тургузала, мировой јаргычыга јетирер керек. Урядник дезе угала, меге каткырган. Крестьяндар база каткырышкан. Слердиҥ высокородие, ончозы каткырышкандар. Ондый болгон деп, чертенерим де. Бу неме каткырган, ту онызы каткырган, Жигин бойы база каткырган. Тиштеригерди незин ырсайтып турыгар?—дедим. „Мындый керектерди мировой јаргычы јаргылап болбос“—деп, урядник айдат. Бу сöстöрдöҥ мен күйе бергендий болдым. Урядник, сен бу сöстöрди айткан бединҥ?—деп, унтер Жигиннеҥ сурады.

— Айткам.

— Албатыныҥ алдына „мировой јаргычы бу керекти јаргылап болбос“ деп айтканыҥды ончозы уккан. Ончозы уккан, сениҥ бу... Слердиҥ высокородие, ол сöстöрди укканыма эдим торт изий берди, бойым да алаатый бердим.

Нени айттыҥ, катап айт!—дедим. Ол дезе база ла онойдо айтты. Мен ого чурап барала,—господин мировой јаргычы керегинде сен не учурлу мынайда айдып турыҥ?—дедим. Сен, полицейский урядник, јаҥга удура барып јадыҥ ба? А? Сен бу кылыгыҥ керегинде губернский жандармский управлениеде болорыҥды билип турыҥ ба, јок по? Сени бу политический сöстöриҥ учун господин миро-

---

[1] *Швейцар*—јаан турада эжикте туратан кижи.

вой јаргычы айдап апаратан јерди билериҥ бе?—дедим. „Мировой бойыныҥ јеринеҥ өскө јерде не де әмес. Ол јүк ле кичинек керектерди јаргылап јат“—деп, старшина айтты. Онойдо айтканын ончозы уккан... Сениҥ јаҥды јамандаар учурыҥ кайда?—дедим. Мениле көп кейлешпе, оноҥ өскө керек коомой болор, карындаш,—деп айткам. Варшавада, әмезе әр улустыҥ прогимназиязында болорымда, келишпес сөстөрди уксам ла, жандармды „бери келзеҥ, күлүк“ деп көзнөктөҥ кычырып алатам. Оноҥ ончозын айдып беретем. Деревнеде мында кемге айдарыҥ? Кыйгазым тутты. Әмдиги албаты кылык-јаҥын билбес, јаман-јакшыны билбес деп, ачынган бойынча талайып келеле... Јe тыҥ сокпогом ло, араай түртүрип ийгем, ваше высокородие, мындый сөстөрлө слерди јамандабазын деп... урядник старшинаныҥ адаанын аларда, мен урядникти де әмеш кагып ийгем... Оноҥ барганы ла ол... Слердиҥ высокородие, өкпөрийле, токтодынып болбогом, јe олорды сокпогончо болбос ине. Тенек кижини сокпозоҥ, сеге ле килиҥчек болор. Анчадала өндый керектер учун... әәжилер јок учун...

— Акырзагар! Әәжилерди көрөтөн улус бар. Урядник, сотский, староста көрүп јат ине.

— Урядник ончозын көрүп болбос, чынын айтса, ол мениҥ билеримди билбес те.

— Слердиҥ мында керегеер јогын слер билзегер!

— Нениҥ учун-с? Нениҥ учун мениҥ керегим јок?— Кайкамчылу-с... Улус јүзүн-јүүр кылык кылынар—мениҥ дезе керегим јок! Айдарда, мен олорды мактайтам ба? Мен олорго кожоҥ кожоҥдоорго бербей турым деп, олор слерге комудап јадылар. Кожоҥдо не јакшы неме бар? Иштенердиҥ ордына олорго кожоҥ кожоҥдоор керек... Әмди әҥир сайын отту отуратан јаҥ таптылар. Уйуктаар өйдө олордо кожоҥ, каткы. Мен ончозын бичип алгам-с.

— Нени бичип алганыгар?

— Отту отурган улусты.

Пришибеев, үске уймалып калган чаазынды карманынаҥ кодороло, очказын кийип, кычырды: Иван Прохоров, Савва Микифоров, Пётр Петров әҥирде от күйдүрип јадылар. Тул кадыт солдатка Шустрова Семён Кисловло кожо закон јогынаҥ јадып јат. Игнат Сверчок куулгазынду керекле кылынып јат, әмегени Мавра дезе көрмөстиҥ бойы —түниле улустыҥ үйларын саап јат.

— Болор!—деп, јаргычы айдала, керечилерди шылап баштады.

Унтер Пришибеев очказын мандайына көдүреле, мировой јаар кайкаганду көрөт. Мировой, оныҥ адаанын албай туры ошкош. Пришибеевтиҥ тазырайган көстөри сур-

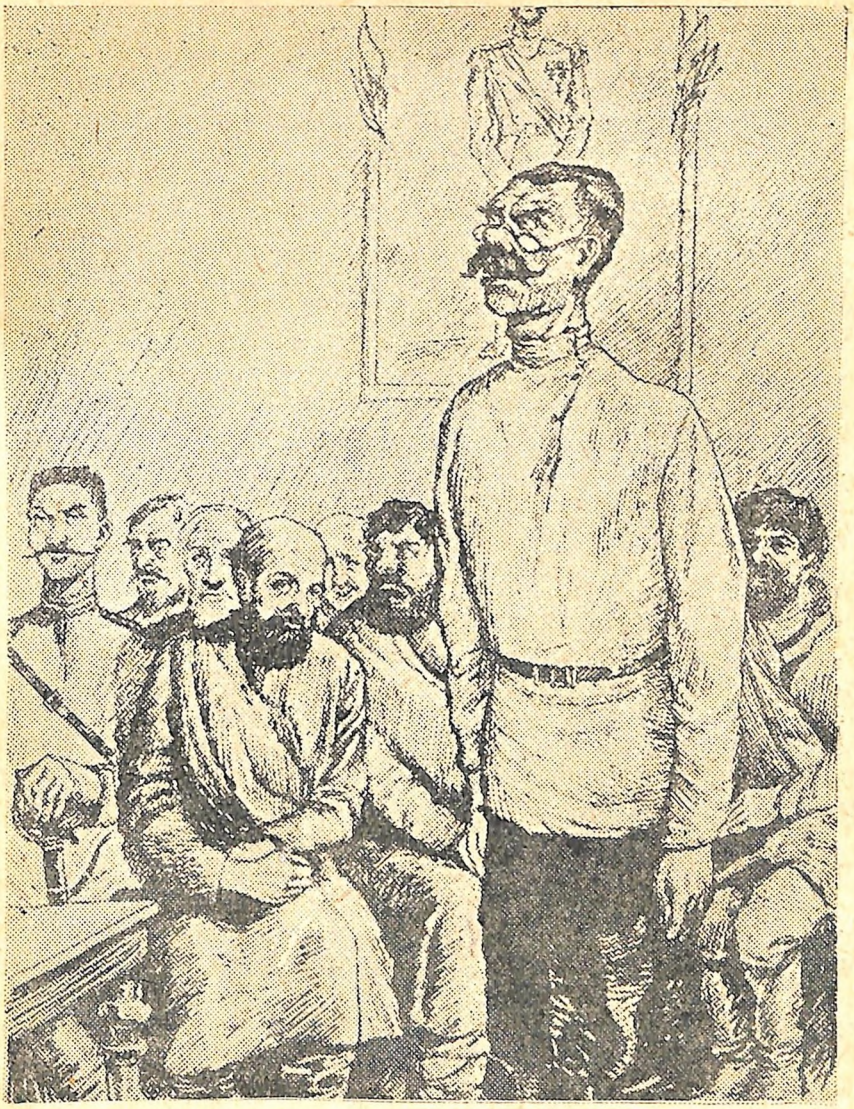

курап, тумчугы кып-кызыл боло берди. Ол, мировой ло керечилер јаар көрүп, нени де оңдоп болбойт. Мировой нениң учун өкпөзиреп турганы, толыктардаң табыш ла каткы угулып турганы, ого торт ло јарт эмес. Бир айга отурар эдип јаргылатканы да јарт эмес!

— Ненинг учун?!—деп, ол алаңзыган бойынча колын јайды.—Кандый закон аайынча?

Эмди телекей кубулганы, ак-јарыктың алдына мынайда јадары келишпес боло бергени ого јарт боло берди. Оның санаазы караңуйлана берди.

Јe, камерадаҥ чыгып келерде, јуулыжып алала, нени де куучындажып турган улус көрүнерде, Пришибеев колдорын јалмажына суй тудуп, тунгак, чугулду үниле, темиккен аайынча, кыйгырып ийди:

— Улустар, тар-рап таркагар! Шаалбагар! Јаныгар!

1885 јыл.

Суралтар ла јакылта.

1. Недеҥ улам оны бурулап турганын Пришибеев ненинҥ учун билип болбой јат? Оныҥ эрмек-куучынына ајару салыгар. Отставной унтердиҥ ас сагыжы, кату-јаман кылыгы оныҥ эрмек-куучынынаҥ канайда билдирет?

2. Унтер Пришибеевтиҥ мировой јаргычыга айткан куучыны ажыра Чехов јаҥыс ла оны—самодержавный режим воспитать эткен кижини эмес, јe III Александр каанныҥ бастыра полицейский государствозын көргүскенин шиҥжилегер.

3. Пришибеевтиҥ мировой јаргычыга айткан куучыны ондогы улусты тыҥ каткыртты. Оны эмдиги өйдөги кычырачы кычырганда, кандый айалгалу көрөт?

„Унтер Пришибеев“ деп куучын А. П. Чеховтыҥ баштапкы куучындарыныҥ бирүзи болуп јат. Чехов бойыныҥ творчествозыныҥ баштапкы өйлөринде јаҥыс ла каткымчылу ла куучындар бичиген эмес, јe каткымчылу куучындары ажыра 80 јылдардагы орус јүрүмниҥ коркушту јаман јанын электеп, кычырачыларды тереҥ шүүндирткен.

III Александрдыҥ самодержавно-полицейский государствозын ла оныҥ типичный улустарын электеген Чеховтыҥ куучындарына „Хамелеон“, „Чиновниктиҥ өлүми“, „Јоон ло чичке“ оноҥ до өскөлөри келижет. „Унтер Пришибеев“ база олордыҥ ок тоозына кирип јат.

„Унтер Пришибеев“ деген куучынды каанныҥ цензуразы эки катап кепке бастырбаган. Цензурный комитеттиҥ резолюциязында мынайда бичилген: „Бу статья полицияныҥ тыҥ шиҥжилегенинеҥ улам табылган общественный јаман кеберлерди көргүскен бичиктердиҥ тоозына кирет“. Баштапкы ла тарыйын бу куучын 1885 јылда „Кляузник“ деп бажалыкту кепке базылган.

Куучын кычырачыларга сүрекей тыҥ јараган. Унтер Пришибеевтиҥ адыла кажы ла тенек, калју-кату кижини адаарга тузаланатан. Оныҥ адыла нөкөр Сталин 1930 јылда бичиген „Јеҥүлердеҥ баш айланганы“ деген статьязында тузаланган. Нөкөр Сталин бу статьяда крестьяндарды албанла коллективизировать эдерге ченешкен улусты кезем критикалап јат. Ондый политиканы ол „Унтер Пришибеевтиҥ политиказы“ деп адаган, ондый „политика“ колхозторды төзөөринде улустыҥ күүнин, јербойыныҥ аҥылу айалгаларын ајаруга алар керек деп партияныҥ политиказына јарабыс деген.

Советский литература

Эмди слер кычырып, шинжилейтен советский литература телекейдеги литературалардын ортозында эн ле озочыл, эн ле идейный литература болуп јат. Советский литературанын тӧзӧлӧрине ле онон ары ӧзӧрине сӱрекей јаан јӧмӧлтӧни биске энчи болуп XIX чактан берилген эн артык улу орус литература јетирген: ол литературанын албаты-јонго ло онын јилбӱлерине јуук, бийик идейный болгоны, јадын-јӱрӱмди чындык ла терен кӧргӱскени, онон до ӧскӧзи.

Советский литературанын тӧзӧчизи Алексей Максимович Горький болуп јат. „Горький бойынын революционно-литературный ижин революция јууктап, кӧдӱрилип турган ӧйдӧ баштаган, удаган јок ол ончо бойы ишмекчи класстын келтегейине кӧчӱп, коммунизм учун тартыжуда улу Ленинниң јуук најызы боло берген“—деп, В. М. Молотов 1936 јылда 20 июньда улу пролетарский писательдиң сӧӧгин јуурда куучындаган куучынында айткан.

Горький баштапкы ла тарыйын бичиген произведениелеринде јаңыс ла эксплоататорский стройды јаратпаган эмес, је капитализмди аңтарарына, революция кӧдӱрерине кычырган. Јиит Горькийдиң произведениелеринен революционный тартыжуныг салкыны согот. Горькийдиң ӱредӱчизи Ленин болгон.

1905 јылда Ленин бойынын „Партийный организация ла партийный литература“ деген статьязын бичиген.

„Ленинниң бу статьязында советский литературанын ичкери ӧзӱп барарынын ончо тӧзӧлгӧлӧри јарталган“—деп, нӧкӧр Жданов айткан.

Классовый тартыжудан туура турар ла кажы бир класстын јилбӱлерине служить этпес искусство ло литература јок деп Владимир Ильич бойынын статьязында бичийт. „Обществодо јатканда, обществодон туура туруп болбос“—деп, Ленин айдат. Классовый тартыжудан камааанду эмес, классовый тартыжуны керексибес искусство бар деп

айткан улусты Ленин төгүнин јараш сөстөргө јажыратан эки јүстүлер деп адап јат.

„... капиталга служить эткен буржуазный литературага удурлажып, социалистический пролетариат *партийный литература* керегинде принцип тургузар учурлу“— деп, Ленин айдат.

Онызы не дегежин, пролетарский литература „текши пролетарский керектиҥ *бөлүги* болор учурлу“.

Большевик писатель неденҥ де јажынбай, партиянын јолыла кожо барат, ол партияныҥ тартыжуларында кожо туружат, јадын-јүрүмди ол бистиҥ партияныҥ мировоззрениези[1] болуп турган сок јаҥыс научный марксистско-ленинский теорияныҥ үредүзи аайынча көргүзет. Ол бойыныҥ творчествозыла партияныҥ ла албатыныҥ тургускан задачаларын бүдүрип јат.

Горький В. И. Ленинле баштапкы ла катап 1905 јылда Петербургта большевиктердиҥ партиязыныҥ Төс Комитединиҥ заседаниезинде тушташкан. Ленинниҥ идеяларын Горький алдында да санаазына алынып, јарадып туратан, је олор таныш болуп, туштажып, әрмектежип тура берерде, Ленин ого анчадала көп салтар јетирген. 1905 јылдагы революционный событиелердиҥ кийининде ле Ленинле тушташканыныҥ кийининде Горькийдиҥ санаа-шүүлтелери ле ончо немени билери партийный боло берген, јадын-јүрүмди ол бойыныҥ произведениелеринде бастыра келтегейинеҥ тереҥжиде јурап көргүсти. Онызын Горькийдиҥ јаҥыс ла „Эне“ деген романы ла „Өштүлер“ деген пьесазы (бу произведениелерде ол ишмекчи революционерлерди көргүскен) керелеп турган әмес, је оныҥ литературно-критический статьялары ла куучындары керелейт. Горький ол произведениелеринде ле куучындарында Ленинниҥ партийный литература керегинде санаа-шүүлтелерин јартайт.

Јиит јаҥы искусство учун тартышкан улустыҥ тоозы там ла көптөп турды. Је оныла коштой классовый тартыжу да тыҥып турды. Горькийди, пролетариаттыҥ эҥ ле көрүмјилү писателин, реакционный литератураныҥ критиктери там ла калјуурып айткылап турдылар, олор оныҥ произведениелерин јектеп, јамандап турдылар, ненинҥ учун дезе, оныҥ произведениелери јадын-јүрүмди сүрекей чындык көргүзип, әски строй аҥтарылары, пролетариат ошкош ло јеҥери керегинде айдып турган. Онызы чын болорынаҥ коркып, реакционер-писательдер бойыныҥ произведениелерин бичип, революционный движениени ле ондо турушкандарды јамандап, кычырачылардыҥ санаазын чындык јадын-јүрүмнеҥ ырадарга кичеенгилейт. Ондый „искусст-

---

[1] *Мировоззрение*—әбиреде јадын-јүрүмди, ар-бүткенди кижи канайда билип турганы.

вого“ Горький ле öскö дö большевик-писательдер удурлажып турдылар. Ондый јаан тартыжуда јаҥы пролетарский искусство тöзöлип öскöн.

Улу Октябрьский социалистический революциянын кийининде орус ла телекейлик литератураныҥ öзүминде јаҥы этап башталат.

Советский государстводо литература Ленинниҥ ажындыра айтканы аайынча сүрекей бийик кöдүрилип, јаан макка јеткен, капиталистический ороондордо литература онойдо качан да öспöгöн дö, öспöс тö.

Литератураны бистиҥ албаты, бистиҥ партия ла бистиҥ башкару сүрекей јаан государственный керекке бодоп, писательдиҥ ижин тыҥ керектү, каруулу ип деп айдып јат.

Нöкöр Сталин писательдерди „улустардыҥ сагыш-санааларыныҥ инженерлери“ деп адаган. Фабрикалардыҥ, заводтордыҥ, строительстволордыҥ инженерлери бистиҥ ороныбысты канайда кубултып, јарандырып јат, онойдо ок писательдер ле поэттер бистиҥ партияга советский кижини öскүрерине болушкылайт, бистиҥ улуска озогы санаа-шүүлтелерле, кылык-јаҥдарла тартыжарга болушкылайт, коммунистический обществоныҥ кижизиниҥ бийик качествозына олорды үреткилейт. Албаты олорго јаан каруулу задачалар тургусканын јакшы билип, советский писательдер „улустардыҥ сагыш-санааларыныҥ инженерлери“ деген адын бийик тудат.

Бистиҥ писательдер советский улустыҥ ижинеҥ туура турбай, олорло кожо коммунизмди тöзöп туружадылар. Олор бойыныҥ бастыра творчествозын советский албатыныҥ, партияныҥ керегиле колбоштырат.

Бистиҥ писательдердиҥ бир канчазын, албаты Советский Союзтыҥ государственный башкарачы органдарына туткан, бир канчазын башкару бийик наградаларла кайралдаган, бир канчазы бийик көрүмјилү произведениелери учун Сталинский сый алган. Олордыҥ произведениелерин бастыра ороныстыҥ улузы кычырып, сүүп јат.

Советский литература одус беш јылдыҥ туркунына сүреен јаан јеҥүлерге јединген. Орус советский литературала коштой, Советский Союзтагы öскö дö албатылардыҥ литературалары өзүп, тыҥып јат. Советский бичик кычырачылар Казахстанныҥ акынын Джамбулды, Дагестанныҥ ашугын Сулейман Стальскийди, украинецтердиҥ поэдин Павло Тычинаны, белорустардыҥ поэдин Янка Купаланы СССР-деги онон до öскö албатылардыҥ писательдерин јакшы билгилейт.

Олорло коштой, бистиҥ алтай албатыныҥ литературазы тöзöлип, өзүп чыкты. Революциядаҥ озо алтай албаты

бичик билбей, карангуйда јўрген. Је советский өйдө партияныҥ ла башкаруныҥ јаан ајарузыныҥ шылтузында алтай улустыҥ ортозынаҥ писательдер, поэттер өзүп чыктылар. П. В. Кучияктыҥ, Н. У. Улагашевтиҥ онон до өскө алтай писательдердиҥ ле кайчылардыҥ адын советский кычырачылар билер.

Советский литература ондый бийик кемине нениҥ учун түрген јединип алган дезе, бистиҥ писательдер, Ленинниҥ ле Сталинниҥ үредүзине үренеле, јадын-јүрүмди чын, тереҥ билип, онойдо ок оны бойлорыныҥ произведениелеринде чынынча, тереҥ көргүскилейт. Революциядаҥ озо писательдер јадын-јүрүмди онойдо билип, онойдо көргүзип болбогондор.

„Марксистско-ленинский үредүле башкарынып, советский писательдер јаҥыс ла кечеги ле бүгүнги јадын-јүрүмди көргүзип турган эмес, је келетен де јадын-јүрүмди көргүскилейт. Јадын-јүрүмди олор көргүссе, онын революционный өзүмин (ичкерилеп барганын) база көргүскилейт. Олор јаҥыс ла өткөнине ле эмдигизине ајару салар учурлу эмес... Эртенги де күнди көрөр учурлу. Онызы утопия[1] эмес, нениҥ учун дезе, бистиҥ эртенги күн план аайынча сананып иштеген ижибисле бүгүн белетелет". (Жданов.)

Коммунистический мировоззрение бистиҥ писательдерге јадын-јүрүмди ончо јанынаҥ шиҥжилеп, керектү јаҥы немелерди ле керек јок эски немелерди ылган, керектү немелердиҥ ичкери өзөриниҥ ле керек јок немелердиҥ јоголотон закондорын билерге болужат. Советский литератураныҥ произведениелери јадын-јүрүмде јаҥыныҥ ла эскиниҥ тартышканын, јаҥызы јадын-јүрүмниҥ кажы ла келтегейинде јеҥип, өрө өзүп турганы керегинде куучындагылайт. Ол керегинде слер Островскийдиҥ „Болот канайда кадырынган" деген романынаҥ кычырадыгар. Јаҥы јүрүм учун улус канайда тартыжып, олор болоттый бек болуп канайда өскөни керегинде бу роман куучындайт.

П. В. Кучияктыҥ „Тойчы" деген куучынында алтай улустыҥ озогы санаа-шүүлтелери канайда бузулып турганы, эмдиги өйдөги колхозчы улус јаҥы, озочыл санаа-шүүлтелерлү болуп турганы керегинде айдат.

Советский литература советский государствоныҥ өзүмиле кожо өзүп тыҥыган. Гражданский јуунын јылдары, ороонды орныктырган өй, социалистический реконструкцияныҥ ла социализмди төзөгөниниҥ јылдары, Ада-Төрөл учун Улу јуу, јуунын кийининдеги өй—бу ончозы бистиҥ государствоныҥ ла оныла јаба бистиҥ советский литератураныҥ исторический этаптары болуп јат.

---

[1] *Утопия*—мында айдылган аайынча: бүдүрип болбос санаа-шүүлте.

Советский государствоныҥ башка-башка өйлөринде бичилген романдарды, повестьтерди, стихтерди кычырып, слер оныҥ мактулу историязын билип аларыгар, бистиҥ улус канайда өрө өскөнин, олордыҥ санаа-шүүлтези канайда кубулганын, олорло кожо бистиҥ литература идейный јанынаҥ ла художественный јанынаҥ канайда там ла бийиктегенин көрөригер.

Советский государство гражданский јуу туштa интервенттерле,[1] ак бандиттерле тартышканы керегинде көп куучындар, повестьтер, романдар ла үлгерлер бичилген. Ондый произведениелерге Серафимовичтиҥ „Железный поток“, Фурмановтыҥ „Чапаев“, Фадеевтиҥ „Разгром“ деген јаан произведениелери ле Маяковскийдиҥ, Тихоновтыҥ оноҥ до өскөлөриниҥ үлгерлери, куучындары келижет. Јуупыҥ кийининде албаты-хозяйствоны орныктырганы керегинде Маяковский, Гладков оноҥ до өскөлөри бичигендер. Бир канча писательдер бойлорыныҥ произведениелеринде сталинский бешјылдыктарда ончо албатыныҥ творческий ижин, бистиҥ төрөлибисти ийде-күчтү индустриальный держава эткен Днепрогэс, Магнитогорск оноҥ до өскө сүреен јаан заводторды, фабрикаларды төзөгөнин көргүскилейт. Советский писательдер крестьяндар канайда бастыра деревнелерле, райондорло колхозко киргенин, бойыныҥ јолынаҥ кулактарды сүргенин, колхозный строй канайда јеҥгенин куучындайдылар. Ада-Төрөл учун Улу јууда советский албатыныҥ фронтто ло тылда болгон массовый героизмин бистиҥ писательдер ле поэттер бойлорыныҥ сүрекей јакшы произведениелеринде мактагылайт. Фадеев „Јиит Гвардияда“, Твардовский „Василий Тёркинде“, Симонов „Түштер ле түндерде“, Полевой „Чындык кижи керегинде повестьте“, Ажаев „Москвадаҥ ыраак јерде“ деп произведениелерде, оноҥ до өскөлөринде ат-нерелү советский улус керегинде бичигилейт.

Јуупыҥ кийининдеги бистиҥ государствоныҥ јүрүми, бешјылдык планды, коммунизмниҥ улу стройкаларын бүдүрерге ончо советский албатыныҥ тартыжузы бистиҥ писательдердиҥ калганчы өйлөрдө бичиген произведениелеринде: Недогоновтыҥ „Сельсоветтиҥ үстинде флаг“ деген поэмазында, Бабаевскийдиҥ „Кавалер Золотой звезды“ деген романында, оноҥ до өскө произведениелерде көргүзилет.

Бистиҥ литература советский государстводо болгон кажы ла өйдөги улу керектерди көргүзип, ол керектерле кожо өскөн, кубулган, јаранган јаҥы советский кижи керегинде куучындайт.

---

[1] *Интервент*—бир государство экинчи государствоныҥ ичиндеги керектерине кирижип, ого табару эткени.

Советский литератураныҥ геройы ишмекчи, стахановчы, колхозчы, советский интеллигент болуп јат. Амыр-энчӯ тужында ол герой бойыныҥ государствозын тыҥыдып, јадын-јӯрӯмди јарандырат, өштӯлер табарганда, Төрөлин корыйт. Олор ончозы тегин улус, советский албаты, олор историяны ичкери јылдыргылайт.

Бийик ижиле бастыра телекейди кайкаткан советский кижиниҥ јаҥы качестволорын көргӯзери советский литератураныҥ эҥ јаан задачазы болуп јат.

Советский патриотизм—бистиҥ улустыҥ кылык-јаҥыныҥ эҥ ле јаан темдеги болуп јат. „Бу мениҥ Төрөлим, мениҥ өскөн төрөл јерим, јӯрӯмимде сени сӯӯринеҥ өскө. оноҥ изӯ, оноҥ тереҥ, оноҥ агару неме јок!“—деп, советский писатель А. Н. Толстой Ада-Төрөл учун Улу јуу туштa айткан.

Бистиҥ писательдер сӯрекей јакшы ӯлгерлеринде, куучындарында, драмаларында бойыныҥ төрөлин бистиҥ ороондогы улус өскө ороондордогы улустаҥ тыҥ сӯӯгенин көргӯскилейт, ненинҥ учун дезе, јер-телекейде бир де албатыда бистиҥ Төрөлибистий төрөл јок.

Оноҥ улам,
албатыныҥ јас ӧйин мактагандый,
Иштерде ле
јууларда төзөлгөн
Мениҥ төрөлимди—
мениҥ республикамды
Ӯлгеримде чӯмдеп,
кожоҥдоп турым!

—деп, В. В. Маяковский бичиген.

Советский Союзта кажы ла кижиге ӯредӯге де, төрөлин јарандырар ишке де јол ачык. Оныҥ учун советский кижи ондый ороонныҥ гражданини болгонына тыҥ сӯӯнет.

Бистиҥ ороондо эҥ ле чындык строй болгонына, бистиҥ Советский Союзтыҥ албатылары национальный өштөш јогынаҥ јаҥыс биленинҥ улузындый болгонына советский кижи оморкойт.

Советский кижи бисте элдеҥ ле озо коммунистический общество төзөлип турганына сӯӯнет.

Советский улус бойыныҥ төрөл јерин, учы-куйы јок јалаҥдарын, агалтарын, јаркындалып өскөн городторын, улу историязын, сӯрекей јакшы албатызын, культуразын, литературазын—олордыҥ национальный сӯӯмјизи болгон ончо ло немени тыҥ, тереҥ сӯӯп турганын советский литература көргӯзет.

XIX чактагы орус писательдер бойыныҥ Төрөлин база тыҥ сӯӯгендер. Је олор Төрөлин сӯӯрге, ороонныҥ ичкери барарына чаптык эткен социально-политический

стройды торт көрбөс болгондор. Төрөлин сүүп, олор албатының кыйынына, шыразына тың ачурканып туратандар.

Ачурканып, чугулданып јүрбеген кижи
Бойының төрөлин сүүбей јат...

—деп, Некрасов бичиген.

Советский патриот бойының национальный культуразын, тилин, кылык-јаңдарын сүүп јат.

Советский кижи гран ары јанында болгондо, социалистический ороонын, јаңы, социалистический культураның маанызын апарып тургандый бодолот. Украинаның писатели О. Гончар Европаның јериле бистиң маанысны өрө бийик көдүрип апарган советский јуучылдарды көргүскен романын чике онойдо — „Мааны апарачылар“ деп адаган. Јер-телекейдиң бастыра јондорына јол көргүскен советский ороонның гражданды болгоны на бистиң улус сүүнет. Гран ары јанында паспортын көргүзип, Советский поэт ончо албатыларга угуза айдат:

Кычырыгар,
күүнигер,
мен—
Советский Союзтың
гражданини.

Бис бойыбыстың Төрөлибисти сүүп, бастыра телекейдиң ишкүчиле јаткандарыла карындаштык болодыбыс.

Советский кижи бойының ороонын сүүзе, јаңыс ла оның јаражын, ийде-күчин мактап сүүген эмес, је бойының Төрөлин јарандырар керекке бастыра күчин берип иштеерин сүүйдилер. Советский писательдердиң произведениелерин кычырып, советский улус Төрөлине чын ла онойдо служить эткенин; чын ла ондый иштемкей, јалтанбас, бойының тургускан задачазын учына јетире бүдүретен, кичеемкей улусты бистиң албаты патриоттор деп бодогонын көрөдибис.

Советский патриоттор, лётчик Мересьев чилеп, бойының Төрөли учун бүдүрип те болбос керектерди бүдүрген, Павел Корчагин ле Серёжа Брузжак чылап, колына мылтык тудунып, фронтко барып, күрек тудунып, тылда иштеп, бойының Ада-Төрөлин ончо ло өштүлерденг корыган, бойының государствозын төзөп, тыңыткан улус болуп јат.

Государственның јилбүзин, советский кижи качан да болзо, бойының јилбүзиндий бодойт, оның ырызы государственның ырызыла, государственның өрө өскөниле колбулу болгонын ол јакшы билер.

Онойдо Твардовскийдиң поэмазының геройы Василий

Тёркин Төрөлин корып, онойдо сананат, Бабаевскийдиң „Кавалер Золотой звезды“ деген романыныҥ геройы Тутаринов. јууныҥ кийининде социалистический ишке кирип, онойдо ок сананат. Бу советский кижиниҥ аҥылу качествозы. Советский кижи текши јоннын јөөжөзин бистиҥ јөөжө деп адап, оны чеберлеп, оны өскүрерге кичеенип јат.

Советский литература бистиҥ ороондогы миллиондор тоолу улустыҥ творческий ижин көргүзет. Ол иштиҥ амадузы—бистиҥ ороонды јарандырып кубултары, городторды, деревнелерди јарандырары, каналдар казары, чөлдөрди сугарары, садтар, агаштар өскүрери, бистиҥ Төрөлибисти оноҥ артык кеен-јараш, ийде-күчтү, байлык эдери болуп јат. Советский литература бистиҥ ишкүчиле јаткандардыҥ једими болуп турган социалистический культураныҥ өзүмин, революциядаҥ озо бичик-билик билбес албаты эмди јаан культура төзөп, науканы, техниканы ичкерилеткенин, албаты ортодоҥ бийик талантту улус чыгып турганын көргүзет. Је советский литератураныҥ эҥ ле јаан задачазы—бастыра јоннын иштеген ижи, коммунизмди төзөөринде турушканы улустыҥ бойлорын кубултып, өрө өскүргенин көргүзери болуп јат.

Тартыжуда, ишге кижиниҥ бүдүми, сапанган санаазы кубулат, ол бойында арткан эски санааларды, кылыктарды јоголтып, јаҥы санааларга, јаҥы кылык-јаҥдарга јединет.

Н. Островскийдиҥ „Болот канайда кадырынган“ деген романында, П. В. Кучияктыҥ „Тойчы“ деген куучынында оноҥ до өскө произведениелерде ол керегинде сүрекей јакшы айдылат.

Улус байларга иштебей, бойына иштеп тура, сүрекей башка боло берген, иш те эмди јеҥил, сүүнчилү, омок.

Озогы өйдө озочыл писательдер улустыҥ иштемкейин, иште ийде-күчтү, бек санаалу болгонын көргүзип, ол ок тарыйын озогы улустыҥ байга, капиталистке иштеген ижи сүрекей уур, јайым эмес, албанду болгонын көргүзетен. Темдектезе, онызын Некрасов „Темир јол“, Шевченко „Аш кезечи“ деген произведениелеринде көргүскендер.

Советский литература социалистический обществодогы улус бойлоры ортодо канайда јатканын көргүзет. Советский улус—коркынчак, јабыс, шыралу јүрүмдү улус эмес. Олорды мекелейтен, төгүндейтен бир де таҥма бисте јок, олор кемге де јалынып, бажырып јүрбей јат. Бистиҥ улус ончозы иштеп, государствоныҥ алдында түҥей каруулу турат.

Советский писательдер бистиҥ улус сүрекей бийик идейный, принципиальный[1] улус болуп өзүп турганын

[1] *Принципиальный*—бойыныҥ сананган санаа-шүүлтезинеҥ кыйбай, учына јетире турар кижи.

көргүскилейт. Бистиң улустың идейнозы ла принципиальнозы олордың кылык-јаңынаң, нөкөрлөриле, өштүлериле кандый болуп јүргенинең көрүнет.

Николай Островский „Болот канайда кадырынган“ деген романында Павел Корчагиннинг ле Серёжа Брузжактың најылашканын көргүзип јат. Олордың најылыгы нениң учун тың болгон? Олор экү коко баштактаныр, кожо ойноп турганынаң улам эмес, је идеялары јаңыс болгонынаң улам. Бу ок романда Павелдиң ле Тоня деп кыстың најылашканы көргүзилет. Тоня идейный јанынаң ого јуук эмес болгонын Павел билген ле соңында, оныла најылашпай барган. Павел өскө дө нөкөрлөриле сүрекей принципиальный болуп турат.

Фадеев „Јиит Гвардия“ деп романында јиитгвардеецтердиң најылыгын көргүзет. Јиитгвардеецтер јеткердиң алдында боло берерде, олордың најылыгы там тыңып, өзүп чыккан. Олор өлөр алдында бойлоры ортодо там јуук, кичеемкей болуп, јылу сөстөр айдышкылап турдылар. Ондый јиит улусты, советский кыстарды ла уулдарды, бистиң партия, комсомол, советский школ үредип алган. Олордың идейный најылыгын кандый да јеткер бузуп болбогон, олордың идейный најылыгы ончозын јеңдеп чыккан. Советский писательдер ле поэттер бойлорының драмаларында, романдарында ла үлгерлеринде бистиң советский албатының улу башчыларын Ленинди ле Сталинди көргүскилеп јат. Бистиң советский албаты ончо бойы олорго берингени, олорды сүрекей тың сүүгени керегинде советский литература ла поэзия куучындайт. Ондый произведениелер Маяковскийдиң „Владимир Ильич Ленин“ деген туујызы, Улагашевтиң „Ленин ле Сталин“ деген үлгер-куучыны оноң до өскөлөри болуп јат.

Бистиң советский писательдер бойлорының произведениелеринде јаңыс ла бистиң эмдиги өйлөрди көргүскилеген эмес, је озогы да јадын-јүрүмди көргүскилейт. Озогы реакционный писательдер олордың өйинде болгон керектерди ле класстардың колбулузын өнөтийин јастыра көргүскилейтен, прогрессивный писательдер дезе јадың-јүрүмди чындык јураган да болзо, је олордың санаазындагы исторический ле классовый једикпестер ончо ло немени бастыра келтегейинең чын көргүзерге чаптык эдип турган. Эмди дезе Ленинниң ле Сталиннинг үредүзи советский писательдерге озогы керектердиң ле классовый тартыжуның учурын чын билип аларга болужат.

Улу советский писатель М. Горький бойының „Бала тужы“, „Улуста јүргени“ деген произведениелеринде Алёша канайда өскөнин көргүзип, капиталистический строй

болордо, јадын-јўрўм сўрекей уур, коомой болгон деп куучындайт. Је јаңыс ла ол керегинде эмес, Максим Горький, оныла коштой, јадын-јўрўм нениң учун коомой болгонын јартап, капиталистический строй болгонынаң улам ондый болгон деп айдат. Озогы јадын-јўрўм неденг улам уур, коомой болгонын билерге, писательге марксистско-ленинский ўредў болужат. Марксистско-ленинский ўредў озогы ўйдö болгон керектерди, историяда улустың кажылары историяны кайра тартканын, кажылары ичкерилеткенин билерге, исторический романдар ла повестьтер бичиген писательдерге болужат. Онызын јакшы билип, советский писатель А. Н. Толстой I Пётрдың сўрекей колболу ўйин көргўзет, писатель В. Я. Шишков дезе бойының „Емельян Пугачёв“ деген романында XVIII чактагы крестьяндардың восстаниези керегинде куучындайт.

Советский литература—јуучыл литература. Ол капиталисттер керегинде чынын айдып, олорло художественный произведениелер ажыра тартыжат. Бистиң писательдер капиталистический государстволордогы ишкўчиле јаткандарга сўреен килеп, јурайдылар, капиталисттерди дезе көрöр кўўни јок болуп турганын айдат. Кандый бир керектер ле эпизодторды көргўзип, олор капиталистический ороондордо бай кижи јокту кижиге кату, калју болгонын куучындайдылар.

Јер-телекейдиң тегин улузы бистиң ороонынбыска иженип, ороонынбысты сўўп турганын писательдер көргўскилейт, Симонов „Канададагы митинг“ деген ўлгеринде советский поэтти Канададагы митингте тегин улус канайда сўўнчилў уткуганын куучындайт. Бу кичинек эпизод биске сўрекей јаан учурлу немени—јер-телекейдиң ончо ло ишкўчиле јаткандары Советский Союзты сўўп турганын билерге болужат.

Советский улусты, анчадала советский јиттерди, ўредеринде бистиң литература сўрекей јаан учурлу болор деп, партия ўредет.

„...кажы ла јакшы бичилген произведениени јууда эмезе хозяйственный фронттогы јеңўле тўңдеерге јараар. Советский литератураның кажы ла јастыразы дезе албатыга, партияга, государствого сўрекей ачу болуп јат“—деп, нöкöр Жданов айткан.

Оның учун партия јаантайын бистиң литература канайда өзўп турганын шиңжилеп көрўп, оның барар јолын баштап, оның јастыраларын тўзедип, оның өзўмине болужып турат. Советский литература качан да болзо большевистский партийностьту, идейный јанынаң терең, художественный јанынаң бийик болзын деп, партия некеп јат.

Бойының произведениелеринде бистиң албатының јадын-јўрўминиң эң јаан келтегейлерин, бистиң ўйдöги тöс

суратарды көргүспеген писательдерди партия ла советский печать сүрекей кату критиковать эдет.

Советский литератураның өзүмин јаантайын партиянын Төс Комитединиң исторический постановлениелери ичкери көндүктирет. Литература керегинде бистиң государствоны кичеегени ле оны башкарганы ол постановлениелерденг билдирет.

1946 јылда Төс Комитет литература керегинде постановлениезинде советский албатыга идейный јанынаг коомой произведениелерди кату критиковать эдип, советский литератураның задачаларын јартап берген. „Јер-телекейде эн ле озочыл советский литератураның ийдези неде дезе, ол литературада албатының, государствоның јилбүлеринеง башка бир де јилбү јок болуп турганында. Советский литератураның задачазы—јиит улусты воспитать эдерине государствого болужары, јиит улуска јол көргүзери, олорды омок ло бойының керегинде бүдүмчилү болорына, кандый ла буудактардаг јалтанбас болорына үредери болуп јат“.

1946 јылда партияның Төс Комитеди литература керегинде ле оның соңында театр, кино, музыка керегинде чыгарган постановлениелери бистиң искусствоның ла литератураның там ла өрө өзөрине тыг болушкандар. Олордың кийининде патриотический јаңы произведениелер чыктылар. Олорды советский албаты сүүнчилү уткуды.

Партияның постановлениелери советский литературага каршу болгон буржуазный теорияла тартыжар керекти сүрекей тыңытты. Темдектезе, патриотический советский литератураны јабызадып, јамандап, биске каршу јетирген буржуазный литератураны мактаарга күүнзеген космополит[1]-критиктерди 1948—1949 јылдарда партия ла советский печать сүрекей кату бурулаган.

Бистиг литератураның өзүмине, советский писательдердиг мастерствозының бийиктеерине тил керегинде билетен науканың суратары керегинде нөкөр Сталиннинг 1950 јылда чыккан гениальный иштери сүрекей јаан учурлу болуп јат.

Советский писательдер бойлорының јаңы произведениелеринде, јаңы јаан јуруктарында бистиг јадын-јүрүмисти, бистиг улустыг социалистический санаа-шүүлтелери өзүп турганын көргүскилейт. Бистиг улус олорды кычырып, коммунистический кылык-јаңдарга ла санаа-шүүлтелерге үренгилейт.

Советский албаты күнүг ле сайын коммунизмге јуктайт. Албатыла, Ленининг ле Сталиннинг идеяларыла колбулу советский литература мынаг ары там тыңып, там өрө өзөр.

---

[1] *Космополит*—бойының төрөлин керексибей турган, патриот эмес кижи.

Максим Горький

(1868—1936)

Горький—пролетариаттын искусствозына јаан тузазын јетирген де, база да јетирер аргалу сүрекей јаан художественный талант.

В. И. Ленин. 1910 јыл.

МАКСИМ ГОРЬКИЙ.

(Биография.)

„Орус литературада Алексей Максимович Горький эң јаан писательдерди—Пушкинди, Гогольды, Толстойды ээчиде туруп, олордың улу керектерин эмдиги өйдө оноң ары апарачы писатель болуп јат. Революцияга јетирген салтары аайынча Горькийдиң художественный сөстөриниң учуры өскө кандый да писательдердиң сөстөриниң учурынаң чике де, тың да болгон. Оның учун Горький бистиң ороныбыста пролетарский социалистический литератураның төзөчизи болуп јат, оны телекейдиң ишкүчиле јаткандары да онойдо көрүп јат“. (В. М. Молотов.)

Алексей Максимович Горький, улу орус писатель, албатының чыдык најызы, коммунизмниң кереги учун тартыжачызы, јиит те тужында јалтанбастаң мынайда айткан: „Мен јөпсинбес болуп амадап, ак-јарыкта јүрим“. Кижини эп немеге бодобой, оны кыйнап, кулданып, албатының эң јакшы улустарын јоголтып турган јадын-јүрүмле Горький јөпсинбей турган.

„Кижи! Кижи дегени омок угулат!“ „Бастыра неме кижиде, не ле неме кижиге берилер учурлу“ деп айдып, Горький ырысту јүрүмди төзөөргө чаптык эдип турган улусла јөпсинбей турган.

Сөстиң улу художниги бастыра бойының јүрүмин телекейди революция ажыра кубултары учун ла коммунизмди төзөөри учун тартыжуда өткүрген. Нөкөр Сталин А. М. Горькийди титанический[1] кижи деп ойгор адаган.

1868 јылда марттың 16(28) күнинде Нижний Новгородто (эмдиги город Горький) ишмекчи-столярдың билезинде А.М. Горький (Пешков) чыккан.

Алёша бала тужында өскүс арткан, он јаштаң ала бойы иштеерин баштаган. Ол магазинде айбыга јүретен уулчак болуп, чертёжниктиң үренчиги болуп, пароходто казанчының болушчызы болуп, театрда статист[2] ле хорист[3] болуп, калап быжырачы, дворник, садовник, грузчик те болуп иштеген.

Улу писатель болгончо, Горькийге бала тужынаң ала канча јылдардың туркунына көп једикпестерденг ле түбектерденг айрылып аларга чыдамкай тартыжарга келишкен—деп, нөкөр Молотов айткан.—Ол јадын-јүрүмниң уур айалгазында јаңыс катап болгон эмес. Ондый уур јадын-јүрүмнеңг талантту, дарованиелү[4] ас улус өлгөн эмес. Бис-

---

[1] *Титанический*—сагыжы бийик, сүрекей ийделү кижи.
[2] *Статист*—сценада унчукпай ойнойтон кижи.
[3] *Хорист*—көп улусла кожо кожоңдойтон кожоңчы.
[4] *Дарование*—кандый бир немени јакшы эдип билери.

тиҥ ороонныҥ ла өскө дө ороондордыҥ јаан писательдеринеҥ капитализм тужындагы јокту-јойу улустыҥ јадын-јүрүмин Горький чилеп јуук билер писатель табылбас. Олордыҥ кемизи де, А. М. Горький чилеп, кулданачы-господаларга кулдандыртып, јаман көрдиртпеген. Албанду ишке ле капиталдыҥ базынганына кыйнаткан улусты бойынын көзиле јаан писательдердеҥ, Горькийдеҥ өскө, кем де анча кире көрбөгөн. Ондый јадын-јүрүмди, ондый улусты көргөни Горькийди капиталистический стройды көрөр күүни јок эдип, революционный санаалу эдип, коммунизмниҥ јайымдалтачы күчине учы-куйузы јок бүдүмјилү эдип салган.

Шак оныҥ учун ишмекчилер ле бастыра ишкүчиле јаткандар Горькийдеҥ бойлорын, бойлорыныҥ кижизин, бойлорыныҥ јүрүмин, бойлорыныҥ келер өйдөги јүрүмин көрүп јат. Шак оныҥ учун, бистиҥ ороонныҥ ла өскө дө ороондордыҥ ишкүчиле јаткандары Горькийди сүүген, эмди де сүүп јат, мынаҥ да ары сүүр.

Казанчы Смурый Горькийди бичик кычырарын сүүрге үредип салган, оноҥ бери Горький бичиктерле качан да айрылышпаган.

„Мен јакшы, ак-чек санааны бастыразын бичиктердеҥ алынгам“—деп, А. М. Горький канча канча катап айдып турган. Пушкиниҥ, Толстойдыҥ, Бальзактыҥ, Шекспирдиҥ произведениелериненеҥ көп немелерди билип алган, кандый ла улустыҥ јүрүмиле танышкан, ол бичиктер Горькийдиҥ эҥ артык јајылары болуп, кандый ла кыйынду, уур, једикпестү јүрүминде болушкан. Горький Маркстыҥ, Лениниҥ ле Сталиниҥ улу бичиктерин кычырып, үренген. Бичиктер А. М. Горькийдиҥ школы ла университеттери болгон, бичиктерди көп кычырып, ол телекейде сүреен јаан үредүлү улустыҥ бирүзи боло берген.

Россияла узак јорыктаган кийининде (писатель Волганы јакалай Царицынга (эмди Сталинград) јетире јойу јүрүп, Украинада, Крымда, Кавказта болгон) Алексей Максимович Тифлиске барган, ондо темир јолдыҥ мастерскойлорында иштеп, ишмекчилердиҥ революционный кружокторында турушкан. Горькийдиҥ литературный ижи ондо башталган: „Макар Чудра“ деп баштапкы ла куучыны 1892 јылда сентябрь айда Тифлистиҥ „Кавказ“ деп газединде чыккан.

Оныҥ баштапкы куучындарында ла өскө дө произведениелеринде („Карыган Изергиль“, „Кыс ла өлүм“, „Хан ла оныҥ уулы“, „Челкаш“) Горький јайым јүрүмди сүүп, бойыныҥ јайымын дезе јүрүмнеҥ де артык баалап турган улустыҥ бүдүмин көргүскен. „Карыган Изергиль“ деп

куучында А. М. Горький Данконың легендарный[1] бүдүмин көргүзип јат. Ол бойының төжин јара тартып, јүрегин кодорып аларда, оның јүреги, јаркынду факел[2] чилеп, күйүп чыгала, улустың јаңы, јарык јүрүмге баратан јолын јарыткан.

„Шоңкор керегинде кожоң“ ло „Буревестник керегинде кожоң“ деп атту-чуулу произведениелерде А. М. Горький революцияга чике кычыру эдип, албаты бастыра кулданачыларды кыйалта јок јеңип саларын көргүзип јат. „Эне“ деп романда Павел Власов деп көргүзилген сормовский ишмекчи, Пётр Заломов, бу произведениелердиң революционный учуры керегинде јакшы јарт куучындайт:

„А. М. Горькийдиң произведениелери биске сүреен јаан учурлу болгон. Оның произведениелери художественный сөслө улустың јалакай јакшы күүнин, јалтанбазын, ак-чегин, чикезин, кижиниң омок санаазын мактап бичиген... јалтанбас шоңкор—ол революционный пролетариат. Шоңкордың өштүзи дезе—кааннын башкарузын, помещиктерди, капиталисттерди көргүзип турган эки башту кан-кереде болуп јат. Јылан дезе, кара санаалу мещандар, кааннын, помещиктердиң ле капиталисттердиң берип турган бир эмеш јалы учун олорго болужып, јалганчып турган. „Буревестник керегинде кожоң“ деп произведение революцияга чике кычыру болуп јат деп, бис ишмекчилерге јартап турганыс“.

Горький социалистический реализмниң төзөчизи болуп јат. А. М. Горький буржуазный обществ ның јескимчилү кылык-јаңдарын „Фома Гордеев“, „Үчү“, „Окуров городычак“, „Бала тужы“, „Улуста јүргени“, „Менин университеттерим“ деп повестьтеринде ле „Артамоновтордың кереги“, „Клим Самгиннин јүрүми“ деп романдарында чике көргүскен. „Эне“ деп романда, „Өштүлер“ деп пьесада, „Италия керегинде чөрчөктөрдө“, „Нөкөрлөр“ деп куучында, „Клим Самгиннин јүрүми“ деп романында ишмекчи класстың революционный күчин јарт көргүскен.

1902 јылдаң ала А. М. Горький большевистский партияның ижинде эрчимдү турушкан. Горький „Искра“ деп ленинский газетти чыгарарга болушкан. 1905 јылдагы революцияда турушкан большевиктердиң „Јаңы јүрүм“ деп газедин чыгарарга болужып, листовкалар бичип туратан. 1907 јылда май айда партияның съездинде туружып, Ленинле танышкан. Владимир Ильич Ленин Горькийди пролетарский искусствоның эң јаан ишчизи деп көрүп турган. Горький „бойын бойының улу художественный про-

---

[1] *Легендарный*—албатының куучындап айтканы аайынча көргүзилгени
[2] *Факел*—агаштың бажында күйдүрген от.

изведениелери ажыра Россияныҥ ла телекейдиҥ ишмекчилериниҥ движениезиле бек колбоп алган“ деп Ленин бичиген. Ленин ле Горький јуук најылар болгондор, олор јаантайын письмо алыжып туратандар.

Нөкөр Сталинле Горький база јуук, кару нөкөрлөр болгон. 1932 јылда бистиҥ ороонымыс А. М. Горькийдиҥ литературный ижиниҥ 40-чи јылдыгын темдектеерде, нөкөр Сталин Горькийге мынайда бичиген: „Ишкүчиле јаткандардыҥ ырызына болуп, ишмекчи класстыҥ өштүлерин јалтандырарга, узак јылдарга јажап, иштегер деп, күүнзеп турым“.

Социалистический революция јеҥген кийининде А. М. Горький социалистический строительстводо эрчимдү турушкан. Горький Советский писательдердиҥ Союзыныҥ ижин башкарган, јиит поэттерди ле писательдерди воспитывать эткен, бир канча журналдар редактировать эткен, јаан государственный иштер бүдүрип турган.

Бу ок јылдарда Горький сүрекей јакшы романдар, пьесалар бичиген. Ленин керегинде, Толстойды оноҥ до өскө писательдерди эске алынган куучындар, публицистический ле литературно-критический статьялар бичиген. Буржуазный телекейле, империалисттерле, јаҥы јуу баштаарга тургандарла күүн-кайралы јок тартыжып турган учун албатыныҥ өштүлери Горькийди, улу орус албатыныҥ уулын, көрөр күүндери јок болгон. Ленининиҥ ле Сталининиҥ најызынаҥ, Горькийдеҥ олор кут јок коркып туратандар.

Албатыныҥ өштүлери, бойыныҥ төрөлин саткан врачтардыҥ ла изменниктердиҥ[1] болужыла Горькийди өлтүрип салгандар.

Алексей Максимович Горький 1936 јылда 18 июньда өлгөн. Бастыра телекейде миллиондор тоолу улустар сталинский эпоханыҥ улу кижизи өлгөнине сүреен кородогондор.

Нөкөр Молотов траурный митингте мынайда айткан: „Ленин өлгөн кийининде, Горькийдиҥ өлгөни бистиҥ ороонымыска ла бастыра албатыга эҥ уур јылыйту болды“.

Је Горькийдиҥ ады-чуузы качан да өлбөс. Оныҥ произведениелери коммунизм учун чыдамкай, ак-санаалу тартыжачыларды воспитывать эдип јат.

Горький—СССР-диҥ бастыра албатыларыныҥ сүүген писатели. Алтай албаты Горькийдиҥ произведениелерин сүреен сүүп, оныҥ произведениелерин бойыныҥ төрөл тилиле кычырып јат. Бистиҥ писательдер ле поэттер Горькийдеҥ социалистический реализмге үренип јадылар.

---

[1] *Изменник*—өштүлерге садынган кижи.

ЭНЕ.

(Романнаҥ алган ўзўктер.)

Баштапкы бөлўк.

I

Слободаныҥ[1] ўстиле, ышту, ўстў кейде, кўнўҥ сайын фабриканыҥ огурыжы торгулып, өткўн ўнденип турат. Оныҥ кыйгызына уккур, кўрдейген бўдўштў, уур ишке чылаган балтыр эдин тыштандырып аларга јеткелек улус кичинек боро туралардаҥ, коркып калган таракандар чылап, чыгара јўгўрип турдылар. Соок барыҥкый таҥ адып келгенде, кара таштардаҥ салынган клетка аайлу бийик фабрика јаар јазабаган оромдорло олор баргылап турадылар, фабрика дезе, бойыныҥ ондор тоолу, квадрат кеберлў, јыпшык көстөриле олордыҥ балкашту јолын јарыдып, келгилебей, кайдаар баргылагай эмеш деп тургандый, сакып турды. Буттардыҥ алдында чейилген балкаш бачылдайт. Уйкузы чыкпаган улустыҥ тунгак ўндери угулат, јаман сөстөр кейди кезе согот, базып бараткан улустарга удура өскө табыш—машиналардыҥ уур табыжы, буунныҥ бурлаганы угулат. Шыйдамдар ошкош бийик кара трубалар ишмекчилер јаткан слободаныҥ ўстинде содойыжат.

Эҥирде, кўн ажып турарда, туралардыҥ көзнөктөринде оныҥ кызарып тийген чогы јалтырап турганда, фабрика бойыныҥ кара таш өзөгинеҥ улусты, кара шлак[2] чылап, чыгара таштап турат, уймалып, карара ышталып калган улус дезе, машинаныҥ сўркўжиниҥ јапшынчак јыдын кейге јайып, ач тиштерин јалтырадып, ол ок оромдорло јангылайт. Эмди олордыҥ ўндери омок угулат, керек дезе, олордыҥ сўўнип те турганы билдирет, ненниҥ учун цезе, каторгадагыдый кату иш бу кўнде божогон, олорды айылында курсак ла амыр сакып турган.

База ла бир кўнди фабрика јудуп салды, машиналар улустыҥ балтырларынаҥ ийде-кўчти канча ла керегинче соргылап алдылар. База бир кўн, изи де јок болуп, јадынјўрўмнеҥ чыгара кырылды, кижи бойыныҥ өлўми јаар база бир алтам ичкериледи, је ол эмди барып, амыраарын, ышту кабакта[3] јыргаарын билип, токунай берет.

Ишмекчилер байрам кўндерде он часка јетире уйуктагылайтан, оныҥ кийининде јаан улус ла ўйлў улус талдама кийимдерин кийип алала, обедня[4] угарга баргылай-

---

[1] *Слобода*—городтыҥ јаказында турган јурт; азыйда ондый јурттарда ишмекчилер јуртайтан.

[2] *Шлак*—металл кайылтарда арткан таштаҥчы.

[3] *Кабак*—озогы Россияда аракы ичетен, ажанатан јер.

[4] *Обедня*—церкведе тўштеги мўргўўл.

тан, церквени керекке бодобос јиит өскүримге јол айас адылатандар. Церкведеҥ јаныр келеле, пирогтор јип, база такып эҥирге јегире үйуктағылайтан.

Канча јылдыҥ туркунына јуулган јоболто улустыҥ курсак јиир күүнин јоголтып салат, онойдордо, олор тойо курсактанардаҥ озо бойлорыныҥ кардын кычкыл ачула өртөп, сүрекей көп кабак аракы ичкилейтендер.

Эҥир киргенде, јалкурыжып, оромло базып јүргилейтен, галошту улустар, јер кургак та болзо, галожын кийгилеп алат, јааштаҥ бектепер јабынчы-зонтиктү улус, күн айас та болзо, зонгиктерин бойыла кожо тудунып јүредилер.

Тушташканда, фабрика керегинде, машиналар керегинде эрмектежип, мастерлерди айткылап, санангандары јаҥыс ла олордыҥ ижинеҥ улам колболышкан не ле јүзүн эрмек-куучын болды. Бир де солун јок, бир ле аай өдүп турган јүрүмде јетире јарталбаган, чокумдалбаган шүүлтелер каа-јаа ла, чедирген чилеп, јалт эделе, јылыйып калат: ишмекчилер јаныр келгенде, үйлериле кырыжып, керижип, бойыныҥ јудуруктарына да килебей, олорды согуп туратандар. Јиитөскүрим трактирлерде отуратан эмезе бойы бойлорыныҥ айылдарында ойын јууп, чурана ойноп, јаман сөстү кожоҥдор кожоҥдоп, бијележип, јаман айдып керижетен, аракыдап туратан. Күч ишке јобоп калган улус түрген эзире беретен, ончозы кандый да чугулчы, тарынчак боло беретен. Онойдо өкпө-јүректе јуулган чугулды улус бойында тудуп, чыдажып болбойтон. Ондый јажытту, базылаҥ санааны јарыдып јеҥилтерге, улус эш кереги јок немедеҥ улам бирүзи бирүзине чурап туратан. Канду согуш башталатан. Кезикте ондый согушта кижи бертинетен, каа-јаа өлүм де болуп туратан.

Улус бирүзи бирүзин јаман, өштү кижидий көрөтөн, ондый өштөш, балтыр эттиҥ јазып болбос эр-јажына улалган чылазынынды ок, азыйдаҥ ла бери бар болгон. Улус мындый оорулу адаларынаҥ укталыжып, энеденҥ чыкканынаҥ ала ондый ок оорулу болуп јат, ондый оору, кара көлөткө чилеп, кижини өлөрдөҥ-өлгөнчө ээчип, оны эр-јажына бир канча кату-казыр, эш кереги јок кылык кылындырат.

Байрам күндерде јиитөскүрим айылына эҥирде орой јаныр, кийими јыртылган, тозын-тобракка уймалган, јүзи-чырайы шыркалу, эмезе нөкөрлөрин сокконыла мактанып, эмезе айткылаткан, соктырганыныҥ улам ачурканып, ачукоронго көстиҥ јажын төгүп, баш көдүрбес эзирик, көрөргө јескинчилү келетен. Кезикте уулдарды айылына адаэнелери экелип туратан. Олор, балдарын кайда-кайда

оромдо, чеденнинг алдынаг, эмезе кабак аракы ичер јерде билинбес эзирик јатканын бедиреп табала, јўзўн-јўкпўр адылып, эди-каны аракынынг ийдезине мелиреп калган балдарын јудуруктап туратандар. Оныг кийининде, эртен сары таңда, фабриканыг огуружы ачурканып, кара балкаш суу аккан чылап, торгулза, олорды ойгозып, ишке ийерин сананып, кичеап уйуктадып салатандар.

Улус бала-барказын сўреен арбап, тыг соготон, јејиттердиг аракылап, согужып турганын ондый ла болотон учурлу деп, көргилейтен. Адалары јиит тужында база аракылап, согужып туратандар, олорды ада-энелери база согуп, арбап ок туратан. Јадын-јўрўм јаантайын ондый болгон,—ол канча јылдыг туркунына бир ле аай, кара баларлу суудый, араай агып туратан. Ол јўрўм кўнўг сайын бир ле аай сананатан, бир ле аай эдетен јаңжыгып калган кылыктарга бууладып салгандый болгон. Ондый јўрўм-јадынды өскөртөргө ченежер деп кўўн бир де кижиде јок болгон.

Ишмекчилердиг чуктай јаткан јуртына каа-јаа кайдаг да солун улус келетен. Озо баштап олор улуска солун болуп көрўнетен, оныг кийининде олордыг алдында иштеген јериндеги јадын-јўрўми керегинде куучындарыла улусты эмеш јилбиркедип туратан, је база эмеш өй өткөндө, олорды улус сонуркабай баратан. олор бастыра улуска тўнгейлеже беретен. Ишмекчилердиг јадыны кайда да болзо тўнгей деп, олордыг куучынынаг јарталатан. Ондый болуп турганда, не керегинде эрмектежетен?

Је кезикте олордыг бир кезиги, ишмекчилерге кандый да солун куучын айдып туратандар. Ишмекчилер олорло сөс блаашпайтан, је олордыг солун куучынын бўдўмчизи јок угуп туратандар. Ол куучындарга кезик улус ала-кўнине ле кыйгастанып туратан, кезиктерининг санаазы токунабай баратан, кезиктеринде дезе ол куучындардаг улам кандый да јарт эмес ижемји табылатан, онойдордо, олор, эш кереги јок, аршамык эдип турган санаазынаг айрыларга, оноҥ тыг ичип туратандар.

Башка јердег келген солун кижи олорго тўнгей эмес болгоны билдиргенде, слободада јаткан улус онызын узак өйгө ундубайтан, бойлорына тўнгей эмес кижидег та нениг де учун јалтанып јўретендер, олордыг, кўч те болзо, је бир ле аай, амыр өдўп јаткан јўрўмин ондый улус бузуп салбазын деп, коркып тургандый болгон. Јадын-јўрўм олорды јаантайын бир ле кеминде базып турганына улус ўренип калгандар. Јадын-јўрўм јакшы јанына кубулатанына иженбей турган улус, кандый ла кубулта јадын-јўрўмди там ары уур эдер болор деп, сананатан.

Башка солун куучын айдып турган улустаг слобода-

ныҥ улустары, унчугышпай, тууралап туратандар. Айдарда, ол улус ойто кайдаар да јӯре беретен, фабрикада арткандары дезе, слободаныҥ бир тӯней улустарыныҥ јадын-јӯрӯмине кожулбаганда, туура башка арткылап калат.

Ондый јӯрӯмди бир бежен јашка јетире јӯреле, кижи ӧлӯп калатан.

Суралтар ла јакылта.

1. Ишмекчилердиҥ фабрикага барып јатканын ла јанып јатканын бажалыктаҥ таап, кычырып беригер.
2. Капиталистический фабриканыҥ ижин Горький „каторгадагы кату иш“ деп нениҥ учун айдып јат, јартап беригер. Советский Союзта иштиҥ учуры кандый? Нениҥ учун Советский Союзта иш онойып бийиктеп јат?
3. Байрам кӯндерди ишмекчилер канайып ӧткӯретен?
4. Ишмекчилер бойы бойлоры ортодо кандый кӯӯндӯ болгон?
5. Јиитӧскӯримниҥ јӯрӯми кандый болгон?
6. Ол карангуй, кӯч јӯрӯмди кубултарга кемде-кемде кӯӯн бар болды ба?

III

Адазы ӧлгӧн кийининде эки неделе ӧдӧрдӧ, воскресен кӯнде, Павел Власов айылына јаан эзирик јанып келген. Ары-бери јайылып, тӧрдӧги толык јаар базып барала, озо адазы эзирик келгенде канайып туратан ӓди, онойып ок, столды јудуругыла согуп ийеле, энезине кыйгырды:

— Курсак экелигер!

Энези, јанына јууктай базып келеле, кошгой отурала, уулыныҥ бажын тӧжине јаба тартып, кучактанып алды. Уулы дезе, оныҥ јардына колдорыла тайанып, кедерлеп кыйгырды:

— Эне, капшай!..

— Сен тенек!—деп, уулыныҥ кедерлеп, кайра тартынганын јеҥдеп, энези уулын эркелеп, кунукчылду айтты.

— Таҥкы да тартарым! Адамныҥ каҥзазын бер...—деп, уур тилин аҥдандырып, Павел кимиренди.

Аракыны эзиргенче ол баштапкы ла катап ичкен. Кабак аракыга оныҥ эди-каны мылырай берген, је санаазы јарык болды.

— Мен эзирик пе? Эзирик пе?—деп, суралтар оныҥ бажында согулып тургандый болды.

Энезиниҥ эркелеп турганы оны уйалтып турды. Энезиниҥ кунукчыл кӧстӧрин кӧрӧрдӧ, Павелдиҥ ыйлаар кӯӯни келип турды. Ондый кӯӯнин базарга, ол бойыныҥ эзиригин там тыҥыда ӧнӧтийин јаанадып турган, бойы дезе тыҥ эзирик эмес болгон.

— Ондый неме сеге сыраҥай керек јок болгон эди...— деп, энези, јымжак колдорыла оныҥ уймалыжып, терге чыктып калган чачтарын сыймап, айдып турды.

Павелдиҥ күүни булгалды. Сүрекей тыҥ кузуп божогон кийининде, энези оны төжөгине јатырып, кугарып калган маҥдайын чыкту коларткышла јаап салды. Павел эмеш серий берген, је ондый да болзо, оныҥ бажы айланарда, эбиреде турган немелер ары-бери јайканып турды, көстөриниҥ јыкпыктары уурлай берди, оозында кандый да јаман, ачу амтан болды, ол кирбиктери өткүре энезиниҥ јүзи јаар көрүп, сананып јадат:

— Меге, байла, эм тура эрте. Өскө улус ичет ле—кем јок, мениҥ дезе күүним булгалып јат...

Кайдаҥ да ыраак јерденҥ энезиниҥ үни угулып турды:

— Аракы ичетен болзоҥ, сен мени азырап болотоҥ бо?

Көстөрин тык этире јумала, уулы айтты:

— Улус ончозы ичип јат...

Энези үшкүрди. Чындап та, уулы чын айткан. Улуска өй өткүрерге кабактаҥ өскө јер јок болгонын ол бойы да билип турган. Је, ондый да болзо, айтты:

— Сен ичпезеҥ! Сен учун адаҥ, канча ла керек, ичкен. Мени де сүреен шыралаткан... ого јүк сен энеҥе килейтен болзоҥ, а?

Адазы тирү тужында энезиниҥ айыл ичинде бары-јогы билдирбейтени, ол јаантайын унчукпай ла јүретени, тудуш ла соктырарын сакып, коркып отуратаны, комудалду, јымжак сөстөрди угуп јаткан Павелдиҥ санаазына кирди. Адазыла тушташпаска качып, Павел калганчы өйдө айылында ас болотон, оныҥ учун энезинеҥ ырап калган, эмди дезе, бир эмештеҥ серип, энезинеҥ көстөрин албай, көрүп јатты.

Узак, уур ишке ле өбөгөниниҥ согужына эди-каны шөлбийип калган, бийик сынду, эмеш күрдек энези, неге-неге тийип ийбейин деп, коркып тургандый, бир де табыш јогынаҥ, араай, чала тууразынаҥ базып јүретен. Јалбак бүдүлү, јыпшыйып, чырышталып калган кара-күреҥ јүзи, слободада јаткан үй улустардыҥ көп сабазыныҥ кебериндий болгон. Оныҥ оҥ кабагыныҥ үстиндеги тереҥ сорбы кабагын бир эмеш өрө көдүрип турган, оныҥ учун оҥ кулагы, сол кулагына көрө, база бийик аайлу көрүнип турган, оноҥ улам оныҥ чырайы тудуш ла коркып, тыҥдап турган кижиниҥ чырайындый көрүнетен. Койу кара чачтарыныҥ ортозында кажайа буурайган чачтар јалтырап турган. Ол бастыра бойы кандый да јымжак, кунукчыл, јобош болгон...

Эки јаагыла көстиҥ јажы араайынаҥ агып турды.

— Ыйлаба!—деп, уулы араайынаҥ айдала,—Меге суу бер—деди.

— Мен сеге тошту суу экелип берейин...

Власовтордыҥ кичинек турачагында јадын-јүрүм, ал-

дындагызына көрө, тым, амыр боло берди, слободадагы бастыра улустың јүрүминең база эмеш башка боло берди. Олордың туразы слободанын учында, сас јаар түжетеп тың бийик эмес, је кадалгак төңниң јанында турган. Тураның үчинчи үлүзинде аш-курсак белетейтеп кухня болгон, оноң јукачак агаштарла бөлүп салган кичинек кыпта энези уйуктайтап. Арткан үч үлүниң эки үлүзинде,—эки көзнөктү квадратный кыпта—бир толыкта Павелдиң орыны, төрдөги толыкта—стол ло эки такта турган. Бир канча отургуштар, кийим салатан комод, оның үстинде кичинек күскү, кийимдү кайырчак. Стенеде илип салган час, төрдөги толыкта кудайдың эки сүри—јөөжөзи ончозы ол болгон.

Јиит уулга не ле керек немелерди—чурана, төжин крахмалла кадырып салган чамча, јарык өңдү галстук, галош, тайак садып алала, Павел бойына јажыт јиттерге түңейлеже берди. Ойындарга јүрүп, кадриль, польканы бијелеерге үренип алган, байрам күндерде эзирик јанып келеле, аракыдаң сүрекей јүдеп оорып турды. Аракы ичкенинің эртенгизинде бажы оорып, батказы кайнап туратан, оның јүзи кугарып, эрикчил боло беретен.

Бир катап энези оноң сурады:

— Кече јыргап ойнодың ба?

— Сүреен эриккем! Оның ордына меп балык кармактайтам. Эмезе бойыма мылтык садып алатам—деп, Павел, кыйгастанып, айтты.

Павел бир де күн өткүрбей, штрафтатпай, кичеенип иштеп турган, ол көп унчукпайтан, энезинің көстөрине түңей јаап чаңкыр көстөри пени де јаратпай тургандый көрөтөн. Ол бойына мылтык та садып албады, балыктаарга да барбады, је бастыра улустың јүрүминең туура кыйыжып турганы јарт билдирип турды: јиттердиң ойынына јүретени астай берген, байрам күндерде кайдаар да барып турза, је эңирде эрүүл јанатап. Уулының чырайы эмеш шүүлип, көстөри улам ла катуланып турганын, эриндерин кандый да саң башка тартынып алып јүретенин энези улам ла ајарып јүрди. Уулы унчукпай, неге де чугулданып тургандый эмезе ооруга соордырып тургандый билдирип турган. Мынаң озо ого нөкөрлөри келип туратан, эмди дезе, келген ле сайын үйде јок болотон учун, сыраңай келбей баргандар. Уулы, фабрикада иштеп турган јиттерге көрө, сыраңай башкаланып баратканы энезине јарап та турган болзо, је ол караңуй јадын-јүрүмнең туура чыгып турганы јарт боло берерде, энези недең де коркый берди.

— Айса болзо сен, Павлуша, оорып турың эмеш пе?— деп, кезикте энези сурап турды.

— Јок, мен кадык!—деп, уулы айдатан.

— Сен сүреен арыктап калдың!—деп, энези, јаан үшкүрип, айдатан.

Павел бичиктер экелип турар болды, олорды јажырып кычырала, кайдаар да сугуп салат. Кезик аразында, бичигинең нени де башка чаазынга бичийле, онызын база сугуп турат...

Олор ас эрмектежип, ас көрүжип туратандар. Эртең тура ол унчукпай чайлап алала, ишке јүре беретен, түште курсактанарга келгенде, столдо ажангылап отурала, оок-тобыр ла немелер керегинде бир эмеш эрмектешкилейтен, оның соңында ол база ла эңирге јетире јүре беретен. Эңирде дезе, кичеенип јунунып алала, курсактанып алатан, оның кийининде бойының бичиктерин узак кычырып отуратан. Байрам күндерде эртең турадаң ала јүре беретен, ойто айылына орой түнде јанатан. Ол городко барып, театрга јүрүп турганын энези билетен, је оның айылына городтоң бир де кижи келбейтен. Өй өткөн сайын уулы там ла ас эрмектежип турганы энезине билдирип турган. Је ол ок өйдө Павел, энези оңдоп болбос кандый да јаңы солун сөстөр айдып, алдындагы чылап, кереги јок, кату сөстөрди айтпай барганы база билдирип турган. Ол јазанарын таштаган, ару кийимдү, бойы да ару-чек јүрерин кичеенип, јайым, эптү базып јүрер болды. Энези, онызын көрүп, эмеш чочып турды. Энезине уулы карузып турары да јаңы, солун неме болды: ол кезикте тураның ичин бойы јалмап, байрам күндерде бойының төжөгин јуунадып, энезине килеп, ого болужарга кичеенип турар болды. Слободада јуртаган бир де кижи онойдо этпейтен.

Столяр нөкөринин Павелге јараштыра јазаган полкада бичиктер улам ла көптөп турды. Јаткан кыбының ичи јарана берди.

Энезин ол „слер“ база „энейим“ деп адап турды, кезик аразында энезине эрке айдатан:

— Эне, сен санааркаба, пожалуйста, мен орой келерим... Уулының онойдо айтканы энезине јарап туратан, оның айткан сөстөрипең кандый да кату, бек сапаа билдиретен.

Је энези там ла тыңыда коркып турды. Неденг коркып турганы, өй өткөн сайын јарталбай турды, је оның јүреги, јеткер сезип турган чылап, там тыңыда сыстап турды. Кезикте энези уулының јүрүмин јаратпай, мынайда да санатан:

„Улус ончозы улус аайлу, ол дезе—сыраңай монах ошкош. Өйинең өткүре кату. Јажына көрө, ондый болорго јарабас...“

— Айса болзо, бойына кандый-кандый кыс таап алган эмеш пе?—деп, кезикте сананатан.

Је кыстарла уружарга акча керек, ол дезе бойынын иштеп алган акчазын бастыразын энезине берип ийетен.

Ондый сан башка јўрўм, экилези унчукпастан јўрген јўрўм, эки јылга улалды. Эки јылдын туркунына энези санаазынын јартына чыгып болбой, там ла тынгыда јалтанып јўрди.

Суракта р.

1. Баштапкы ўйлўрдў Павелдин јўрўми кандый болгон?
2. Павелдин јўрўми кубула берерде, энези оны канайып кўрди? Ниловна нениг учун сўўнгениле кожо коркып турды?

IV

Бир катап Павел, энгирде ажанып алала, кўзнўктин кўжўгўзин туй бектеп салды, стенеге тала лампаны илип салала, толыкка отурып, бичик кычыра берди. Энези, айак-казандарын јууп салала, кухнядан чыгып, уулына јууктай базып келди. Уулы, бажын ўрў кўдўрип, энези јаар суракту кўрди.

— Кем јок, Пэша, мен тегин ле!—деп, энези, менгдеп айдала, кемзине бергендий, кабактарын кыймыктадып, ойто јўре берди. Је ондый да болзо, кухняда бир минут кирези кыймыктанбай, терен сананып турала, колдорын ару јунуп алды, база такып уулы јаар кирип келеле, араай айтты:

— Сен тудуш ла нени кычырып турганынды сурап угайын дегем...

Уулы бичигин јаап ийди.

— Сен, энейим, отур...

Энези, уур сынын араайынан тўмўндўдип, уулына коштой отурала, сын-арказын тўзеде кедейтип, кандый да јаан керек сакыгандый, тынгдай берди.

Павел, энези јаар кўрбўй, нениг де учун катуланып, тынг ўнденбей, куучындады:

— Мен јажытту бичиктер кычырып турым. Бу бичиктерди нениг учун кычыртпай турган дезе, олор бистинг, иштмекчилердинг, јадын-јўрўми керегинде чынын бичип јадылар... Бу бичиктерди билдирбезинен, јажытту чыгарып јадылар, онойдордо, бу бичиктерди менен таап алгадый болзо, мени тўрмеге отургузып салар. Мени, јадын-јўрўмнинг чынын билерге турган учун, тўрмеге отургузар. Билдин бе?

Энезине кенетийин тынарга кўч боло берди. Ол кўстўрин јаанада ачып, уулы јаар кўрўп турды, онызы кандый да ўскў кижидий кўрўнди. Уулынын ўни де башкаланып,

јабызап, ўнгўр боло берди. Койу јымжак азу сагалдарын колыла тудуп, кайдаар да толык јаар саҥ башка көрўшле көрўп отурды. Уулы учун ого коркушту да, ачу да боло берди.

— Сеге мындый неме не керек, Паша?—деп, энези айтты.

Уулы, бажын өрө көдўрип, энези јаар кылчас эдип көрөлө, токуналу айтты:

— Чынын билерге турым.

Оныҥ ўни араай да болзо, кату угулды, көстөри кату јылтырап турды. Уулы бастыра эр-јажына кандый да јажытту ла коркушту керекке берингенин энезиниҥ јўреги сезип турды. Ол, јўрўмде не ле неме ончозы ары јанынаҥ ла болотон деп бодойтон, ненив учун ондый болуп турганы керегинде сананбай ла, ончозына јөпсинип турарына ўренип калган, оныҥ учун эмди де ал-сагышка, ачу-коронго бастырган јўрегинеҥ сөс таппай, араай ыйлай берди.

— Ыйлаба!—деп, Павел араай, эркелў айдарда, энезине ол кайдаар да бararга, эзендежип тургандый билдирди.

— Бистиҥ јадын-јўрўмибис неге тўҥей? Сен төртөн јапту—је сен јакшы јўрўм көрдиҥ бе? Адам сени согуп туратан, ол бойыныҥ бастыра ачу-коронын јаҥыс ла сеге төгөтөнин эмди мен јарт билип турым. Јўрўмниҥ уур, ачу-коронына базынчыктадып, бастырып, ол недеҥ улам ондый болуп турганын аайлабай туратан. Ол фабрикада одус јыл иштеген, ол ижин баштаар тушта, бастыра фабрика эки ле јаан корпуста болгон, эмди дезе ондый корпустар јети.

Энези, оны кичееп угуп, бажын кунукчылду јайкап отурды. Уулыныҥ көстөри јараш, јарык кўйўп турды; столго төжиле јөлөнип алып, энези јаар јууктада отурып алала, оныҥ көстиҥ јажына ўлўштелип калган јўзи јаар көрўп, јадын-јўрўм керегинде билип алган чынды баштапкы катап айдып турды. Билериле оморкоп, билип турганына бастыра јўрегиле бўдўп, ол јаш бойыныҥ бастыра ийдезиле айдып турды. Бойы билип алганын куучындап, ол куучынын јаҥыс ла энезине айдып берерге кичеенип турган эмес, бойыныҥ билгенин бойы јартап аларга кичеенип турган. Кезикте ол, айдар сөстөрин таппай, токтоп турган, ол тушта энезиниҥ ачурканып калган чырайын, оныҥ јашка алдырып, өчөмўктелип калган көстөриниҥ јалтырап турганын көрөт. Энезиниҥ көстөри уулы јаар коркыганду, чала аайлап болбой турган чылап, көрөт. Ол энезине килеп, эрмек куучынын база катап айдып, је эмди јаҥыс ла энези керегинде, оныҥ јадын-јўрўми керегинде куучындап турды.

— Сен качан сүүнип јүрдиҥ? Өткөн јүрүмиҥде кандый јакшы неме болгон деп айдарыҥ?—деп, уулы сурады.

Энези угуп, бажын кунукчыл јайкап отурды, ого кандый да јаҥы, алдында билбеген кунукчыл да, сүүнчилү де санаа экелип, ачу-корон өдүп калган јүрегин јымжада эркеледип турды. Ол бойы керегинде, бойыныҥ јадын-јүрүми керегинде куучынды баштапкы ла катап угуп турган, ол куучын бир тушта бар бололо, шык ундулып калган јарты јок күүнин, јадын-јүрүмди јаратпай турган санаазын ойгозып—ырап калган јиит тужындагы күүнин ле санаазын араай јалбырадып турган. Алдында јадын керегинде ол үүрелериле куучындажатан, је качан да болзо, олор ончозы—ол бойы да—јаҥыс ла комудап, кородоп туратандар, јадын-јүрүм ненив учун ондый уур, күч болуп турганын, бир де кижи јартап айтпайтан. Эмди дезе оныҥ алдында бойыныҥ уулы отурып јат, ол көстөриле, бастыра чырайыла, сөстөриле айдып турганы—бастыразы энезиниҥ јүрегине томылып, бойыныҥ энезиниҥ јадын-јүрүминиҥ чынын билип, оныҥ шыралу јүрүми керегинде куучындап, ого килеп турганын көрүп, энези оморкоп турды.

Энелерге килебейтендер.

Онызын Павелдиҥ энези билетен. Үй улустыҥ јадын-јүрүми керегинде уулыныҥ айтканы—ого таныш, ачу-коронду јүрүм керегинде чын айтканы болгон, ол сөстөрдөҥ энезиниҥ көксинде јылу санаа согулып, эбелип турды.

— Онойдордо, сен нени эдерге турыҥ?—деп, оныҥ куучынын үзүктелтип, энези сурады.

— Үренерге, оныҥ кийининде—өскө улусты үредерге турым. Биске, ишмекчилерге, үренер керек. Бистерге бу јадын-јүрүм ненив учун ондый уур-күч болуп турганын, бис билип алар учурлу.

Оныҥ јаантайын кату көрөтөн чаҥкыр көстөри эмди сүрекей јымжак, эрке јаркындалып турганы энезине сүүнчилү болгон. Јүзиниҥ чырыштарында көстиҥ јажы эмдиге кургагалак та болзо, оныҥ эриндеринде сүүнчилү араай күлүмзиренгени көрүнип келди. Уулыныҥ јадын-јүрүмниҥ ачу-коронын сүрекей јакшы билип, көрүп турганыла оморкоп, энези ол ок өйдө оныҥ јиит јаштузын, өскө улустардаҥ сыраҥай башка куучынданып турганын ла бастыра улустыҥ—энезиниҥ бойыныҥ да темигип калган јадын-јүрүмине јаҥыскан удурлажарга сананып алганын ундуп болбой турды.

— Кару балам, сен нени эдер аргалу?—деп, уулына айдар күүни келип турды.

Је, эмеш туш кижидий де болзо, сүреен сагыштузы кенетийин јарталган уулыла оморкоорго бойына чаптык этпеске, ол онойып сурабады.

Энезиниң күлүмзиренгенин, оны ајарулу угуп отурганын, көстөринде сүүмчилү санаа барын Павел көрүп, бойыныҥ чып-чын айткан сөстөрин јартап бердим деп бододы, бойыныҥ сөстөри ондый ийделү болгонына оморкоп, бойына там ла тыҥыда иженип турды. Ондый көдүринилү ийде келгениниҥ шылтузында ол бирде каткырынып, бирде кабактарын јемире көрүп, куучынданып отурган, кезикте оныҥ сөстөри өштүге күүн-кайрал јок, кату угулып турган. Энези оныҥ үҥгүр, кату сөстөрин укканда, коркып, бажын јайкап, араайынаҥ сурап турды:

— Ондый эмеш пе, Паша?

— Ондый!—деп, уулы, кату айдала, албатыга јакшы күүнзеп, ого чындык сөстөр јайып турган улус керегинде, өштүлер дезе олорды оныҥ учун, аҥдарды туткан чылап, тудуп, түрмеге отургыскылап, каторгага ийип турганы керегинде куучындады...

— Ондый улусты мен көргөм!—деп, ол эрчимдү айтты. —Олор јер үстинде талдама улус.

Энези ондый улустаҥ коркып јүретен, оныҥ учун ол уулынаҥ—ондый эмеш пе? деп, база катап сурааргa сананды.

Је онойып сурааргa тидинбеди. Оныҥ уулын бойына сүреен јеткерлү санаа сананарга ла куучындааргa үреткен улус керегинде, ого јарты јок улус керегинде уулыныҥ куучынын энези, јүреги өлүмжиреп, угуп отурды. Учы-учында уулына айтты:

— Удабас таҥ јарыыр, сен јадып үйуктайтан болзоҥ!

— Эйе, мен эмди ле јадарым!—деп, уулы јөпсинди. Энези јаар эҥейип сурады:

— Сен билдиҥ бе?

— Билдим!—деп, энези, үшкүрип, каруузын берди. Оныҥ көстөринеҥ база ла такып јаштары тоголонына берди. — Сен өлөриҥ!—деп, тыксып, айтканына кошты.

Уулы, өрө туруп, ары-бери базала, оныҥ кийининде айтты:

— Је, эмди мен нени эдип тургапымды, кайда барып турганымды, ончозын билип алдыҥ, мен сеге бастыразын айдып бердим! Мен сени сурап турым, эне,—сен мени сүүп турган болзоҥ—меге чаптык этпе!..

— Кару уулым!—деп, энези айтты.—Бир де неме билбеген болзом, айса болзо, меге артык болор эди!

Уулы, энезиниҥ колын алала, тыҥ тутты.

Эркин күчиле „эне“ деп уулыныҥ айтканы ла колын сүүнчилү тутканы солун, јаҥы неме болды.

— Мен бир де неме этпезим!—деп, энези үзүктелип турган үниле айтты.—Је бойыҥды чеберле, чеберле!

Неденг чеберленетенин билбей турганынаг улам энези кунукчылду айтты:

— Сен сүреен арыктап турыг...

Бийик сынду, күчтү уулы јаар эркеледе көрүп, менгдеп, куучындай берди:

— Кудай билзин сени! Бойыгныг күүниг'че јүр, мен сеге чаптык этпезим. Јагыс ла сурап турым—улусла эрмектежериг'де јалтанып јүр! Улустаг коркып јүрер керек, улус ончозы бойы бойлорын көрүшкилебей јат! Ачаптанып јаткылайт, күйүнижип јүргилейт. Ончолоры ла јаман эдер сагышту. Сен олордыг јаманын илезине чыгарып, јамандаар болзог,—олор сени јаман көрүп, базып салар!

Уулы, энезиниг кунукчылду эрмегин угуп, эжиктиг јанында турды, энези куучындап божоордо, ол күлүмзиренип айтты:

— Улустыг јаманы чын. Је, мен ак јарыкта чын шүүлте бар болгонын билип аларымда, улус алдындагызынаг артык боло берди!..

Ол, база такып күлүмзиренеле, оног ары айтты:

— Неденг улам ондый болгонын, бойым да огдобой турым! Јаштаг ала ончо улустаг коркып јүргем, бир эмеш јаандап келеле—кезиктерин јаман кылыгы учун, кезиктерин дезе та ненинг учун болбогой, је ончозын көрөр күүним јок болгон. Эмди дезе улусты сырагай башка көрödим—ончозына килеп тургам ба? Мен оныг аайына чыгып болбой турым. Је, улус бойыныг јаман кылыгы учун ончозы бурулу эмес болгонын билип аларымда, јүрегим јымжай берди...

Эрмегин токтодоло, ол бойынаг нени де тыгдап турган аайлу, бир кезек унчукпай турала, терег сананып айтты:

— Чын деп неме онойдо тынып јат!

Энези уулы јаар көрölö, араай айтты:

— Э-э, кудай, сениг башкаланганыгнаг коркыжым келет.

Сурактар.

1. Јадын-јүрүм керегинде Павел энезине кандый чын сөстөр айдып берди?
2. Энези, ол куучынды угуп, оны көксине канайып алынып турды?

V.

Олор база ла унчугушпай, бойы бойлорынаг ырак та болуп, јуук та болуп јүргендер.

Бир катап, неделениг ортозында, байрам күнде, Павел, айылынаг чыгып барадала, энезине айтты:

— Суббот кўнде городтоҥ меге айылчылар келер.

— Городтоҥ бо?—деп, энези уулыныҥ айтканын такып айдала, кенетийин ыйламзырай берди.

— Је, не болды, энейим?—деп, Павел јаратпай сурады.

Энези, јўзин фартугыла арчып, јаан ўшкўреле, айтты:

— Билбей турым, тегине ле...

— Коркып турыҥ ба?

— Коркып турым!—деп, энези јартын айтты.

Ол энезиниҥ јўзи јаар эҥчейеле, азыйда адазы чылап, чугулду айтты:

— Коркып турганыстаҥ ла улам ончобыс өлгилеп јадыбыс! Бисти базып, командовать эдип турган улус дезе, бистиҥ коркынчагыбысты билип алала, онноҥ тыҥыда коркыткылап јат.

Энези кунукчылду ыйлай берди:

— Чугулдаба! Мен канайып коркыбайтам? Бастыра јажыма коркышта јаткам—бастыра јўрегим ачу коркышла туй өсти!

Тыҥ ўнденбей, јымжак ўниле уулы айтты:

— Сен меге тарынба—онойтпогончо болбос!

Онноҥ јўре берди.

Ўч кўниниҥ туркунына эненниҥ јўреги тыркыражып, айылына кандый да солун, коркушту улус келетени санаазына кирген ле сайын, јўреги талымзырай берет. Оныҥ уулыныҥ барып јаткан јолын олор ' көргўскилеп, јартап бергендер...

Суббот кўнде эҥирде, Павел, фабрикадаҥ јанып келеле, јунунып, ару кийим кийип алала, база ла кайдар да бararга тергенип, энези јаар көрбөй, айтты:

— Келгилезе—мени эмди ле ойто келер деп, айдарыҥ. Пожалуйста, коркыба...

Энезиниҥ чинее-кўчи торт чыкты, ол тактага отура берди. Уулы, кебин јуурып көрөлө, айтты:

— Айса сен... кайдаар-кайдаар јўре бередиҥ бе?

Онойдо сураганына энези ачына берди. Јөпсинбей, бажын јайкайла, кыскарта айтты:

— Јок. Не баратам?

Энези, колдорыла тактага јөлөнө тайанып алала, эжик јаар кезе көрўп, сакып отурды...

Эненин санаазында, коркушту кийим кийген, кара санаалу јаман улус, караҥуй тўнде чеберленип өҥөлөгилеп, эҥчейгилеп алала, ары-бери ајыктанып, кажы ла јанынаҥ тура јаар келип јаткандый болды. Чындап та, кем де колдорыла стенелерди јоктоп, айылды эбиреде басты.

Сенекте кемниҥ де буттары шылырай берди, энези, чочып, селт эделе, албаданып кабактарын кўдўре көрўп, туруп чыкты.

Эжик ачылды. Озо баштап эжиктеҥ кижиниҥ јаан, јелмер бӧрӱктӱ бажы кӧрӱнди, оныҥ соҥында узун сынду кижи эҥчейип кирип келеле, тӱзелип алды, меҥдеш јогынаҥ оҥ колын ӧрӧ кӧдӱрип, тыҥ чыгара тынала, койу ӱнле айтты:

— Эҥир амыр-јакшы ба!

Эне, унчукпай, эҥчейип, эзендешти.

— Павел ӱйде јок по?

— Паша удабас келер, слер оны сакып алыгар!—деп, энези араайынаҥ айтты.

— Је, мен база сакып ок отурым!—деп, узун сынду кижи араайынаҥ айтты.

Оныҥ токуналу отурганы, јымжада куучындаганы, јакшы, јалакай чырайы Павелдиҥ энезин токунадып ийди. Солун кижи эне јаар ачык-јарык, јалакай кӧрӱп отурды, оныҥ јарыксу кӧстӧриниҥ тӱп-тереҥинде сӱӱнчилӱ чедирген ойнойт, оныҥ бастыра кебери, кӱрдек кӧкси, узун буттары эмеш каткымчылу кӧрӱнип, ол јакшы кижи болгонын керелеп тургандый болды. Ол кӧк чамчалу, кара шалмарлу эмтир. Ол кем, кайдаҥ келген кижи, оныҥ уулыла танышканы удаган ба, јок по деп, сурап угарга кӱӱни тартып отурарда, солун кижи кенетийин бастыра бойы кыймыктана береле, озолоп, оноҥ сурады:

— Бу слердиҥ маҥдайыгарды кем јара сокты, ненько?[1]

Ол ачык-јарык кӱлӱмзиренип, јымжада сураган, је оныҥ сурагына ӱй кижи ачына берди. Ол, эриндерин јуура тартып, чырайын соодоло, сурады:

— Ондо слердиҥ не керегер бар болотон, ӧрӧкӧн?

Солун кижи бастыра бойы ичкери болды:

— Је слер чугулдабагар! Мен ненниҥ учун сурадым дезе, мениҥ ӧӧй энемниҥ бажын база, сырагай ла бу слердиҥ бажыгар чылап, јара согуп салган болгон. Бажын оныҥ эжи, сапожник, ӧдӱктиҥ кебиле јара соккон. Ол бойы кийим јунуп јӱретен, эжи дезе сапог кӧктӧп туратан. Мени азыранты уул эдип алала, ол кижини, аракызак немени, кайдаҥ да бойыныҥ тӱбегине таап алган. Ол оны согуп туратанын айдарга да коркушту! Коркыганыма мениҥ баш-терем арай јарылбай туратан...

Оныҥ ачык-јарык куучынына Павелдиҥ энези айдар сӧзин таппай, бу кӱлӱкке сурактарыныҥ каруузын катуланып айтса, ого Павел ачына бербезин деп сананала, ойто јымжай берди. Буруланып кӱлӱмзиренеле, айтты:

— Мен чугулданып турганым јок, слер... кенетийин сурадыгар. Мени ӧбӧгӧним онойып кӱндӱлеген, теҥериде оныҥ сӧӧгине быйан болзын! Слер татар кижи бе?

---

[1] *Ненько*—украинский тилле „эне“ деп эркеледип айтканы.

Солун кижи, чочый бергендий, буттарын серпип ийди, јаан күлүмзиренип ийерде, оныҥ кулактары сыраҥай јиткези јаар јыла бергендий болды. Оныҥ кийининде ол катуүниле айтты:

— Эмди тургуза јок.

— Слердиҥ эрмегигердеҥ укканда, орус эмес аайлу угулат—деп, Павелдиҥ энези јартап, оныҥ кокырлап турганын билип, айтты.

— Мениҥ эрмегим орустаҥ артык эмей!—деп, бажын сүүнчилү эҥейтип, айылчы айтты.—Мен Канев деп городтоҥ келген хохол[1] кижи.

— Бого келгенигер удай берди бе?

— Бу городто јылга јуук јаттым, бейин, фабрикага иштеерге келгеним бир ай болды. Мында мен јакшы улус таптым—слердиҥ уулыгарды, база оноҥ до өскөлөрин. Мында эмеш јадарым!—деп, азу сагалдарын искеп, куучындап отурды.

Павелдиҥ энезине ол сүрекей јарады, ол оныҥ уулы керегинде куучындап отурган учун күндүзин јетирерге сананып, айтты:

— Айса, чай ичедигер эмеш пе?

— Мен јаҥыскан канайып күндүленип отурайын—деп айдала, јарындарын өрө күрдейте көдүрди.—Ончолоры јуулза, күндүлегейигер ле...

— Ончолоры ондый јакшы болотон болзо!—деп, Павелдиҥ энези сананды.

База ла такып сенекте улустардыҥ базыды угулды, эжик меҥдеген кептү ачылды—Павелдиҥ энези база ла такып бут бажына турды. Је оныҥ кайкаганына кухняга крестьян кижидий чырайлу, јоон сары тулуҥду кыс кирип келди.

— Мен оройтыбадым ба?—деп, араай сурады.

— Јок, јок—деп, төрдөги кыптаҥ бажын чыгара карап көрүп, хохол каруузын айтты.—Јойу келдиҥ бе?

— А база! Слер—Павел Михайловичтиҥ энези бе? Эзендер! Мениҥ адым—Наташа...

— Адагар аайынча канайда адайтан?

— Васильевна. Слердиҥ адыгар кем?

— Пелагея Ниловна.

— Је, эмди бис таныш улус...

— Эйе!—деп, Пелагея Ниловна, јеҥил үшкүрип, каруузын айдала, күлүмзиренип, кысты ајыктап турды.

Хохол дезе, ого чечинерге болужып, сурады:

— Соок по?

— Јалаҥда—сүрекей соок! Салкын...

---

[1] *Хохол*—украинец.

Оныҥ ўни өткүн, јарт, оозы кичинек, эриндери борбойгон, бастыра бойы тегерик, јиит болды. Чечинип алала, соокко тоҥгонынаҥ кызарып калган кичинек колдорыла эки јаагын кичеенип јыжып, ботинка өдүгиниҥ каблуктарыла табышту токулдадып, төрдөги кып јаар түрген база берди.

— Галожы јок јүрген эмтир!—деп, эне сананды.

— А-а,—деп калтырап, кыс үнденди.—Мен сүреен тоҥдым...

— Акыр, мен эмди ле слерге чай изидип берейин!—деп айдала, эне, меҥдеп, кухня јаар түрген база берди.—Эмди ле.

— Находка, слер неге кунугып турыгар?—деп, кыс сурады.

— А—тегин—деп, хохол јарт эмес үниле каруузын берди.—Бу үй кижиниҥ көстөри јакшы эмтир,—мениҥ де энемниҥ көстөри база ондый ок болор бо? деп санандым. Мен, билеригер бе, энем керегинде көп сананадым, ол тирү деп бодойдым.

— Энегер өлүп калган деп айтпай кайтыгар?

— Өлгөни ол өөй энем. Мен дезе тууган энемди айдадым. Мениҥ сагыжымда, ол кайда-кайда Киевте суранчык болуп, тиленип јүргендий. Аракы да ичип јүрген болор. Оны эзирик тужында полицейскийлер јаактарына согуп турган деп сананадым...

— Көркийди сени!—деп, эне сананала, јаан үшкүрип ийди.

Наташа, араай үнденип, нени де түрген-түрген куучындай берди.

Хохолдыҥ үҥгүр үни база ла такып јаҥылана берди.

— Э-э, слер, эмди тургуза јиит—согононы ас јигенигер! Бала табары—күч, је кижини јакшыга үредип алары—оноҥ до күч...

— Көрзөҥ оны!—деп, Павелдиҥ энези сананды, хохолго эркеледе нени де айдар күүни келди. Је ол тушта эжик араай ачылды, атту-чуулу уурчы Даниланыҥ уулы—Николай Весовщиков, улусла куучындашпайтанылa бастыра слободага јарлу уул, кирип келди. Ол јаантайын улустаҥ кыйып јүретен, оныҥ учун оны улус кыйа көрөтөндөр. Пелагея Ниловна, кайкап, сурады:

— Не болды, Николай?

Николай, јалбак алаканыла чодыр јүзин арулап, эзендешпей де, тунгак үнденип сурады:

— Павел үйде бе?

— Јок.

Ол төрдөги кып јаар карап көрөлө, анаар базып барадала:

— Эзендер, нөкөрлөр...—деди.

—Бу ба?—деп, энези јаратпай сананды, Наташа Николайга колын сүүнчилү берип турганын кайкап көрди.

Оныҥ кийининде база эки јиит уул келди. Олордыҥ бирүзин Павелдиҥ энези билетен,—ол фабрикада узак иштеген карыган Сизов деп кижиниҥ јеени—суйман јүстү, бийик мангдайлу, быјыраш чачту Фёдор болгон. Экинчизи бажын јылмайта тарап салган төп уул Павелдиҥ энезине таныш эмес те болзо, база коркушту кижи эмес эмтир. Учыучында Павел келди, оныла кожо эки јиит кижи келди, энези олорды билетен—экилези фабрикада иштеп турган ишмекчилер. Уулы энезине јалакай айтты:

— Самовар азып салдыҥ ба? Је, спасибо болзын!

— Аракы садып алза кайдар?—деп, энези сурады. Ол Павелге күндүзин јетирер санаалу болды, ненинҥ учун онойдо күүнзеп турганын, бойы да билбей турды.

— Јок, онызы керек јок!—деп, энези јаар эрке күлүмзиренип, Павел каруузын берди.

Јуун өткүрери коркушту деп, уулы тегин ле, энезиле кокырлажарга айткан болор деп, энези кенетийин сананды.

— Јажытту улустарыҥ—шак ла бу улус па?—деп, энези араай сурады.

— Э-э, олор—дейле, Павел төрдөги кып јаар басты.

— А калак сени!..—деп, энези оны ээчиде айтты, бойы дезе сананды:—Эмди де кичинек бойы!

Сурактар.

1. Ниловна Павелдиҥ нөкөрлөрин көргөлөктө олордоҥ коркып турган, олорды көрөлө, ол ненинҥ учун сүүнди? Ненинҥ учун олор эненинҥ күүнине јарады?

2. Павелдиҥ айылына јуулган нөкөрлөри кандый улус болгон?

VI

Ниловна кайнап турган самовар экелди. Айылчылар столды эбиреде отурдылар, Наташа дезе, колында книжкалу, толыкта, лампаныҥ алдында отурды.

— Улустыҥ јүрүми ненинҥ учун ондый коомой болуп турганын билерге...—деп, Наташа айтты.

— Олор бойы да ненинҥ учун ондый коомой болуп турганын билерге—деп, хохол кожуп айтты.

— Олордыҥ јүрүми канайда башталганын көрөр керек...

— Көригер, көркийлер, көригер!—деп, эне, чай уруп, кимиренди. Улус ончозы унчугушпай барды.

— Слер не, эне?—деп, Павел, кабагын јуурып, сурады.

— Мен бе?—Улус ончозы ол јаар көрүп отургылаарда, эне кемзинип, айтты:

— Јок мен бойыма айттым—көригер дедим! Мен чаптык этпезим бе?

— Слер, айылдыҥ ээзи, айылчыларга канайып чаптык болотоныгар?—деп, Наташа айтты...

Бир айак чай ичип алала, Наташа сары кадарлу, јуруктарлу бичикти кычырып баштады...

Турада јакшы болды. Павелдиҥ энези сүреен јакшызынып отурды. Наташаныҥ үнин угуп, бойыныҥ јиит тужын эске алынды. Ол тушта тал-табышту ойындар болуп туратан; уулдардаҥ јаантайын аракыныҥ јыды јаарзып туратан, олор кыстарды јаман айдып, уйатту сөстөрлө кокырлайтан. Бойыныҥ јиит тужын эске алынарда, оныҥ јүреги ачымчылу сыстай берди...

— Улус канайып јатканын билери меге керек јок, канайда јадатанын билер керек!—деп, Весовщиковтыҥ чугулду үни угулды.

— Чын, чын!—деп, кызыл башту уул, туруп, айтты.

— Јок, ондый эмес!—деп, Федя кыйгырды.

Ончозы сөс блаажып, чуркуража берди, сөстөр, јалбырап, өчүп, ойто јалбырап турган оттор чылап, оноҥ-мынаҥ угулып турды. Олор не керегинде блаажып турганын, Павелдиҥ энези оҥдобойт. Ончолорыныҥ јүстери кызара берди, је кем де чугулдабай, кату сөс айтпайт.

— Ол кыстаҥ уйалгылап турган эмтир—деп, Ниловна сананды.

— Акыраар, нөкөрлөр!—деп, кенетийин Наташа айтты. Олор ончозы, Наташа јаар көрүп, унчукпай бардылар.

— Бис ончозын билер учурлу деп турган улус чын айдыжат. Караҥуй улус бисти көрзин деп, бис бойыбысты ак-јарык санаала јарыдып алар учурлу, бис кандый ла суракка чике, чын каруу берер учурлу. Бастыра чынды, бастыра төгүнди билер керек...

Наташа унчукпай барарда, Павел туруп, токуналу сурады:

— Бис јүк ле тойу болорго турганыбыс па? Јок!—деп, каруузын бойына берди.—Бис ончозын көрүп јадыбыс — бис тенек эмезибис, мал эмезибис, бис јаҥыс ла курсак јиирге турган эмезибис, бис улус јүргедий јүрүмдү болорго турыбыс деп, көргүзер учурлу, бистиҥ мойыныбыста отурала, көстөристи бөктөп тургандарга онойдо айдар учурлу. Биске олор јүктеп берген каторжный јүрүм биске олордоҥ сагышту болорго чаптык этпей јат деп, өштүлерге көргүзер керек!

Энези, оны угуп, уулы кандый јакшы куучындап турганыла оморкоп, сүүнип отурды.

— Тойу улус ас эмес, ак-чек санаалу улус јок—деп, хохол айтты.—Бис онойып јыдып, чирип јаткан јүрүмнеҥ келер өйдөги ачык-јарык, јакшынак јүрүмге күр салар учурлу, бистиҥ ижибис ол, нөкөрлөр!

— Согужар ӧй келерде, кол эмдеерге бош јок!—деп, Весовщиков, јӧпсинбей айтты.

Олор тӯн ортозынаҥ ӧдӯп калган кийининде тарап-таркап јандылар.

— Сен, Павлуша, сӯреен јакшы сананып тапкаҥ!—деп, энези айтты.—Хохол—сӯреен јакшы уул! Кызычак кандый сагышту! Ол кем?

— Ӯредӯчи—деп, Павел кыскарта айтты.

— Јe јаа ла—кӧркийек! Кийими де уйан, сӯреен уйан. Соокко до алдырардаҥ маат јок. Оныҥ ада-энези кайда?

— Москвада!—деп айдала, Павел, энезиниҥ одожына туруп, јарым ӯнденип, айтты:

— Оныҥ адазы бай, темир садып јат, ондо бир канча туралар бар. Кызы мындый јолло барган учун, оны чыгара сӯрӯп ийген. Ол јылуда ӧскӧн, нени ле керексигени бар болгон. Эмди дезе ол тӯнде јети версте барар, јаҥыскан...

Энези оны сӯреен кайкады.

— Город јаар барар ба?

— Эйе. Город јаар.

— Ай, ай! Коркыбайт па?

— Кӧрзӧҥ—коркыбайт!—деп, Павел каткырынды.

— Не барган? Мында не конбогон? Менле кожо конул алар эди!

— Эп јок! Оны мында эртен кӧргилеп ийер эди, онызы биске керек јок.

Энези, тереҥ сананып, кӧзнӧк јаар кӧрӧлӧ, араай сурады:

— Билбей турым, Паша, мында тудулу, јажытту не бар? Јаман неме јок ине, а?

Энези бойыныҥ шӯӯлтезине бӯдӯнбей турган, уулы оныла јӧпсинзин деп кӯӯндӯ болгон. Ол дезе, энезиниҥ кӧстӧри јаар чике кӧрӯп, токуналу, кату айтты:

— Јаман неме јок. Ондый да болзо, бисти ончобысты тӯрме сакып јат. Сен онызын билип јӯр...

Энезиниҥ колдоры тырлажа берди. Коркыган ӯниле сурады:

— Айса болзо, кудайдыҥ болужыла, онызы јогынаҥ ӧдӧ берер болор бо!

— Јок!—деп, уулы јалакай айтты.—Мен сени тӧгӯндеп болбозым. Онызы јок болбос!

Сурактар.

1. Павелдиҥ нӧкӧрлӧри оныҥ айылына не керектӯ јуулгандар?
2. Павел ле оныҥ нӧкӧрлӧри тӯрмеге кирер јеткерди билип те турза, нениҥ учун коркыбай тургандар?

XII

Власовтордыҥ кичинек боро туразы слободада јаткан улусты там ла тыҥыда јилбиркедип турды. Улус олорды бир јанынаҥ серемјилӯ, ӧштӯ кӧрӯп туратан, је онызыла коштой, бӯдӯмчилӯ де јилбиркегени билдирип турды. Кезикте кандый бир кижи келип, ајыктаныр кайа кӧрӯп, Павелге айдатан:

— Је, карындаш, сен бичик кычырып турадыҥ, закондорды билериҥ. Айдарда, сен айдып берзеҥ...

Павелге полициянын ла фабриканыҥ јаандарыныҥ калју-јаман кылыктары керегинде айдатан. Керек јаан тужында, Павел ол кижиге бичик бичип берип, городто таныш адвокатка ийип туратан, билер керектиҥ аайын бойы јартап беретен.

Кӧгӯстӯ, сагышту јаш уулды улус табынча кӯндӯлӯ кӧрӧр болды. Ол кандый ла неменинҥ учурын, тееркебей, јалтаныш јоктоҥ айдып беретен. Улустыҥ айтканын ончозын лапту угуп, кандый ла алдынаҥ башка болгон керектиҥ јартына чыгып, кажы ла ондый керек база ондый ок кӧп керектерге колбуулу болуп, бастыра улусты база колбоштырып тургандый учуктарды таап, керектиҥ текши аайына чыгып, јартап беретен.

Анчадала „сас копейканыҥ“ историязыныҥ кийининде Павел улустыҥ кӧзинде ӧрӧ тыҥ кӧдӯрилген.

Фабриканы арай ла эбире эмес кайыҥла, чибиле туй ӧзӯп калган јыду сас чӧйилип барган. Јайгыда оноҥ койу сары туман кӧдӯрилип туратан, слободка јаар дезе, булут чылап, томоноктор учуп келип, калтыруып оору јайып туратан. Ол сас фабриканыҥ јери болгон. Фабриканыҥ јаҥы директоры астам аларга ла оноҥ торф казып аларга, оны кургадар деп шӯӯген. Састы кургатканы јерди де јарандырар, бастыра улустыҥ айалгазына да тузалу болор деп, ишмекчилерге айдып, ишмекчилердиҥ алып турган јалынаҥ сас кургадар иш ӧткӯрерге салковой бажына бир акчадаҥ тудуп алзын деп, јакылта берди.

Ишмекчилер тӯймеже берди. Служащий улус јаҥы калан тӧлӧӧр улустыҥ тоозына кирбей турганы ишмекчилерге анчадала коронду болды.

Суббот кӯнде, ол акчаны јуур керегинде директор јарлаарда, Павел иштебей, оорып јаткан, ол керегинде ол нени де билбеген. Эртенгизинде обедняныҥ кийининде Павелге тоомјылу ӧбӧгӧн—карыган литейщик Сизов ло узун сынду, чугулчы слесарь Махотин келгилейле, директордыҥ јакылтазын куучындагылап берди.

— Бис, эмеш јаан улус, јуулып алып, куучындажып јӧптӧшкӧнис, нӧкӧрлӧрибис бисти сен јаар ийди—сенеҥ,

билер кижиденг, сурап угарга. Бистинг акчала директор томонокторло јуулажарга јат, ондый јанг бар ба, јок по?— деп, Сизов, табыланып, айтты.

— Сагышка алынзанг!—Төрт јыл мынанг озо олор, шокчылдар, мылчага деп, ӱч мунг сегис јӱс салковой акча јуун алгылаган. Ол акча кайда барган? Мылчазы—база јок! —деп, сыкык көстөрин суркурадып, Махотин айтты.

Павел ол каланнынг јастыразын, ол акчаданг фабрикага ла туза болорын олорго айдып берди, олор экилези, чырайларын јуурып алып, јӱргилей берди. Олорды ӱйдежип ийеле, энези каткырынып айтты:

— Је бу, Паша, карыган да улус сеге сагыш аларга келгилеп јат.

Нени де айтпай, санааркай берген Павел столдынг јанына отурып, нени де бичиди. Бир канча минут өткөн кийининде ол энезине айтты:

— Эмди ле городко бар, бу бичикти берип ий деп, мен сени сурап турым.

— Ол коркушту неме бе?—деп, энези сурады.

— Эйе. Ондо биске газет чыгарып јат. Бу акча јуур керегинде история, кандый да болзо, газеттинг номерине кирер учурлу.

— Је, је! Мен эмди ле...—деп, энези айтты.

Онызы уулынынг ого берген баштапкы ла јакылтазы болгон. Уулы энезине керектинг аайын ачык-јарык айдып берерде, энези ого сӱреен сӱунди.

— Мыны мен билип јадым, Паша!—деп, ол, кийинип тура, айтты.—Олор тоноп јат! Бичик апарып беретен кижининг ады Егор Иванович беди?

Ойто ол бозом энгирде келди, бойы арып калган, је сӱунчилӱ болды.

— Сашеньканы көрдим, сеге эзен айттырды. Ол Егор Иванович бойы теркек эмес, јакшы, кокырчы кижи эмтир. Куучыны каткымчылу кижи.

— Олор сеге јараганына мен сӱунип турым!—деп, Павел араай айтты.

— Теркек эмес, јакшы улус, Паша, кижи ондый кылыкту болгондо јакшы! Сени ончозы тоон турар...

Понедельникте Павел база катап ишке чыкпаган, оныг бажы оорыган. Је тал тӱште Федя Мазин, сӱунчилӱ, ырысту, арыганынанг тынарсып јӱгӱрип келеле, айтты:

— Баралык! Бастыра фабрика туруп чыкты. Сеге ийгиледи. Сизов ло Махотин бу керектинг учурын сен јакшы, јарт айдып берерин дежет!

Павел унчукпай кийинип турды.

— Эмегендер јӱгӱргилеп келген—чынгырышкылап туры.

— Мен база барарым!—Олор ондо кандый неме баштагылап ийди? Мен база барарым—деп, эне айтты.

— Бар!—деди Павел.

Оромло унчугушпай, тўрген баргылады. Энези јўрексирегенинең тынарсып, кандый да јаан учурлу керек болотонын сезип турды. Фабриканың каалгазының јанында, ўй улус арбанып турды. Олор ўчў фабриканың чеденинің ичине билдирбезинең кире береле, тўймеендў кўўлеп турган көп улустың ортозына кирди. Улус ончозы јаңыс јер јаар көргилейт. Кузнечный цехтың стенезинің јанында, чого салып койгон эски темирлердің ўстинде, тураның стенезинің сары кирпичтерине иле көрўнип, колдорыла ары-бери јайып, Сизов, Махотин, Вялов база бир беш кирелў јаанай берген јакшы ишчилер турган.

— Власов келип јат!—деп, кем де кыйгырды.

— Власов по? Бер оны бери...

— Арай, арай!—деп, канча-канча јерде кыйгы угулды.

Кайда да, јуугында, Рыбиннің бир кеминде ўни угулып турды:

— Бир акча учун туружар эмес, чындыктың учун туружар керек! Биске бир акчабыс баалу эмес,—ол өскөзинең де артык беди? Је ол өскö акчалардаң уур,—ондо кижинің каны директордың салковойындагызынаң көп! Копейканы кысканып турган эмезибис, каныбысты, чынды кысканып јадыбыс!

Оның сөстөрине улус кыйгырыжат:

— Чын, Рыбин, чын!

— Кочегар, чып-чын!

— Власов келди!

Машиналардың уур табыжын, буунын уур тыныжын, эмиктердің шылыртын, улустың ўндерин тундурып, көп ўндер јаңыс ўндий табышту куйундалып турды. Кажы ла јанынаң улус, колдорын јайып, бирўзи бирўзин кадалгак, кату сөстөрлö айткылап, јўгўрип келгилейт. Арып-чылап калган улустың көксинде кömö базылып калган чугул, ойгонып келеле, чыгар эбин бедреп, кейде сўўнчилў учуп, бойының барыңкый канаттарын јайып, улусты там ла бек тудуп, олорды калаптандырып тургандый болды. Јуулган улустың ўстинде ыш ла тозын кайнайт, улустың терлў јўстери изийт, олордың јаактарыла кап-кара тер тамчылап агат. Олордың кара јўстеринде көстöри суркурап, тиштери кажайып јалтырайт.

Сизов ло Махотин турган јерде Павел көрўнип келди, оның куучыны башталды:

— Нökörлöр!

Уулының јўзи кугара бергенин, эриндери тыркыража

бергенин энези көрди, оныҥ учун, бойы да билбей, улусты ийде салып, ичкерилеп турды.

— Кайдаар барадырыҥ?—деп, улус чугулдап, оны ийде салгылап турды. Јe ондый чугул Павелдиҥ энезин токтодып болбоды, ийиндериле, чаганактарыла улусты ийде салып, уулыныҥ јаны јаар эмештеҥ јууктап, оныла коштой туруп алар сагышту болды.

Павел дезе, јаантайын јаан учурлу көрөтөн сөсти көксинеҥ чыгарып ийеле, тамагын ырысту сүүнчи кыпчыганын сести, чындык санаа јалбырап турган јүрегин улуска чачып бергедий болды.

— Нөкөрлөр! Бис—церквелер ле фабрикалар, кынјылар ла акча эдип турган улус, бис—бастыра улусты кабайдаҥ ала өлөрине јетире азырап, соододып турган тирү ийде...—деп, Павел, сөстөрдөҥ сүүнчилү ийде алып, айдып турды.

— Чын!—деп, Рыбин кыйгырды.

— Бис качан да болзо, кайда да болзо, иште озо турадыс, јадыныбыс дезе, ончозынаҥ коомой, сыраҥай учында. Биске кем килеп јат? Кем биске јакшы эдерге јат? Кем бисти кижиге бодоп јат? Кем де эмес!

— Кем де эмес!—деп, јаҥыланҥандый кемниҥ де кыйгызы угулды.

Павел, бойын тыҥыда тудунып, ончозына јарт, табылу айдып турарда, турган улус там ла ого јууктап, муҥ баш јаҥыс сын болуп бириккендий болды, чого турган улус јүс көстөрлө оныҥ јүзин лаптап көрүп, оныҥ сөстөрин сооруп тургандый болды.

— Бис, нөкөрлөр, најылар болуп, јаҥыс биленив улузы болуп, бир сагышту болуп, бойыбыстыҥ праволорыбыс учун турушпазабыс, јакшы јадынга качан да једип болбозыбыс!

— Керектиҥ аайынча айт!—деп, кайда да энезиниҥ јанында кем де катуланып кыйгырды.

— Чаптык этпе!—деп, эки башка јерде эки кижиниҥ үни угулды.

Саргарып калган јүстү улус Павелдиҥ јүзи јаар кунукчыл, лапту, тереҥ санаалу көргилеп турды.

— Социалист те болзо, тенек эмес!—деп, кем де айтты.

— Ух! Јалтанбай куучындап јат!—деп, Павелдиҥ энезиниҥ сыртына түртүрип, сыны узун, кылыр көстү ишмекчи айтты.

— Нөкөрлөр, биске бойыбыстаҥ өскө кем де болушпас деп билер өй јетти. Өштүни јок эдерге турган болзобыс, бир кижи бастыразы учун, бастыразы бир кижи учун туружар учурлу,—бистиҥ законыбыс ондый!

— Керектӯ неме айдып јат, уулдар!—деп, Махотин кыйгырала, колын элбек талайып, кейде јудуругыла кезетти.

— Директорды бери алдырар керек!—деп, Павел онон ары айтты.

Чого турган улустың үстине куйун табаргандый болоберди. Улус кыймыктажа берди, олордың ортозынаң үндер биригип чыкты:

— Директорды тургуза ла алдырар!

— Ого улус ийер керек.

Эне улустаң ичкери ӧдӯп алала, уулы јаар алдынаң ӧрӧ јарамыкту көрӯп турды. Павел јаанай берген ишмекчилердиң ортозында турды, олор ончозы оны күндӯлеп, оның сӧзин јарамыкту угуп, оныла јӧпсингилеп турды. Уулы, ӧскӧ улус чылап, ачынбай, јаман сӧстӧр айтпай турганы энезине јарап турды.

Темирге мӧндӯр тийгендий, ӯзӯктӯ кыйгы, айткылашту, калју сӧстӧр тӧгӯле берди.

— Депутаттар ийер!

— Сизовты!

— Власовты!

— Рыбинди! Оның тиштери коркушту.

— Бойы келип јат!—деп, улус ортозында кенетийин тың эмес ӯн угулды.

— Директор!

Чук турган улус суйман сагалду, узун јӯстӯ, сыны узун кижиге јол берди.

— Акырыгар—деп, директор, колыла ары-бери јайып, је улуска тийдирбей, бойына јол јайладып турды. Кӧзин сыкыйта көрӯп, улусты бийлеерге ӯренип калган көрӯжиле ишмекчилердиң јӯзин ширтеп турды. Ишмекчилер оның алдына бӧрӯктерин суурып, эзендешкилеп турдылар, ол дезе эзендешпей ӧдӧрдӧ, улус там ла тымып, кемзинип, баштактанганы учун буруузын билинип турган балдар чылап, күлӯмзиренип, араай табыштангылайт.

Директор Павелдиң энезиниң јаныла ӧдӯп, оның јӯзи јаар кату көрӧлӧ, чогуп салган темирлердиң јанына тура тӯшти. Темирдиң ӯстинде турган улустың та кемизи де оны чыгара тартып аларга колын берерде, ол, колдоң тудунбай, бойы эптӯ чыгып алды, Павелдиң ле Сизовтың алдына туруп, сурады:

— Не јуулганыгар? Ишти ненинг учун таштадыгар?

Бир канча секунд тым болды. Улустың баштары, аштың мажагы чылап, јайкангылап турды, Сизов, картузыла јаңыйла, ийиндерин кызынып, бажын тӧмӧн этти.

— Мен сурап турым!—деп, директор кыйгырды.

Павел оныла коштой туруп алала, Сизов ло Рыбин јаар көргӯзип, ӯнгӯр айтты:

— Бис ӱчӱди нӧкӧрлӧрис слерле куучындажарга кӧстӧгӧн. Слерди бир акчадаҥ тудуп алзын деп берген јакылтагарды токтотсын деп, некеп турыбыс.

— Нениҥ учун?—деп, директор, Павел јаар кӧрбӧй, сурады.

— Биске ондый калан салар јаҥ јок деп бодоп турыбыс—деп, Павел тыҥ айтты.

— Слер не, сас кургадып аларга турган шӱӱлтемди ишмекчилердиҥ јадынын јарандырарга кичееп турган эмес, олордыҥ кӱчин јиирге турган деп бодоп турыгар ба?

— Эйе!—деп, Павел айтты.

— Слер база ба?—деп, директор Рыбинди сурады.

— Ончобыстыҥ санаабыс тӱҥей—деп, Рыбин айтты.

— А слер, кӱндӱлӱ?—деп, Сизовтоҥ директор сурады.

— Слер бистиҥ копейка акчабысты бойыска артырытар деп, мен де сурап турым.

Сизов база катап бажын бӧкӧйтӧлӧ, бурулу кӱлӱмзиренди.

Директор, турган улустыҥ ончозын лаптап кӧрӧлӧ, ийиндерин кызынды. Оныҥ кийининде Павел јаар серемјилӱ кӧрӧлӧ, айтты.

— Слер интеллигентный кижи ошкожыгар—сас кургадарыныҥ тузалузын слер де билбей јадыгар ба?

Павел ӱҥгӱр айтты:

— Фабрика бойыныҥ акчазыла кургатса, ол туштa—ончозы билип алар.

— Фабрика улуска кӱндӱ, болуш јетиретен јер эмес! —Ончогор эмди ле ишке чыгыгар!—деп, директор кыскарта айтты.

Буттарыла темирди араай јоктоп, кем де јаар кӧрбӧй, турган јеринеҥ тӧмӧн тӱшти.

Чого турган улус, оны јаратпай, кӱӱлей берди.

— Не?—деп, директор, кенетийин токтой тӱжеле, сурады.

Улус ончозы унчукпай барды, ыраактаҥ јаҥыс кижиниҥ ӱни угулды:

— Бойыҥ иште!

— Он беш минуттыҥ бажында ишти баштабазагар—мен слерге штраф бичизин деп, приказ берерим!—деп, директор јарт, кезе айтты.

Ол улустыҥ ортозыла база катап тӱрген ӧдӱп баратты, је эмди оныҥ кийининде табыш тыҥып турды. Улустыҥ ортозына тереҥжиде кирип турарда, кыйгы-табыш там ла тыҥып турды.

— Оныла куучындаш!

— Је, бу јаҥ база јаҥ ок! Э-э калак, јадыныбысты не деер...

Улус, Павел јаар көрүп, ого кыйгырып турды:

— Эй, закон билечи, эмди канайдар?

— Сен куучындаган, куучындаган, ол дезе келеле, ончозын арчып ийди.

— Је, Власов, эмди канайдар?

Кыйгылары катулана берерде, Павел јарлады:

— Ол акчаны тутпас деп айтпаганча, ишке чыкпайлыктар, нөкөрлөр...

Сөстөр чугулду секириже берди:

— Тенектерди таптын ла!

— Стачка?

— Бир ле акча учун ба?

— А не? Стачка да болзо, кайдар?

— Оныҥ учун ончобыска јиткебиске берер...

— Оныҥ кийининде кем иштейтен?

— Иштеер улус табылар.

— Иудалар ба?

Сурактар ла јакылта.

1. Ишмекчилердиҥ ортозында Павел сүрекей тоомјылу боло берди. Сас кургадарга дирекция ишмекчилердеҥ бир акчадаҥ акча јуур деп јарлаарда, ишмекчилер јөпсинбеди. Павел ол тужында ненинҥ учун алдындагызынаҥ там тоомјылу боло берди?

2. Павелдиҥ ишмекчилерге айткан сөзин XII бажалыктаҥ таап, кычырып беригер.

3. Павелдиҥ ишмекчилерге айткан сөзин энези канайып угуп турды?

XIII

Павел турган јеринеҥ түжеле, энезиле коштой турып алды.

Эбиреде улус сөс блаажып тартышкылап, кыйгырып, күүлей берди.

— Стачка эдип болбозыҥ! Улус ачап та болзо, коркынчак. Бир үч јүс кире кижи сениҥ јанында туружар, оноҥ көптөбөс. Ондый јаан чогум өтөкти јаҥыс айруушла көдүрип болбозыҥ...—деп, Рыбин, Павелдиҥ јанына базып келип, айтты.

Павел унчукпады. Оныҥ алдында чого турган улус јаан кара јүстү бир кижидий элбеҥдеп, оныҥ көстөри јаар некелтелү көрүп турды. Павелдиҥ јүреги чочыдулу түпүлдейт. Власовко оныҥ сөстөри, изүге какшап калган јерге түшкен јааштыҥ каа-јаа тамчызы чылап, улустыҥ ортозында изи јок јоголып калгандый билдирди.

Ол айылы јаар кунукчыл, чылап калган јанды. Оныҥ кийин јанында Сизов ло энези келип јатты, коштой Рыбин базып, кулагына күүлеп турды:

— Сен јакшы куучындап јадырыҥ! Је јүрекке эмес,—че-

циргенди улустыҥ јўрегине таштаар керек. Улусты санаазы ажыра алып болбозыҥ; ондый ӧдӯк келишпес: чичке де, тапчы да!

Сизов Павелдиҥ энезине айдып турды:

— Бистиҥ, карыган улустыҥ, ӧлӧр ӧйибис јетти, Ниловна! Јаҥы улус башталып јат! Бистиҥ јўргенибисти јўрўм деер бе? Тизеленип, јылып јўргенибис, анда да јерге тӧмӧн бӧкӧйип бажырадыбыс. Эмдиги улус дезе та сагыш алынган, та онон артык јастыргылап турган.—Је биске ле тўҥей эмес. Бу јашӧскўрим директорло, бойына тўҥей кижиле ошкош, куучындажат... Ондый-ондый! Је эзен болзын, Павел Михайлович, сен улус учун јакшы туружып јадыҥ! Кудай сеге болушсын,—кире базып, чыгар јолыҥды алар болорыҥ ба—кудай сеге болушсын!

Ол јўре берди.

— Је, ӧлгилегер ле! Слер эмди де улус эмес,—шыбантылар, слерле јаҥыс јыртыктар шыбаарга јараар. Сени депутат этсин деп, кыйгырган улусты кӧрдиҥ бе, Павел? Ол сени социалист, санаа булгачы кижи деп айдып турган улус кыйгырган—олор! Сени сўрўп ийзе, карын јакшы болор деп санаҥгандар ине—деп, Рыбин кимиренди.

— Олор бойлорыныҥ санаазында акту улус—деп, Павел айтты.

— Нӧкӧрин челдеп турган бӧрўлер де акту...

Рыбиннинҥ чырайы кунукчыл болды, ўни дезе алдындагызынаҥ башка—тыркыражып турды.

— Улус куру сӧстӧргӧ качан да бўтпес,—шыралаар керек, сӧсти канла јунар керек...

Кере тўжине Павел арып-чылап калган, кунугып базып јўрди, оныҥ кӧстӧри јалтырап кўйўп, нени де бедреп тургандый кӧрўп турды, санаа-шўўлтези де амыр јок болгон. Энези оныҥ ондыйын сезип ийеле, чеберленип сурады:

— Бу сен кайтыҥ, Павел, а?

— Бажым оорып јат—деп, уулы санааркаган кептў айтты.

— Јадатан болзоҥ—мен доктор кычырып экелер эдим...

Ол, энези јаар кӧрӧлӧ, меҥдеп айтты:

— Јок, керек јок!

Онон кенетийин куучындана берди:

— Мен јиит, кўч-чагым сыраҥай ас,—айдарымда, меге бўтпедилер, мениҥ чын јолымла ээчий барбадылар,—анайтканда—чын сӧсти јартап айдарын мен эм тургуза билбей турган эмтирим!.. Меге эп јок—бойым бойыма ачынадым!

Энези, оныҥ бўркўлип калган јўзине кӧрӧлӧ, оны токунадарга кўўнзеп, араай айтты:

— Сен эмеш сакып ал! Бўгўн оҥдоп албаган немени эртен оҥдоорлор...

— Онгдоор учурлу!—деп, уулы үнгүр айтты.

— Јe, бу мен, сенинг баштаган чын јолыгды көрүп турым ине...

Павел ого јууктай базып келди.

— Сен, эне,—јакшы кижи...

Оног туура көрди. Энези, араай айткан сөстөргө өртөлө бергендий, селт эделе, колдорын төжине јаба тудуп, уулыныг эркелеген сөстөрин чеберлеген аайлу, кожо алып јүре берди.

Түнде, Павел төжөгинде бичик кычырып јадарда, энези дезе уйуктаарга јада берерде, жандармдар келеле, тышкары, туранын үстинде—бастыра јерлерди тинтигилеп, ончозын каскылай берди. Сары чырайлу офицер, алдындагы чылап кылынып турды,—шоодып, улусты шоотконыла маказырап, улустыг ал-јүрегин ачыда айдарга кичеенип турды. Павелдиг энези, толыкка кызынып алала, унчукпай, уулынаг көстөрин албай, отурды. Павел јүрексиреп турганын билдиртпеске кичеенип турган, јe офицер каткырганда, Павелдиг сабарлары саг башка кыймыктажып турган. Ого жандармныг сурагына каруузын айдарга күч болгонын, оныг шоотту каткызын угарга күч болуп турганын, энези билип отурды. Эмди, баштапкы тинтү туштагызына көрө, энези тыг коркыбай отурган, карагуй түнде кармаданып јүрген боро кийимдү, темир шпоралу сапогту айылчыларды јаман көрүп турды, онойдо јаман көргөни, оныг коркужын јаба базып турды.

Павел ого ажындыра шымыранып айтты:

— Мени апаргылаар.

Энези бажын энгейтти:

— Билип турым...

Бүгүн ишмекчилерге бойыныг чын шүүлтелү эрмегин айткан учун уулын полиция түрмеге отургузатанын, энези билип турды. Јe оныг айткан бастыра эрмек-куучынына ончолоры јөпсингилеп тургандар, ончолоры оныг учун туружар, ондый болгондо, оны түрмеде узак тутпастар ..

Энезиниг сагыжында уулын кучактай алып, ыйлагадый болгон, јe оныла коштой офицер, көстөрин сыкыйтып алып, оны көстөп турды. Офицердиг эриндери тырлажып, эрин сагалдары кыймыктап турды. Ол Власованыг ыйлаарын, комудаарын сакып тургандый деп билдирди. Ниловна, бастыра күчин алынып, көп сөс айтпаска кичеенип, уулыныг колын тыныда ныкып, тыныжын үзүктелтип, араай, јүргеери айтты:

— Эзен болзын, Паша! Керектү немелерди ончозын алдыг ба?

— Ончозын алдым. Кунукпа, эрикпе...

— Христос сениле болзын...

Оны апаргылаарда, энези тактаныҥ ӱстине отурып, көстӧрин јумуп алала, араай улуп ыйлай берди. Ӧбӧгӧни чилеп, ол сыртыла стенеге јӧлӧнӧ отурып алала, бойыныҥ кӱч-чагы јетпезине ачынып, бажын кедейтип алала, јӱрегинин ҥачу-коронын чыгарарга турган чылап, узак ӧксӧп ыйлап отурды. Оныҥ көстӧрине дезе суйук эрин сагалду, сары јӱстӱ кижи, көстӧрин сыкыйтып алып, макатыган кептӱ көрӱп тургандый көрӱнет. Јӱрӱм-јадынныҥ чынын бедреген учун энелеринеҥ уулдарын айрып апарып турган улуска чугулы кайнап, бастыра јӱрегин туй алып турды.

Сурак ла јакылта.

„Састыҥ бир акчазы“ керегинде тартыжуга ишмекчилер јеҥдирткен кийининде Павел ачынып јӱрди. Эне оны көрӱп, уулын кандый сӧслӧ ижендирип турды? Ол ненинҥ учун ондый сӧс айтты? Ол сӧстӧрди XIII бажалыктаҥ таап, кычырып беригер.

XIV

Тӱш, уйку јок тӱн табынча ӧтти. Экинчи кӱн оноҥ узак болды. Павелдинҥ энези кемди де сакып турды, је кем де келбеди. Эҥир кире берди. Оны ээчий тӱн келди. Соок јааш туранынҥ стенезине тибиреп, печкениҥ тӱнӱгинде салкын кӱӱлеп турды. Полдыҥ алдында та не де кӱрежип тургандый болды. Туранынҥ ӱстинеҥ тамчы тамчылаарда, оныҥ кунуксу табыжы частыҥ шыҥкылдап турган табыжыла биригип, саҥ башка угулып турды. Бастыра тура јайканып тургандый, айландыра турган немелер кереги јок болуп, кунугыштаҥ ӧлӱп калгандый көрӱнет.

Кӧзнӧккӧ эки катап араай токулдаттылар... Ниловна ондый токулдадышка ӱренип калган, оноҥ коркыбайтан. Эмди дезе јӱреги сӱӱнчилӱ кадалганынаҥ чочый берди.

Самойлов кирип келди, оны ээчий јӱзин тонынынҥ јаказыла бектеп алган, бӧрӱгин дезе кабагына јетире кептей тартып алган кандый да кижи кирди.

— Бис слерди ойгозып ийдибис пе?—деп, Самойлов эзендешпей сурады, чырайы дезе алдындагызынаҥ башка, соок, санааркаганду болды.

— Мен уйуктабагам!—деп, каруузын айдала, Ниловна унчукпай, олордыҥ экилези јаар лаптап көрӱп турды.

Самойловло кожо келген кижи уур, кыркырада ӱшкӱрип, бӧрӱгин суруп ийеле, кыска сабарлу јалбак колдорын Ниловна јаар сунуп, озодоҥ бери таныш кижи чилеп, эптӱ айтты:

— Эзендер, энейим! Слер мени таныбадыгар ба?

— Бу слер бе, Егор Иванович?—деп, Власова, кенетийин неге де сӱӱнип, айтты.

— Аз-есмь[1]!—деп, Егор Иванович каруузын берди, псаломщиктиҥ[2] чачы ошкош узун чачту јаан бажын бөкөйтип ийди. Ол јалакай күлүмзиренип, кичинек боро көстөриле Ниловна јаар эркелү јарт көрди. Ол самоварга түҥей—ондый ок болчок, бойы кыска, јоон мойынду, кыска колду болды. Јүзи јылтырап турды, көксинде не де табыштанып, кыркырап турды, тыныжы дезе табышту болды...

— Комната јаар киригер, мен эмди ле кийинип алайын! —деп, эне айтты.

— Бисте слерге айдатан керек бар!—деп, кабактарыныҥ алдынаҥ көрүп, Самойлов айтты.

Егор Иванович, комната јаар киреле, оноҥ куучындап отурды:

— Бүгүн эртен тура, күндүлү энем, түрмедеҥ слерге таныш Николай Иванович чыкты...

— Ол ондо беди?—деп, Ниловна сурады.

— Эки ай, он бир конок отурган. Ондо хохолды көргөн, ол слерге эзен айтырган, Павел ондо—база эзен айтырып, слерди санааркабазын деп јакыган, кижиниҥ јүрүмјолындагы тыштанатан јери—түрме, ол керегинде бистиҥ кичеемкей јаандарыс шакпырайт деп, слерге айдып берзин деген. Эмди мен слерге керегим айдайын. Кече мында канча улус тутканын слер билеригер бе?

— Пашадаҥ өскө бө? Јок, укпадым!—деп, энези кыйгырды.

— Паша төртөн тогузынчызы! Эмди де бир он кире кижини тудар болор деп, сакыыр керек! Бу отурган господинди база... деп, Егор Иванович эненинҥ куучынына кириже айтты.

— Э-э, мени база!—деп, чырайы соок Самойлов айтты.

Власовага тынарга јеҥил боло бергенин бойы да билбей калды.

„Ондо ол јаҥыскан эмес“ деп сананды. Энези кийинип алып, комнатага киреле, айылчызына сергек күлүмзиренди.

— Ондый көп улусты јууп алала, байла, узак туткылабас болбой.

— Чын!—деп, Егор Иванович айтты.—Бис олордыҥ керегин үреерге сүме таап алзабыс, олор сыраҥай тенек болуп артып калар. Керек мындый болуп јат: эмди бис фабрикага бистиҥ бичиктерибисти јетирерин токтодып ийзебис, жандармишкалар ол кунукчылду немеденҥ сап тудунала, түрмеге сугуп салган Павелди ле оныҥ нөкөрлөрин истеер...

---

[1] *Аз-есмь (церк.-слав.)*—бу мен.
[2] *Псаломщик*—церкведе мүргүл тушта абыска болужатан кижи,

— Эмди оны канайдатан?—деп, чочыган бойынча, энези кыйгырды.

— А, сыранай белен неме—деп, Егор Иванович јымжак эрмектенди.—Кезикте жандармдар да чын шӯӯлтеге јеткилейт. Слер бойыгар да бодозогор: Павел мында тужында—бичиктер де, чаазындар да бар болгон, Павел јок болуп барарда,—бичиктер де јок, чаазындар да јок. А-а, ол бичик-чаазындарды ол јайган туры не дешкилеп, ондогы отургандарды ончозын јип тура берер,—жандармдар онойып улус челдеерге сӯӯйтен, учы-учында ол кижиден эш неме артпай калат.

— Мен билип јадым, билип јадым!—деп, эне, кунугып, айтты.—О кудай! Эмди канайдатан?

Кухнядан Самойловтын ӯни угулды:

— Ончозын туткылап алгандар, кӧрмӧс олорды алзын!.. Эмди биске башталган керекти оноң ары өткӯрер керек, јаңыс ла керекке болуп эмес, нӧкӧрлӧрибисти корулап аларга ол керекти токтотпос керек.

— Иштеер кижи јок!—деп, Егор кӯлӯмзиренип кошты.—Бичиктер деп неме бисте бар, учуры да јакшы—бойым кепке баскам, јаңыс оны фабрикага канайып апаратаны јарты јок!

— Каалгада улусты ончозын тинтигилеп јат!—деп, Самойлов айтты.

Энеден ол экӯ нени де сакыгылап турганын ол билеле, оныҥ учун бачымду сурады:

— Јe, онойдордо, канайдатан?

Самойлов эжиктиҥ јанынаҥ айтты:

— Слер, Пелагея Ниловна, садучы Корсунова деп ӯй кижиле таныш болуп јадыгар...

— Таныш ла јe не болды?

— Слер оныла куучындашсагар, ол өткӯрип берер эмеш пе?

Эне, јаратпай, колдорыла јаңып ийди:

— Калак, јок! Ол эмегеннин тили узун эмей—токтозын! Мен ажыра болуп турганын билгилеп алза...—јок-јок!

Кенетийин кандый да сагыш оныҥ бажында селт этти.

— Слер меге беригер, беригер—меге! Мен бойым оны јакшы бӯдӯрип саларым, оныҥ јолын бойым табарым! Ол Марья деп ӯй кижини сураарым—мени бойыныҥ болушчызы эдип алзын! Меге калаш јиирге иштеер керек! Оныҥ учун мен оноор курсак апарып турарым! Мен ишке кирип аларым!

Колдорын тӧжине јаба тудуп алып, бойы бачымдап, эткен немезин билдиртпей, јакшы бӯдӯрип саларым деп, нӧкӧрлӧрин ижендирип турды.

— Павел бойы јок, колы дезе түрмеденг де бого једип турганын олор көрөр. Олор көрөр!

Үчилези сергек боло берди. Егор, колдорын чыдалду уужап, бойы күлүмзиренип айтты.

— Сүреен јакшы, эне! Ол кандый јакшы керек—билген болзогор! Сырангай јарамыкту.

— Ол керек јакшы бүтсе, мен түрмеге креслого отургандый отурарым—деп, Самойлов айтты.

— Слер сүреен јараш кижи!—деп, тунгак үниле Егор кыйгырды.

Энези күлүмзиренди. Эмди фабрикада листовкалар табылза, оны оныг уулы таркадып турган эмезин бийлер аайлап алары ого јарт болды. Ол тургузылган задачаны бүдүрерге күчи једерин билип, сүүнгенинеง бастыра бойы калтыражып отурды.

— Оныг энези коркушту јакшы кижи деп, Павелге јолугарга барзагар, айдып барыгар—деп, Егор айтты.

— Мен оны оноง озо көрөрим!—деп, каткырынып, Самойлов сөзин берди.

— Слер ого онойдо ло айдып барыгар—мен не ле керек немени, ончозын бүдүрерим! Ол ончозын билзин...

— Оны отургуспаза?—деп, Самойлов јаар көргүзип, Егор сурады.

— Је канайдар оны!

Олор экилези јаан каткырды. Энези, бойыныг јастыра айтканын болгоонып, кемзинип, эмеш сүмеленип каткырды:

— Бойынгныг түбегиг ажыра өскө улустыйы көрүнбес ине!

— Је, онызы да чын!—деп, Егор кыйгырды,—Павел керегинде слер санааркабагар, кунукпагар. Түрмеденг ол алдындагызынаг артык болуп келер. Ондо тыштанып та алар, үренип те алар, бистиг улус бош јүрерде, үренерге де, тыштанарга да чөлө јок. Мен түрмеге үч катап отургам, кажы ла катап отурарга јаан јилбиркебегем де, је сагыш-јүрекке туза алып туратам.

— Слердиг тыныжаар уур эмтир!—деп, Ниловна, оныг эрү чырайы јаар эрке көрүп, айтты.

— Ол база кандый да керектеง улам болгон!—деп, Егор Иванович, сабарын өрө көдүрип, каруузын берди.—Айдарда, јөптөп салдыбыс па, энейим? Эртен бис слерге материал экелип берерибис,—ол тушта үйе-чактыг карагуйын бузатан кирее ойто катап айланар. Јайым сөс айдары эзендик болзын! Энениг јүреги эзендик болзын! Эмди дезе,—тушташканча јакшы болзын!

— Тушташканча эзен болзын!—деп, Самойлов, оныг колын бек тудуп, айтты.—Бойымныг энеме мен ондый-

мындый неме айдарга сырағай тидинип болбой јадым—ондый!

— Бастыра әнелер билип алар—деп, Власова оның сагыжын јарыдарга айтты.

Әртен тура әрте ол Корсунова Марья деп ӱй кижиге барды.

Кийими алдындагызындый ок ӱстелип калган, табыжы јаан садучы әмеген Павелдиң әнезин кӱндӱлӱ уткуды:

— Кунугып турың ба?—деп, семис колыла оның ийинине араай тажыйла, Ниловнадаң сурады.—Кунукпа, апарганынаң не болуп барды! Мында бир де јаман неме јок. Озодо уурданган учун тӱрмеге отургускылайтан, әмди дезе чындыктың учун отургускылап јат. Павел, байла, башка сӧс айтпаган не, је ол ончозының учун турушкан, ончозы оны билип јат, санааркаба! Мен бу сениң айылына кирип барайын деп шыйдынарым, је божобой јадым. Калашты әдип, быжырып, садып турадым, је ӧлгӧжин тиленчи болуп ӧлӧтӧн јадым... јаңыскан јадарга уур, әкӱлеп јадарга кунукчыл!

— Мен сеге болушчы болорго суранарга келдим!—деп, Власова, оның калырак куучынын ӱзӱп, айтты.

— Канайда?—деп, Марья сурады, оноң ӱӱрезиниң айтканын угуп алала, оныла јӧпсинип, айтты:

— Кем јок, јараар! Мени ӧбӧгӧнимнең јажырганың сагыжына кирет пе? Је, әмди мен сени јоболдоң јажырайын... Сеге ончозы болужар учурлу, ненің учун дезе, сениң уулың бастыра улустың кереги учун отурып јат. Јакшы уул ол, сениң уулың, озочыл уул, ончозы онойып айдышкылап, ончозы ого килеп јат. Мен сеге айдайын, ол тӱрмеге отургузыштаң бийлерге бир де туза тӱшпес. Фабрикада не болуп јатканын кӧрзӧң! Јаман куучындашкылап јат, әкем! Ол ондогы начальниктер санангылап јат—бир кижини чоңчойынаң тиштеп ийгенде, кайда да барбас деп, онызы ондый әмес, он кирези улусты согуп ийерде, јӱс кире кижи ачына берди!

Куучын мынайда божоды, әртенгизинде тал тӱште Власова балкаштаң эткен эки карчага айакка Марьяның эткен калаштарын салып алып, фабрикага келди, Марья бойы базарга садыжарга барды.

XV

Ишмекчилер јаңы садучыны тургуза ла кӧрӱп ийдилер. Кезиктери оның јанына базып келип, јарамыкту айдышкылап турды:

— Иштей бердиң бе, Ниловна?

Кезиктери Павел удабас тӱрмедең чыгар деп, кӧкӱткилеп турды, кезиктери Павелдиң әнезине килеп, кожо ку-

нугыжып турды, ўчинчилери директорды ла жандармдарды аайы-бажы јок айткылап турды. Ниловнаны јамандап та турган улус бар болгон, Исай Горбов деп табельщик, тижин тиштенип, айтты:

— Мен губернатор болгон болзом, сенинг уулыгды бууп койор эдим—улустыг сагыжын булгабазын!

Фабрикада амыр јок болды, ишмекчилер јуулып, нени де араай куучындажып турды, устар ары-бери јўгўрижет, кезикте агдышту, өчөшкөн каткы угулып турды.

Ниловнаныг јаныла полицейскийлер Самойловты апаргылады; ол бир колын карманына сугуп алала, бирўзиле чала јеерен чачтарын сыймап баратты.

Оны бир јўс кире ишмекчилер ўйдежип, полицейскийлерди шоодып турдылар:

— Јыргаарга барып јадыг ба, Гриша!—деп, кем де кыйгырды.

— Бистиг улуска кўндў болуп јат! Оныг учун каруулчыкту јўрўп јадыбыс...—деп, ишмекчилердиг бирўзи айтты.

— Уурчыларды тударга туза јок боло берген, эмди акту улусты тажыгылаар болды...—деп, узун сынду, кылыр көстў ишмекчи чугулдап айтты.

— Тўнде апаргылайтан болзо кайдат, уйалбас шилемирлер!

Полицейскийлер улустыг кыйгызын укпачы болуп, меңдеп, нени де көрбөскө кичеенип, бўркўлип калган баскылайт. Олорго удура ўч узун темир экелеткен ўч ишмекчи, темирлерин олор јаар уулап, кыйгырдылар:

— Чеберленигер, балыкчылар!

Самойлов, Власованыг јанынча ödўп барадала, каткырып, бажын энгейтти:

— Сўўртегилеп апарадылар!

Ниловна унчукпай, бажын јабыс энгейтти, акту јўректў јаш уулдар тўрмеге кўлўмзирештў барып тургандарына оныг јўреги ачып, ол уулдарды эне јўрегиле сўўп, килеп турды.

Сурак.

1. Павелдиг энези ишке кирерге нениг учун кўўнзеди?

Экинчи бөлўк.

XXV

Павел турып чыкты, залда кенетийин тым боло берди. Ниловна бастыра бойы ичкери болды. Павел куучынын токуналу баштады:

— Мен—партияныҥ кижизи, мен јаҥыс ла бистиҥ партиябыстыҥ јаргызын јарадып јадым. Оныҥ учун мен актанарга эмес, нөкөрлөримниҥ сурагын бүдүрип, слердиҥ билип болбогон немелерди јартап берейин деп турым. Бистиҥ социал-демократияныҥ маанызыныҥ алдына туруп чыкканыбысты прокурор јаҥга удура бунт деп адап, бисти каанга удурлашкан бунтовщиктер деп көрүп јат. Мен мынайда айдар учурлу: биске самодержавие бистиҥ ороонды туй базып турган сок јаҥыс кынјы эмес болуп јат, самодержавие—баштапкы ла, эҥ ле јуук кынјы болуп јат, оны бис албатыдаҥ элдеҥ ле озо туура таштаар учурлу...

Јаргычылар, токуналу отурып болбой, кыймыктажа бердилер. Директордыҥ чыгартылу кижизи јалку бүдүмдү јаргычыга нени де шымыранды, ол бажын кекийле, карыган өбөгөн јаар баштанды, ол ок өйдө экинчи јанынаҥ оныҥ кулагына оору јаргычы куучындап турды. Креслодо ары-бери јайканып, карыган өбөгөн Павелге нени де айтты, је оныҥ үни Власовтыҥ бир аай, тыҥ угулып турган куучыны өткүре угулбады.

— Бис социалисттер. Ол не дегежин—бис јөөжөни таҥынаҥ мензинериниҥ өштүлери. Ондый мензиниш, улустарды айрылыштырып, бирүзи бирүзине өштү эдет, качан да јарашпас өштөш төзөйт, ол өштөшти јажырарга кичеенип, төгүндеп турат, ончо албатыны төгүнге, јарамзышка, калју кылыктарга үредип јат. Бис айдып јадыбыс: кижини јаҥыс ла кезек улусты байыдатан јепсел деп көрүп турган общество—албатыныҥ өштүзи, ол биске өштү, бис оныҥ эки јүстү, төгүндү јаҥын јарадып болбозыбыс, оныҥ кижиге калју, кату кылыгынаҥ бис јескинип јадыбыс, бис албатыны ал-санаазын ла ал-күчин јип, кулданып турган обществоло күүн-кайрал јок тартыжарыбыс, оныҥ байыырга болуп, албатыны ооктоп турган бастыра эп-сүмелерине удурлажа тартыжарыбыс. Бис—ишмекчи улус, бистиҥ күчибисле неле неме ончозы бүдүп јат—јаап гигант-машиналардаҥ ала, балдардыҥ ойынчыгына јетире, бисте ишмекчи улуста—кижиниҥ адын ададып јүрер табыс учун тартыжар право јок, кажы ла кижи бисти бойыныҥ амадузына једип аларыныҥ јепсели эдип алар аргалу. Бис јайымга једип аларга турыбыс, ол бир туштa бастыра јаҥды бойлорыбыстыҥ колыбыска блаап алар арга берер. Бистиҥ лозунгтарыбыс мындый: јөөжөни јаҥыскан мензинерин јок эдер, иш эдетен јепселдерди ончозын албатыга, бастыра јаҥ—албатыга, ончо улус кыйалтазы јок иштезин. Слер көрүп турыгар—бис бунтовщиктер эмес.

Павел күлүмзиренип, колыла чачын араай сыймап ийди, оныҥ чаҥкыр көстөриниҥ оды там јарый берди.

— Керектиҥ төс учурына јууктазын деп сурап турым!

—деп, председатель јарт, ўнгўр айтты. Ол Павел јаар бурулып, оны сўрекей ајыктап көрўп турды оныҥ бозомтык сол көзиниҥ чогы јаман, ачаптып көрўп турган деп, Ниловнага билдирди. Бастыра јаргычылар оныҥ уулы јаар көрўп турганып, олордыҥ көстöри оныҥ јўзине јапшынып, эдине кадалып, бойыныҥ эскирей берген эдин јаҥыртып аларга,оныҥ канына ачаптанып турган аайлу болды. Тўс, бийик сынду, бойы бек Павел дезе кату туруп, олор јаар колын сунуп, ўнгўр эмес, је чокум ўниле куучынданып турды:

-- Бис—революционерлер, бир кезек улус јўк ле командовать эдип, öскöзи јўк ле иштеп турары јоголгончо, бис ондый болорыбыс. Бис—слерге корулазын деп јакыган общество удурлажа тартыжып турыбыс, бис оныҥ ла слердиҥ качан да јöптöшпöс öштўлери болуп јадыбыс, бис јеҥўге једип албаганча, бу тартыжу токтобос. Јеҥўни бис, ишмекчилер, аларыбыс! Слердиҥ башкарачыларыгар ондый ла кўчтў эмес. Олордыҥ јууп алган јööжöзи, кулданып алган канча-канча миллион албатыны базып тура јууп алган јööжö, олорго бисти бийлеер јаҥ берип турган ийде-кўч, олордыҥ бойлорын öштöштирип, олордыҥ кўч-чагын астадып, ал-санаазын алгастадып јат. Таҥынаҥ мензинген јööжöни корулааргa сўрекей кöп кўч керек, айдарда, чынынча айткажын, слер, бистиҥ бийлерибис, биске көрö, слер бистеҥ де јаан кул болуп јадыгар,—слердиҥ ал-санаагар базынчыктадып јат, бистиҥ дезе јаҥыс ла ийдебис базынчыктадып јат. Слер бу темигип калган базынчыктаҥ айрылып болбозыгар, ол базынчык слерди тирўге ле öлгöн улустый эдип салды, бистиҥ санаабыска јайым болорго не де чаптык этпей јат, слердиҥ бистерди коркыдып турган корондорыгар слер бойыгар ок—онойдор деп кўўнзебей тура—бистиҥ сагыжыбыска уруп турган удурлаш-коронныҥ уйан, ондый удурлашту шўўлте öзўп, токтодузы јок јаанап, тўрген јалбыштана кўйўп, бойыла сыраҥай талдама, ак-чек санаалу улусты, керек дезе слердиҥ де ортогордоҥ сура согуп, кожо апарып јат. Көригер, слердиҥ јаҥыгар учун бастыра кўўнинеҥ тартылар улус слерде јок, исторический чындыктыҥ ичкерилеп турганына удурлажа слерди корып болгодый бўдўмјилў шўўлтелер ончозы божоп калган, идея јанынаҥ слер бир де јаҥы неме бўдўрип болбозыгар, слер идея бўдўрер јанынаҥ арга јок улус! Бистиҥ идеяларыбыс там ла öзўп јат, олор там ла јаркындала кўйўп јат, олор албатыны курчай алып, јайым учун тартыжуга белетеп јат. Ишмекчилердиҥ улу учурлузын билип турганы бастыра телекейдиҥ ишмекчилерин бир кижидий эдип бириктирип јат. —Слер јадын-јўрўмди јаҥыртып турганын токтодып болбозыгар, јаҥыс ла кал-

јуурып, кыйнаарыгардаң башка. Слердиң јаман кылыгар көрүнип јат, калјуурганыгар—улустың чугулын кайнадат. Бүгүнги күнде бисти бууп турган колдор удабас бистиң колдорыбысты, нөкөр улустый, тыңыда тудар. Слердиң ийде-күчигер—алтынның өзүминиң ийде-күчи, ол слерди башка-башка бөлүктерге бөлүп, бойы бойлорын јииштирип јат. Бистиң ийде-күчибис—тудуш ла өзүп турган, бастыра ишмекчилердиң карындаштый бириккенининг тирү ийдези болуп јат. Слердиң бастыра эдип турган керектеригер—каршулу, ненинг учун дезе, олор албатыны кыйнаарга ууландырылып јат, бистиң ижибис дезе, слердиң төгүнигерле, өчлө, ачабыгарла албатыны коркыдарга тапкан шүүлтелеригерденг бастыра телекейди јайымдап јат. Слер кижини јадын-јүрүминенг айра согуп, оны базып салганыгар, социализм дезе слердиң базып салган телекейди бириктирип, бирлик улу ийде эдип јат, ондый амаду—бүдер!

Павел бир секундка токтой түжеле, такып, там тыңыда айтты:

— Ондый амаду бүдер!

Јаргычылар, јүстерин саң башка тыртыйтып, шымыраныштылар, ач көстөрин Павелденг албай турдылар, олор онойдо көрүп, Павелдиң эркиндү, бек эт-сөөгин кирлендирип, оныг су-кадыгына, чактузына, ак-сагыжы ару болгонына ичтери күйүп отургандарын, Павелдиң энези сезип отурды. Јаргыладып турган улус нөкөриниң куучынын кичеемелдү угуп отурдылар, олордыг јүстери кугара берди, көстөри сүүнчилү суркурап турды. Энези уулыныг сөстөрин көксине алынып отурды, ол сөстөр оныг меезине коштой-коштой өдүп турды. Карыган јаргычы канча ла катап Павелди токтодып, ого нени де јартап айдып турган, бир катап, керек дезе, кунукчыл күлүмзиренип те ийген, је Павел, оны унчукпай ла угуп алала, такып ла кату, токуналу, куучындап турды, оныг куучынынынг ийдезине јаргычылар удурлажып болбой, угуп отурдылар. Учы-учында карыган јаргычы, Павел јаар колын сунуп, кыйгырып ийди; оныг кыйгызына удура Павелдиң эмеш шоодылганду сөстөри урулып турды:

— Мен куучынымды божодып јадым. Слерди көстөп јамандаарга мен саванбадым, карын бу комедияда, слердиң адаганыгарла—јаргыда арга јокто туружып, мен слерди килеп турган аайлу ошкожым, кандый да болзо,—слер улус ине, биске улусты, олор бистиң төс амадубыска өштү де болзо, је албан күчке уйатту бастырып салган улусты да, кижи бүдүжин јылыйтып салган да улусты, көрөргө качан да болзо ачынчылу болуп јат...

Павел, јаргычылар јаар көрбөй, отура берди. Энези,

тыныжын токтодынып, кичеемелдў көстөриле јаргычылар јаар көрўп, сакып отурды.

Андрей, бастыра бойы јаркындалып, Павелдиҥ колын тыҥыда тудуп турды. Самойлов, Мазин ле өскөлөри де сўўнип, Павел јаар уулангылады, ол, кўлўмзиренип, нөкөрлөриниҥ онойдо мактаганына эмеш кемзинип, энези отурган јер јаар көрди, оноҥ энези јаар бажын эҥилте серпип,—ондый ба?—деп, сурап тургандый болды.

Энези, уулын сўўп турган јўрегин бадырып болбой, сўўнип отурды.

— Јe, јаргы башталды!—деп, Сизов шымыранды.—Ол олорды кандый сўрекей айтты, а?

Энези унчукпай, бажын эҥейтип ийеле, уулы анча кирези јалтанбастаҥ куучындаганына макатып,—айса болзо, ол куучынын божотконына оноҥ тыҥыда макатып отурды.

— Јe? Эмди слер канайдатан эдигер?—деп, сурак оныҥ санаазына эбелип турды.

Сурак ла јакылталар.

1. „Бистиҥ идеяларыбыс там ла өзўп јат, олор там ла тыҥыда јаркындала кўйўп јат, олор албатыны курчай алып, јайым учун тартыжуга белетеп јат“ деп Павелдиҥ сөстөри чын болгонын кычырган ўзўктердеҥ јартап беригер.

2. Павелдиҥ јўрўмин, бойын көргўскени—ол революционерлер-большевиктерди көргўзип турганы деп јартап беригер. Ол јанынаҥ Павелдиҥ јаргыда айткан куучынын шиҥдеп көригер.

3. Уулыныҥ јаргыда айткан сөстөрин энези канайып угуп, алынып отурды?

XXIX

Оромдогы кургак соок кей энени бек ала койды, тамагына кирип, тумчугын кычыкайлап, бир секундка тыныжын бууп ийди.

Вокзалга эне эрте јетти, оныҥ поезди белен эмес болды, јe ўчинчи класстыҥ кирлў, ышталып калган залында көп улус јуулып калган: бери темир јолдыҥ ишмекчилери, извозчиктер јылынарга келген, база кандый да коомой кийимдў, айылы-јурты јок улустар ондо болгон.

Колында сары чемоданду јаш кижи кирип келеле, тўрген кайра көрөлө, эне јаар чике басты.

— Москва јаар ба?—деп, араай сурады.

— Э-э. Таняга.

— Бу!

Ол энениҥ јанындагы тактага чемоданын тургузала, папиросын тўрген алып, бир де неме айтпай, экинчи эжик јаар басты. Эне чемоданныҥ соок терезин колыла сыймады, ого чаганактанып алала, сагыжы јарып, улустарды көрө

берди. Бир минуттың бажында ол туруп алып, перонго[1] чыгар эжикке јуук турган экинчи такта јаар басты. Јаан эмес чемоданды ол колында јеңил тудуп, бажын көдүрип алала, оның јанынча өдүп јаткан улустың јүзи јаар көрүп турды. Кыскачак пальтолу, јаказын көдүрип алган кандый да јиит кижи ого табарала, бажы јаар колын јаңып ийеле, унчукпай туура калып ийди. Энеге оның нези де таныш немедий билдирди, ол јаказының ары јанынаң јаңыс көзиле суркурада көрүп турганын, эне көрүп алды. Бу кичеемелдү көс оны кадап ийди, чемодан тудунып турган колы серпиле берди, тудунчагы кенетийин уур боло берди.

— Мен оны кайда да көргөм!—деп, эне сананала, јүрегиндеги сысты ол сагышла базынып, өскө неме керегинде сананарга албаданды, је јүрегине дезе соок јайылып турды. Ол сезим өзүп, тамагы јаар көдүрилип, оозын кургак ачула толтырып турды, эненің база бир катап кайра көрөр күүни келди. Эне кайра көрди—ол кижи бир будынаң база бир будына чебер базып, ол ло јеринде турды,—ол нени де эдерге сананып, је тидинип болбой тургандый билдирди. Ол оң колын пальтозының топчыларының ортозына сугуп алыптыр, экинчизи карманында болды, оноң улам оның оң јарды сол јардынаң бийик немедий билдирип турды.

Эне, меңдебей, тактаның јанына базып келеле, бойында нени-нени үзүп ийбеске тургандый, табылу, чебер отурып алды. Түбек болотонын сезип турган сагыжы оның алдына бу кижини экинчи катап тургусты—бир катап городтың ары јанында, јаланда, Рыбин качкан кийининде, экинчи катап јаргыда. Оныла кожо бир околодочный[2] турды. Ого эне ол тушта Рыбиннің барган јерин тескери айдып берген. Энени таныгандар, оны истеп тургандар,—онызы јарт болды.

— Колго кирдің бе?—деп, эне бойынаң сурады. Оның кийининде, калтыражып каруузын берди:

— Айса болзо, јок болор бо...

Ол ло орто бойын тыңыдынып, кату айтты:

— Туттырдым!

Кайра бурулды, је нени де көрбөди, санаазы дезе улайтелей элбеңдеп, меезинде ойто өчүп турды.

— Чемоданды артырып койоло, јүре берзе кайдар?

Је бажында оноң јарык чедирген элбеңдеди:

— Уулыңның сөзин таштаарга ба? Ондый колго...

---

[1] *Перон*—темир јолдың вокзалында поездке отурар келтейинде площадка.

[2] *Околодочный*—городтың бир кезек бөлүгин шиңжилеп турган полицейский.

Ол чемоданды бойына јаба тартып алды.

— Акыр оныла јўре берзе?.. Качса...—деп сананды.

Ол шўўлтелер ого сыраҥай өскө кижиниҥ шўўлтелери чилеп билдирип, кем де олорды тыш јанынаҥ оныҥ ичине кийдирип тургандый болды. Олор оны өртөп турды, олордыҥ өртөп турганы меезин кадап, сыраҥай учуктардый оттор јўрегине кадап турды. Ол шўўлтелер энени чугулдатты, оны бойынаҥ, Павелдеҥ ле бойыныҥ јўрегине јаба өзўп калганынаҥ ырадып турды. Ондый өштў ийде-кўч оныҥ јарындарын ла төжин јаба базып, бастыра бойын капсый тудуп, өлўмдў коркудуга тартып, оны базынып тургандый билдирди; энениҥ чыткыдыныҥ тамырлары тыҥ согулып турды, чачтардыҥ төстөрине јылу боло берди.

Ол туштa эне, јўрегин базып, бастыра бойын силке согуп ийгендий, кезем албаданышла ол сўмелў, кичинек уйан отторды, ончозын өчўрип ийди:

— Уйал!—деп, бойына айтты.

Оныҥ сыны јеҥил боло берди.

— Уулыҥды уйатка салба! Кем де коркыбай јат—деп, кожуп айдала, чек тыҥый берди.

Оныҥ көзи кемниҥ де кунуккан, керсў көзине учурады. Оныҥ кийининде сагыжына Рыбниниҥ чырайы кирди. Бир кичинек јўрексирегени оныҥ санаазын тыҥыдып ийди. Јўреги токуналу согула берди.

— Эмди не болор?—деп, эне, ајыктанып, сананып отурды.

Шпион каруулчыкты кычырып алала, ого нени де шымыранып, көстөриле эне јаар көргўзип турды. Каруулчык оны ајыктап көрўп, тескерилеп турды. Јанына экинчи каруулчык јууктап келеле, тыҥдап, кабактарын јемире көрди. Ол јаан сөөктў, буурул башту, сагалын кырбаган карыган кижи эмтир. Оноҥ шпионло јөпсинип, бажын эҥейтип ийеле, энениҥ отурган тактазы јаар басты, шпион дезе кайдаар да јоголо берди.

Карыган каруулчык чугулду көстөриле Власованыҥ јўзи јаар лаптап көрўп, меҥдебей базып келетти. Эне тактага тереҥжиде отурып алды.

— Сокпойтон ло болзо...

Каруулчык оныҥ јанына тура тўшти, ўнгўр эмес, кату сурады:

— Нени көрўп турыҥ?

— Нени де эмес...

— Је, је,—уурчы! Карыган да болзо,—анаар ок.

Оныҥ сөстөри эненинҥ јўзине согуп ийгендий болды, ачынчак, кыркыруш ўни јаактарын јара тартып, көстөрин ойо согуп турган немедий болды...

— Мен бе? Мен уурчы эмес, төгўндебе!—деп, эне бастыра көксиле кыйгырып ийди, ачынганына алдындагы не

ле неме ончозы айланыжа берди. Ол чемоданды силкий тартып ийерде, онызы ачыла берди.

— Кӧр! Ончогор кӧригер!—деп, ол кыйгырып, чыгара тартып алган бир пачка прокламацияларды[1] бажынынг ӱстиле јанып турды, кулагындагы кӱӱлеп турган табыш ӧткӱре ол јуулып келген улустардынг кыйгызын угат, кӧрзӧ—оноҥ-мынаҥ улустар менгеп јӱгӱрӱжип келеткендер.

— Не болды?

— Та, сыщик...

— Бу не?

— Уурдап алган дежет...

— Ол кирези кижи, ай-ай-ай!

— Мен уурчы эмезим!—деп, кажы ла јанынаҥ оны курчап келген улусты кӧрӧлӧ, бир кезек токунап, эне бастыра ӱниле айдып турды.

— Кече политический улустарды јаргылагандар, ондо менинг уулым Власов болгон,—ол куучын айткан—ол куучын бу! Мен оны кычыргылазын, чын сӧсти билгилезин деп, улуска апарып јадым...

Кем де оныҥ колынаҥ чаазындарды чеберлеп ушта тартты, эне дезе колыла кайра талайып, чаазындарды улустыҥ ортозы јаар чачып ийди.

— Оныҥ учун база мактабас!—деп, кемниҥ де коркыган ӱни угулды.

Улус чаазындарды кабыра тудуп, койындарына, карманДарына сугуп тургандарын эне кӧрӱп ийди, онызы оны база ла такып тыҥыда тургусты. Там ла токунап, ийдези кожулып, бастыра бойы тыҥыдынып, эне бойыныҥ оморкоп турганы ӧзӱп, сӱӱнчизи јалбыштанып турганын сезип турды, куучындап, чемоданынаҥ пачкалап салган чаазындарды колыла кабыра тудуп, оҥ јаны јаар, сол јаны јаар чачарда, олорды кемниҥ де тӱрген, ачапту колдоры алып турды.

— Бу мыныҥ учун мениҥ уулымды ла оныла кожо болгондорды ончозын јаргылаганын слер билеригер бе? Мен слерге айдып берерим, слер дезе энезиниҥ јӱрегине, оныҥ буурул чачына бӱтсегер: кече улусты слерге ончогорго чындык сӧс јарлап турган учун јаргылаган! Мен кече јарт билип алгам, ол чын... оныла кем де тартыжып болбос, кем де болбос!

Јуулган улус унчукпай барды, улус там ла кӧптӧп, там ла тыгышталып, ӱй кижини курчай алып турган.

— Улус иштейле, јаҥыс ла јокту-јойу, ачаналу оорујоболду јадынга јединип јат. Байлар ончозы биске удурлажат—бис кӱннеҥ кӱнге уур иш иштеп, бастыра јӱрӱми-

---

[1] *Прокламация*—политический учурлу бичик.

бисте тудуш ла кир-балкапта, төгүнде, өлүмде јүредибис, өскө улус дезе бистиң күчибисти јип, јыргагылап, карды јарылганча тыгынгылап јат, бисти дезе, кынјыдагы ийттерди чилеп, карагуйда тудуп јат,—бис нени де билбей турыбыс, ончозынаң коркып турыбыс. Бистиң јадын-јүрүмнибис—карагуй түн, карагуй түн!

— Ондый!—деп, каруузына тунгаксу үн јаңыланды.

— Оның тамагын бекте!

Эне чук турган улустардың кийини јанында шпионды ла эки жандармды көрүп ийеле, калганчы пачкаларын берип ийерге меңдеп турды, је колдорын чемоданга сугуп ийерде, ондо өскө кижиниң колына учурады.

— Алыгар, алыгар!—деп, эңчейип, айтты.

— Таркагар!—деп, жандармдар кыйгырып, улусты ийде салып турдылар.

Улус, ийде салып турган жандармдарга јолды күүн-күч јок берип, олорды бойлорыныҥ орогозына кыстагылап, олорго чаптык эдип тургандар. Јалакай јүзинде эрү јаан көстү, буурайа берген чачту үй кижи олорды бойына јаба тартып тургандый болды, јүрүм улусты бирүзи бирүзинеҥ ырадып, бөлүп салган, эмди олор эненинҥ айткан сөзининҥ ийдезине јылый берип, бир кижидий боло бердилер ошкош, айса болзо, јүрүмниҥ катузына ачурканган көп јүректер ондый сөсти сакыганынаҥ бери удап калган. Эҥ јууктагы улус унчукпай тургандар, эне олордыҥ кичеемелдү көстөри јаар көрүп, олордыҥ јылу тыныштарын эзеп турды.

— Карыганак, мынаҥ бар.

— Эмди ле алгылап барар!..

— Ээ, кедерди сени!

— Кедери барыгар! Таркагар!—Жандармдардыҥ кыйгылары там ла јуук јаңыланып турды. Эненинҥ алдында турган улус бут бажында јайканыжып, бойы-бойлорынаҥ тудуныжып турдылар.

Ончолоры оныҥ айткан сөстөрин оҥдоорго, ого бүдерге тургандый болуп билдирди, ол нени ле билгенин, бастыра санаазын улуска айдарга меҥдеп турды. Ол бойыныҥ айдарга турган санаазыныҥ ийдезин эзеп турган. Ол сөстөр оныҥ јүрегиниҥ тереҥинеҥ кайкалап чыгып, кожоҥ боло берип турган, је үни јетпей, кыркырап, серпилип, үзүлип турганын эне бойына чугулданып билип турды.

— Мениҥ уулымныҥ сөстөри—ишмекчи кижиниҥ, тынын садынбастыҥ ару сөзи! Садынбасты јалтанбазынаҥ таныП турыгар!

Кемниҥ де јиит көстөри сүүнчилү кайкап, оныҥ јүзи јаар эмеш коркып көрүп турды.

Эненинҥ төжине түртүргилеп ийди, ол јайканала, так-

тага отура берди. Улустың бажының үстине жандармдардың колдоры элбеңдегилейт, ол колдор улустың јакаларынаң, јарындарынаң тудуп, туура чачкылап, бөрүктерин ушта согуп, ырада чачкылап турдылар. Эненинг көзинде не ле неме карарып, јайканыжа берди, је ол бойының чылаганын јеңип, калганчы үниле база да кыйгырып турды:

— Ончо улус, бойлорыгардың ийде-күчигерди бир ийде-күч эдип јуугар!

Жандарм, јаан кызыл колыла оны јаказынаң ала койоло, серпип ийди.

— Унчукпа!

Эне јиткезиле стенеге согула берди, бир секундка јүреги коркыырының ыжыла бүркелди, оноң база ла такып ыпты таркадып, јаркынду јалбырай берди.

— Бас!—деп, жандарм айтты.

— Бир де немедең коркыбагар! Слердиң јажына тынып турган кыйыннаң ачу-коронду бир де кыйын јок...

— Унчукпа дедим!—Жандарм, оны колтыгының алдынаң тудуп алала, силке тартып ийди. Экинчизи, база бир колынаң ала койып, јаан алтап, энени једине бердилер.

— Ол кыйын күнүң сайын јүректи челдеп, кижиниг төжин кургадып јат!

Шпион, оның алдына јүгүрип келеле, оның јүзине јудуругын јетирип келип, чыңырып кыйгырды:

— Унчукпа дедим, шилемир!

Эненинг көстөри јаан болуп суркурай берди, јаактары тыркыражып турды, эне полдың тайкылчак таштарына тебинип, кайра чиренип тура, кыйгырды:

— Тирилип келген тынды өлтүрип болбос!

— Ийт!

Шпион оның јүзи орто јудурукла согуп ийди.

— Онойдо оны, карыган кулугурды!—деп, калјуурган кыйгы јаңыланды.

Кандый да кара-кызыл неме эненинг көзин туй алып ийди, амтаны тусту кан оның оозына толо берди.

Улустың кенетийин јаңыланган кыйгызы эненинг сагыжын јарыдып ийди:

— Согор учурың јок!

— Уулдар!

— Ах, кулугурды сени!

— Шпионды сок!—деп, кем де кыйгырды.

— Санааны канла өчүрип болбос!

Энени јиткезине, белине ийткилеп, јардына согуп, бажына јудуруктап турдылар. Эбиреде не ле немелер кыйгыга, сыгырыш-табышка айланыжа берди. Эненинг кулагына кандый да койу неме кирип, тамагына толып, тынжын бууп тургандый болды, пол ойылып, јайканып тур-

ғандый, буттары бүктелип, эди-каны оорып, тырлажып, уур болуп, ал-күчи чыгып, јайкана берди. Је оның көстөри дезе өчпөди, улустың көп көстөрин көрүп турды—ол көстөр ого таныш отторло, оның јүрегине төрөл, јалтаныш јок, курч отторло јаркындалып турды.

Жандармдар энени эжик јаар ийткиледи.

Эне колын ушта согуп, эжиктиң јаагынаң тудунып алды.

— Талай да кирези канла чындыкты өчүрип болбостор...

Оның колына согуп ийдилер.

— Албатыга јаңыс ла јаман көрдирерин көптөдип аларыгар, калјуулар! Албатының чугулы слерге түжер!

Жандарм, оның тамагынаң ала койып, тумалай берди.

Эне кыркырап турды.

— Ырызы јок көркийлер...

Каруузына кем де үнгүр өксөп ыйлап турды.

Суралтар.

1. Эне билгир революционерка боло берди деп, неденг көрүнет?
2. Эне туттырала, нениг учун коркыбады?

Суралтар ла јакылталар.

1. Бу произведениени нениг учун „Эне“ деп адаган?
2. Ниловнаның јүрүмин бастыра бичиктеңг шиңгдеп көригер. Энеге билгир революционерка болорго кандый учурлу айалгалар болушты? Ол айалгаларды катап шиңгдеп көригер.
3. „Кижи! Кижи дегени омок угулат“ —деп, М. Горькийдиң сөстөрин „Энениң“ геройлорына келиштирерге јараар ба?
4. Революционный пролетариат класста ада-энелердиң ле олордың балдарының ортозында јаңы јүрүм төзөлип турганын Горький Ниловнаның ла Павелдиң јозогыла канайып көргүзип јат?
5. Павелдиң јүрүмин шиңгдеп көригер. Революционный идеялар ла ишмекчи класс учун турушканы Павелдиң шүүлтезин канайып кубултты?
6. Баштапкы бажалыкта ишмекчи слободканы көргүскени романның идейный содержаниезин билерге канайып болужат?
7. Пелагея Ниловнаның характеристиказын куучындаарга белетенип алыгар. Характеристиканың планын урокто үредүчиле кожо бичип алыгар.
8. Экинчи ле бежинчи суралтардың каруузын бичип беригер.

„Эне“ деп романда М. Горький Россияда 1900 јылдың кийининдеги јылдарда ишмекчи движениеде турушкан революционерлердиң јүрүмин ле ижин көргүскен. Ол јылдарда М. Горький Нижний Новгородто ло Сормоводо ишмекчи движениеде бойы турушкан. Романга керектү көп материалды таныш ишмекчилердиң јүрүминеңг алган. „Эне“ деп романның төс геройын—Павел Власовты Горький Сормово городто иштеген ишмекчиниң, Пётр Заломовтың, јүрүми аайынча бичиген.

„Эне“ деп романда А. М. Горький ишмекчи класстың революционный ийдези тыңып өскөнин художественный сөслө бичип көргүскен. „Эне“ деп роман сүреен јаан учурлу болгон. Көп ишмекчилер бу романды кычырала, ол туштагы кату, уур јүрүмди јаратпай, революционный тартыжуда туружарын баштагандар. Романда каан тужындагы кату јүрүм, ол туштагы социальный тартыжуның төс суралтары көргүзилген, ишмекчи класстың героический тартыжузы керегинде бичилген.

Романның төс геройлоры Павел Власов ло оның энези Пелагея Ниловна. Олор азыйдаң бери темигип калган јадын-јүрүмди кубултар керегинде сананбай, ол карануй, кату, шыралу јүрүмле јөпсинип јүретендер. Је олор, каан јаңының чындык әмезин, јакшы јүрүмге тартыжу јок једип болбозын табынча билип алып, революционный движениеде туружар болдылар. Горький бойының романында олордың общественный өзүмин көргүскениле Россияда ишмекчи класстың өзүмин, оның революционный ишке там әлбеде тартылып турганын көргүскен. Павел ле Ниловна өскө ишмекчилерле кожо революционный тартыжуда туружарын баштаган кийининде, олордың революционный санаазы революционный ишмекчи класстың санаазыла кожо өзүп турды. Революционный пролетариат каан јаңының катукалју ээжилерине удурлажа, јаңы јүрүм, јайым учун тартыжузын там ла тыңыдат.

Романның баштапкы бажалыктарында Павел революционный движениеде туружарын јаңы ла баштап турганы көргүзилген. Оноң ары ол үренип, нөкөрлөринин болужыла там ла билгир революционер болуп өзүп јат. Озо баштап јүк ле коркып, јалтанып јүретен Ниловна, уулының ла өскө ишмекчилердиң чындык учун, јакшы јадын-јүрүм учун ат-нерелү тартыжузын көрүп, бойы да революционный иште туружар боло берди. Ниловнаның төрөөндөри әмди јаңыс ла уулы әмес, ишмекчи маанының алдында турган бастыра улус ого јуук төрөөн улустый болды.

Романның XXVII бажалыгында (ол бажалык бу учебникке кирбеген, оны слер орус учебниктең кычырарыгар) М. Горький Баштапкы Майдың демонстрациязы болгонын бичиген. Революционный движениеде турушкан ишмекчилердиң тоозы сүреен көптөгөнин, олордың революционный санаазы улам ла тыңып турганын бис ол демонстрациядаң јарт билип аладыбыс. Демонстрацияның учында Павелди ле Андрейди арестовать та эткен болзо, демонстрация сүүнчилү кожоңло божогон. Ол нениң учун ондый болгонының учуры Павелдиң јаргыда айткан куучынынаң јарталат:

— Јеңүни бис, ишмекчилер аларыбыс!

Јаргыда Павел каан јаңының бастыра јаманын илезине чыгарган, ишмекчилердиң качан да болзо јеңү аларын көргүскен. Ол бойының куучынында большевиктердиң төс лозунгтарын јарлады: „Јөөжөни таңынаң мензингенин јок эдер, производствоның бастыра средстволорын албатыга берер, јаң-башкаруны албаты бойының колына алар, бастыра улус кыйалта јок иштеер учурлу, кижиниң күчин јиирин јок эдер“. Ондый лозунгтар ишмекчи калыкты революционный тартыжуга көдүрип, каан јаңына удурлажа калапту тартыжуга кычырган.

„Эне“ деп роман телекейлик революционный движениеге сүреен јаан учурлу болгон.

Бу романды кычырала, В. И. Ленин айткан: „Керектү бичик, көп ишмекчилер революционный движениеде керектиң аайын јетире билбей турушкан, эмди олор, „Энени“ кычырып, оноң көп туза алгылаар. Сүреен керектү өйдө чыккан бичик“.

Владимир Владимирович Маяковский

(1893—1930).

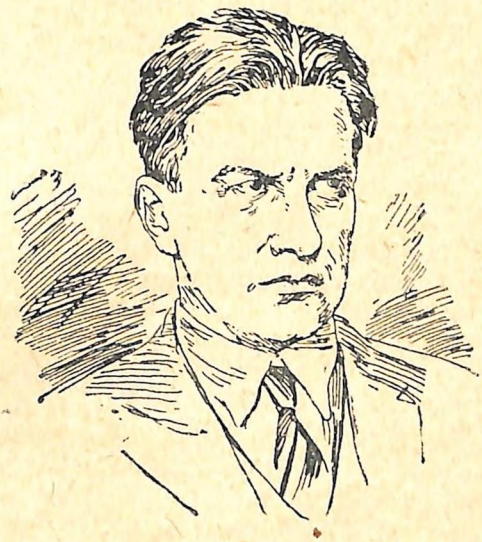

Маяковский бистиҥ советский өйдиҥ эҥ јаан талантту поэди болгон до, болуп та јат.

И. В. Сталин.

ВЛАДИМИР ИЛЬИЧ ЛЕНИН.

(Поэмадаҥ алган ўзўк.)

Улудаҥ улу—
партия
—деп сёсти
Јаҥыдаҥ
јаркындалтарга турым.
Јаҥыскан!
Кемге ол керектў!
Јаҥыс кижиниҥ
ўни чыҥырыштаҥ да чичке.
Кем оны угар!?—
айса эмегени!
Ол до
базарда эмес,
јуукта болзо.
Партия—
тымык ла чичке
ўндердеҥ
бириктирилген
бирлик шуурган,
пушкалардыҥ
кононадазынаҥ
кулактар јарылгадый,
оноҥ
ёштўниҥ
шибеези оодылат.
Јаҥыскан болгондо,
ого коомой.
Јаҥыс кижиге тўбек,
јаҥыс кижи јуучыл эмес,—
кажы ла
кўчтў кижи
ого бийиркейт,
керек дезе
чак јокторы да—
экў болзо.
Је партияга
кичў улустар
бириккенде,
ёштў јеҥдиртип,
тым болуп
јат!
Партия—
јотконду јудурукка тўўлген
миллиондор
сабарлу кол.

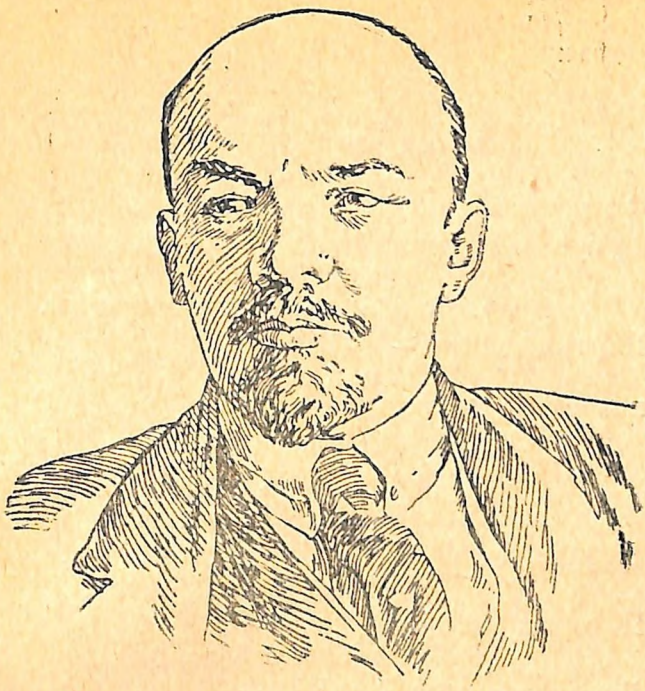

В. И. Ленин.

Јаңыскан неме эмес.
Јаңыс болгоны нуль.
Јаңыс кижи—
ол јаан да
учурлу болзо,
беш этаж тураны
көдүрерден болгой,
беш сөөм
тоормошты да
көдүрип болбос.
Партия—
ол
бойы-бойына
бек јөлөңгөн
миллиондор
улустың
ийини.
Бойы-бойыбысты
тудуп ла көдүрип,
партияла
стройкаларды
теңериге көдүрерис.

Партия—
ишмекчи класстыҥ сын-арказы.
Партия—
бистиҥ мөҥкүлик керегибис.
Партия—
јаҥыс ла ого
мен бүдедим:
Ол мени качан да мекелебес.
Бүгүн мен приказчик,
је эртен
картадаҥ каандыктарды кырадым.
Партия дегени—
ол
класстыҥ меези,
класстыҥ кереги,
класстыҥ ийдези,
класстыҥ магы.
Партия ла Ленин—
игис карындаштар.
История энебиске
кем баалу болор?
Ленин деп айтканыста,
партия деп бодойдыс,
Партия деп айтканыста,
Ленин деп бодойдыс.

ВЛАДИМИР ИЛЬИЧ ЛЕНИН.

(Поэмадаҥ алган үзүк.)

Республикага
Ленин јокко
күч болор!
Оны солыыр керек—
кемле?
Канайдар?
Клапту төжөктө
јадарга
болор!
Нөкөр качы!
Ме сеге—
ал—
эмди ле
бастыра заводты,
коллективно

еркаповый[1] ячейкага
бичип алыгар...—
Буржуйлар
көстөрин
тостойып көрөт,
бек баатырдыҥ
базыдынаҥ тыркыражат.
Изў станоктордоҥ
төрт јўс муҥ кижи—
Ленинге
баштапкы
партийный венок.
—Нөкөр качы,
ручканы ал,
солыырыбыс—деп,
улус айдыжат...
Мен карыган—
уулымныҥ уулын алыгар,
сыраҥай артпайт—
утку, комсомол.—
Подшефный флот,
якорьлорды көдўр,
талайга
чыгарга
өй келген,
„Талайларла,
талайларла,
бўгўн мында,
эртен ондо“.
Кўн, бийикте!
Керечи болорыҥ—
Кунукчыл болгонынды
тўрген таштa.
Балдар
јаандарла
теҥ базат—
тра-та-та-та-та,
та-та-та-та,
„Бир,
эки,
ўч!
Пионерлер бис.
Бис фашисттердеҥ јалтанбайдыс,
штыкту ичкери барарыс“.
Европаныҥ јудуругы

[1] *Еркаповый ячейка*—РКП-ниҥ (Российский коммунистический партиянынҥ) ячейказы.

калас кӧдӯрилген.
Бис олорды кӯзӯртле јабадыбыс.
Кайра!
Тийбе!
Керек дезе
Ильичтиҥ де ӧлӯми
улудаҥ улу
коммунист-организатор
боло берди.

1924 јыл.

Бойыныҥ „Владимир Ильич Ленин“ деген поэмазын Маяковский баштапкы ла тарыйын 18 октябрьда 1924 јылда, улу башчы јада калган кийининде бир канча ӧй ӧдӧрдӧ, кычырган.

Ленин керегинде јаан произведениени Маяковский 1923 јылда, Владимир Ильич эзен тужында, бичиирге шӯӯнип алган. Ленин бастыра телекейде сӯрекей јаан учурлу кижи болгонын кӧргӯзерге, Маяковский оныҥ биографиязын, ол керегинде ӧскӧ улустыҥ эске алынганын узак кичеенип шиҥжилеген.

Ленинниҥ јӯрӯми бир ле кижиниҥ јӯрӯминиҥ историязы болгон эмес, је бастыра јондордыҥ историязынын ӧткӧн јаан јӯрӯми болгонын јартааргa, Маяковский Ленинненҥ ле ленинизмненҥ озо болгон исторический ӧйлӧрди кӧргӯзет.

Кычырачы улус капитализмниҥ табылганын, оныҥ ӧскӧнин, ол канайда јыдып баштаганын поэмадаҥ кӧрӧт. Бу ӧйлӧрдӧ исторический аренада јаҥы ийде-кӯч—ишмекчи класс—туруп чыккан.

Ленинниҥ јӯрӯми ишмекчи класстыҥ ла оны баштаган коммунистический партияныҥ тартыжузыла, јеҥӯлериле колбулу. Ленин коммунистический партияныҥ тӧзӧчизи. Оныҥ учун Ленинди ле партияны айрылыштырарга сыраҥай јарабас.

Бис Ленин деп айтканыста,—
партия деп бодойдыс.
Бис партия деп айтканыста,—
Ленин деп бодойдыс.

Телекейлик пролетариаттыҥ башчызын Ленинди бастыра јоктулар сӯӯп јат.

Оныҥ ӧлгӧнин јер-телекейдиҥ ишкӯчиле јаткандары тыҥ ачурканып уктылар.

Је ишмекчи класс, сӯӯген башчызына кородоп то турза, бойыныҥ ийде-кӯчин јылыйтпады. Ленинизм тирӯ бо-

луп арткан, ленинизм ишкўчиле јаткандарды ичкери, коммунизмге кычырат.

Суралтар ла јакылталар.

1. Партияны Маяковский неле тўнгдештирип јат?
2. Партияныҥ ийде-кўчи незинде?
3. Партия дегени не? Каруузын ўлгердиҥ сöстöриле айдыгар.
4. Партияныҥ характеристиказын көргўзерде, Маяковский кандый художественный эп-аргаларла тузаланып јат?
5. Ленин өлөрдö, ороонло не боло берди? Оны Маяковский канайып көргўзет?

ЛЕНИН—БИСТИҥ ПАРТИЯНЫҥ УЛУ ТÖЗÖЧИЗИ

(И. В. Сталиннниҥ 1924 јылда 28 январьда кремлевский курсанттардыҥ вечеринде айткан куучынынаҥ.)

Мен Ленинле баштапкы ла катап 1903 јылда танышкам. Бис ол тушта тушташпадыбыс, је бойы бойыбыстаҥ ыраак јадып, бичик ажыра танышканыбыс. Онызын мен, партияда узак иштеп тура, качан да ундубайтам. Мен ол тушта Сибирьде, ссылкада болгом. 90-чы јылдардыҥ учы јаар, анчадала 1901 јылда, „Искра“ газет чыгып башталганыныҥ кийининде, мен Лениннниҥ революционный ижиле таныжып, бистиҥ Ленин тегин кижи эмес болгонын билгем.

Ленин партияныҥ јўк ле башчызы болуп туры деп мен бодобогом, ол партияныҥ чындык тöзöчизи болгон, бистиҥ партияныҥ учурын, туура саларга јарабас керектерин јаҥыс ла ол јакшы билетен.

Николай Алексеевич Островский

(1904—1936)

Бичик јииттерди тартыжуга, бистин улу партия-быска бастыра бойын беринерине кычырзын деп, келер өйдө чыгатан бичигимнин страницаларына јүрегимнин бастыра тебүзин, бастыра от-јалбыжын салып бичиирге учы-куйузы јок күүнүм бар.

Н. Островский.

БОЛОТ КАНАЙДА КАДЫРЫНГАН*

(Үзүктер.)

ЖУХРАЙДЫ ЈАЙЫМГА БОЖОТКОНЫ.

Лиза, он алтам кирелү барала, бурулчыктың ары јанынаң шоссе јолго чыгып келген эки кижини көрүп ийди. Алдында топчылары алынып калган пиджактың алдынаң туура јолду чамчазы көрүнип турган, кепказын маңдайына кептей кийип алган, көстөри айландыра көк, јабыс сынду, таларкак ишмекчи базып келетти.

Ол конычы кыска сары сапог кийип алган эмеш бүктелип калган буттарыла кату алтап базып отурды.

Оның кийининде, үч алтам кирелү јерде, мылтыгының јыдазын оның сыртына арай ла түртүрбей, курында эки подсумкалу петлюровец келетти.

Јелмер бөрүктиң алдынаң арестованныйдың јиткезине эки кичинек көс ајарымкайлу суркурап көрүп турды. Сары, таңкыга ышталып калган азу сагалдары эки башка тарбайып турды.

Лиза, базыдын эмеш арайладала, шоссениң бир јанына кечип алды. Оның кийининең шоссеге Павел чыгып келди.

Јол аайынча оң јаны јаар айылына бура соголо, Павел келип јаткан улусты база көрүп ийди.

Оның буттары јерге јапшына бергендий болды. Ол алдындагы кижини Жухрай деп, тургуза ла танып ийди.

„Ол оның учун ойто келбеген туры ине!“

Жухрай јууктап келетти. Корчагиннинг јүреги сүреен тың согула берди, јүзүн-јүүр шүүлтелер ээчий-деечий ӧдүп турды, олорды токтодып та, аайлап та болбос болды. Керекти шүүнип аларга ӧй сүрекей ас болгон. Јаңыс ла керек јарт болгон: эмди Жухрай божогон.

Јууктап келеткен улусты көрүп тура, Павелдиң санаазы адаруның ройындый булгала берди.

„Нени эдер?“

Калганчы минутада эске алынды: карманында кол мылтык бар. Јанынаң өткилеп јатса, бу мылтыкту неменинг көксин ойо адып ийер, ол тушта Фёдор јайым болор. Керекти кенетийин шүүнип алганынаң санаазы булгалары токтой берди. Тиштерин оорыганча тың тиштенип ийди. Фёдор ого кече ле мынайда айткан:

„Ондый керекке јалтанбас улус керек...“

Павел түрген кайра көрди. Город јаар барып јаткан ором јайым болды. Ондо бир де тынду неме јок болды. Алдын-

---

*) Алдында (1940 јылда) чыкканы аайынча болзо „Болот канайда кызыган“ деп роман.

да јаскы кыска пальтолу ӱй кижи јолдоҥ ӧдӧргӧ меҥдеп турды. Ол чаптык этпес. Бурулчыктыҥ тууразында турган экинчи оромды Павел кӧрӱп болбогон. Јаҥыс ла станция јаар баратан јолдо, ыраакта, улустыҥ сомдоры кӧрӱнип турды.

Павел шоссе јолдыҥ кырына базып келди. Павел Жухрайдаҥ бир канча алтам јерде турды. Жухрай Корчагинди кӧрӱп ийди.

Павел јаар јаҥыс кӧзиле кылчас этти. Койу кабактары селт этти. Танып ийеле, кайкаганынаҥ улам чочып, токтой тӱшти. Оныҥ сырты јыданыҥ учына тӱртӱле берди.

— Је, сен, кыймыктан, оноҥ ӧскӧ кӧксиҥди кындакла изидип ийерим!—деп, конвоир торт чыҥырып ийди.

Жухрай јаан алтай берди. Павелге ол нени де айдарга сананала, је токтой берди, уткуп турган айасту колыла јаҥыды.

Сары сагалду конвоир сезип ийбезин деп јалтанып, Павел Жухрайды бойыныҥ јанынаҥ ӧткӱрип, олордо оныҥ кандый да кереги јок кижи чилеп, туура бурулып алды. Је оныҥ бажын чочыдулу шӱӱлте ӧрӱмдеп турды: „Мен оны адала, јастырзам, ок Жухрайга тийердеҥ маат јок“...

Петлюровец одоштой јууктап келерде, сананып тӱратан ба?

Керек мындый боло берди: сары сагалду конвоир Павелге одоштой јууктап келерде, Корчагин оныҥ ӱстине кенетийин чурап барды, мылтыгын ала койоло, оны јерге мерген эҥчейтип ийди.

Јыда ташка шыҥырап тийди.

Оныҥ ӱстине кижи калып келерин сакыбаган петлюровец бир эмеш алаатый берген, је ол ло тарыйын бар-јок кӱчиле мылтыгын тартты, Павел, јада тӱжӱп, мылтыкты ычкынбай салды. Мылтык от алышты. Ок, ташка тийеле, шыҥырап, оро јаар кайыга берди.

Мылтык адылганынаҥ Жухрай туура калыйла, кайра кӧрди. Конвойный мылтыкты Павелдиҥ колынаҥ албаданып ушта согуп турды. Ол, уулдыҥ колын толгоп, мылтыкты блаажып турды. Је Павел мылтыкты салбай турды. Бу тушта калјуурган петлюровец Павканы кенетийин јерге јыгып ийди. Је мылтыкты айрып аларга мынайда да чепешкени калас болды. Павка јыгылып јадала, конвоирди де кожо аҥтара тартып алган, ондый ӧйдӧ оныҥ колынаҥ мылтыкты айрып алгадый кандый да ийде јок болгон.

Жухрай, эки ле катап казалайла, олорго јаба једип келди. Оныҥ темир јудуругы, кейде элес эделе, конвоирдиҥ бажына тӱшти. Бир секундтыҥ бажында, јерде јаткан Корчагиннеҥ айра соктырып алала, јӱзине эки корголјын ју-

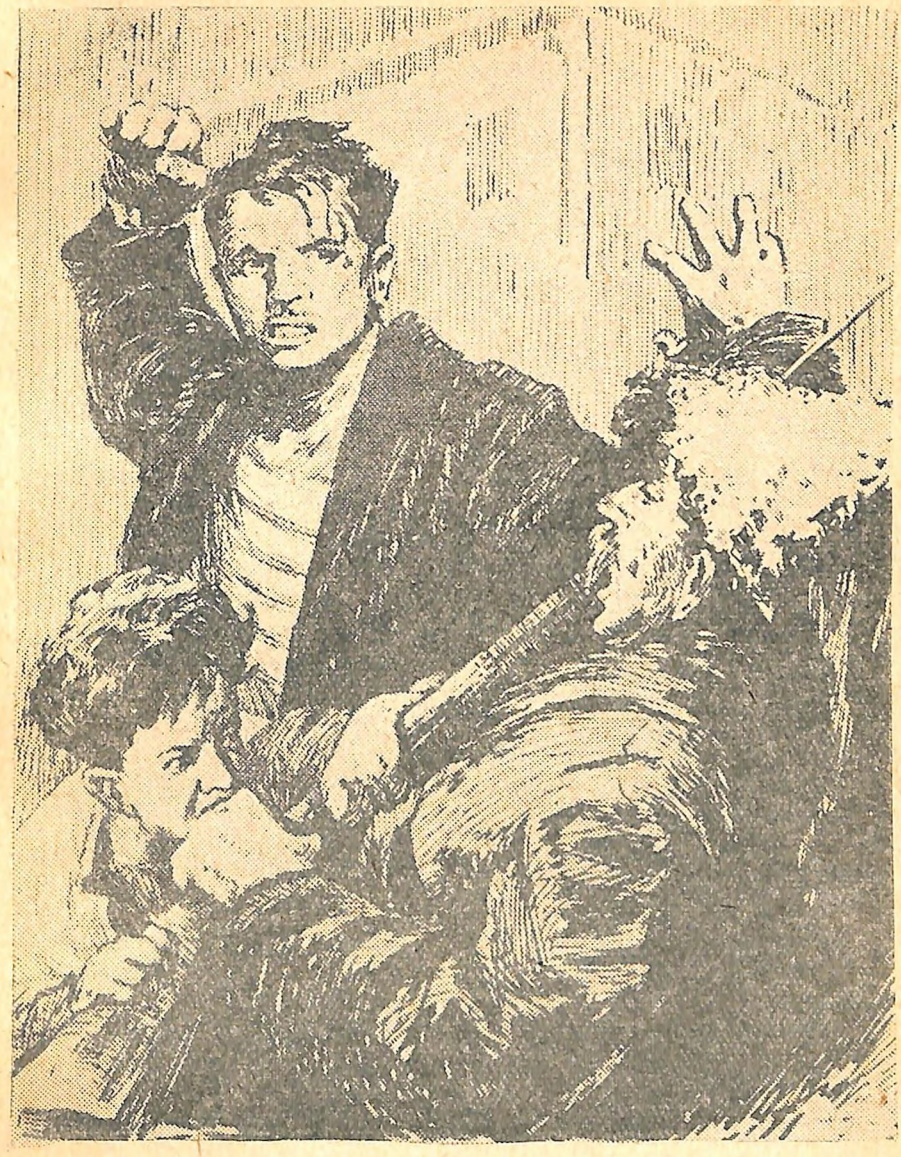

дурук алган петлюровец канава јаар, уур таардый, јылбырай берди.

Ол ло бökö колдор Павелди јерденг кöдüреле, бут бажына тургузып салды.

Сурактар ла јакылта.

1. Павка Корчагин шосседе кемди кöрüп ийди?
2. Павка Корчагин Жухрайды канайда јайымдады?
3. Жухрайды јайымдаар тушта јиит Павка Корчагин бойын канайда кöргüсти?
4. Бу алган üзüкте тüнгдештирü јерди ле эпитеттерди таап алыгар

ТЕМИР ЈОЛДЫҢ ИШЧИЛЕРИНИҢ ЈАЛТАНБАЗЫ ЛА ГЕРОИЗМИ КЕРЕГИНДЕ.

Темир јолдо иштеп турган ишмекчилер бастыразы бастовать эдип турдылар. Бир күннің туркунына бир де поезд өтпөди, јүс јирме километр јерде дезе темир јолды бир јерде колго алып, күрлерди оодып салган јаан партизанский отрядла јуу өдүп турды.

Түнде станцияга[1] немецкий черү тарткан эшелон[2] келди, је машинист, оның болушчызы ла кочегары[3] паровозтоң кача бергендер. Воинский эшелонноң өскө, станцияда аткарарын сакып, база эки поезд турды.

Пакгаузтың[4] уур эжигин ачып, станцияның коменданты немецкий лейтенант, оның болушчызы ла көп немецтер кирип келдилер. Коменданттың болушчызы кыйгырды:

— Корчагин, Полентовский, Брузжак. Слер эмди поездтың бригадазы болуп атанып јадыгар. Мойножор болзогор—бу ла јерде адып саларыбыс. Барарыгар ба?

Үч ишмекчи күүн-күч јок баштарыла кекидилер. Олорды паровоз јаар мылтыкту айдап апардылар, коменданттың болушчызы дезе өскö составты апаратан машинисттиң, оның болушчызының ла кочегардың өбөкölөрин кычырып турды.

Паровоз јаркынду чедиргенди чачылтып, чугулду бышкырып, тереҥ тынып, караҥуйды јарыдып, рельсаларла түннің караҥуйы јаар барып јатты. Артём от салатан јерге көмүрдеҥ таштайла, темир эжикти будыла јаба тебеле, кайырчактың үстинде турган кыска тумчукту чөйгöннöҥ бир уурт суу ичип алала, карыган машинистке, Полентовскийге, айтты:

— Апарып јадыбыс дейзиҥ бе, адабыс?

Онызы јелмер кирбиктү чугулду көзин јумуп ийди:

— Јыдала сыртыҥды түртүп турганда, арга јокто апарарыҥ.

— Ончозын таштайла, паровозтоҥ качар керек—деп, тендерде[5] отурган немецкий солдат јаар кылчас эдип, Брузжак айтты.

— Мен база онойдо шүүнип јадым—деп, Артём айтты, —јаҥыс ла бу кулугур чаптык эдип јат.

---

[1] *Станция*—темир јолдо улус отургузарга, кош коштоорго, оноҥ до өскö керектер бүдүрерге поездтер токтоп туратан јер.

[2] *Эшелон*—черү эмезе јуу-јепсел тартып бараткан поезд.

[3] *Кочегар*—суунын буузының ийдезиле иштеп турган котёлдорго от салып, буунын тебүзин көптöдип эмезе астадып туратан ишчи.

[4] *Пакгауз*—товарлар, өскö дö кош салатан склад.

[5] *Тендер*—таш көмүр, суу, оноҥ до өскö материалды артыктап салатан аҥылу вагон. Оны паровозтың кийинине колбоп јат.

— Эйе...—деп, көзнөктөң карап көрүп, Брузжак јарты јок айтты.

Артёмго јууктай отурып алала, Полентовский араай шымыранды:

— Биске бу паровозты апарарга јарабас, билип турың ба? Ондо јуу болуп јат, восстание көдүргендер јолдорды буза соктырып салгандар. Бис бу ийттерди ол јерге јетирер болзобыс, олорды тургуза ла оодо согуп салар. Сен билериң бе, уулым, мен каан да тужында забастовкалар болгондо, черүлер тартпайтам. Эмди де апарбазым. Бойыбыстың улустарыбыска өлүм экелзебис, өлөрибиске јетире уйат болор. Паровозтың бригадазы кача берген ине. Јүрүмине де кысканбай, кача бергендер. Биске поездти јетиреррге канайып та келишпес. Сен канайда сананып турың?

— Мен јөп, адабыс, је сен мыныла нени эдериң?—ол солдатты көзиле көргүзип берди.

Машинист јүзин јуурып ийди, терлеп калган маңдайын туткушла арчып алала, кыйналып турган суракка каруу таап аларга иженип тургандый, кызарып калган көстөриле манометрди[1] көрди. Оның кийининде чугулду ачу-корон арбанды.

Артём чөйгөннөң суу ичти. Олор экилези јаңыс ла керек керегинде шүүнип турдылар, је кемизи де бойының шүүлтезин озо айдып болбой турды. Артём Жухрайдың мындый сөстөрин эске алынды:

„Сен, карындаш, большевистский партия ла коммунистический идея керегинде канайда көрүп турың?“

Оның кийининде Артёмның берген каруузы:

„Болужарга качан да белен, меге ижен...“

„Јакшы болуш, карательдер апарып јадыбыс.“

Полентовский јепселдү кайырчактың үсти јаар, Артёмго јаба эңчейип алала, араай айтты:

— Мыны аайлап салар керек. Билип турың ба?

Артём чочый берди. Полентовский, тиштерин кыјырадып, кожуп айтты:

— Онон өскө арга јок. Төбөлөп ийеле, регуляторды[2] печкеге таштайла, паровозты араай барар јорыкка тургузала, паровозтоң калып түжер.

Јардынаң уур таар түжүрип јаткандый, Артём айтты:

— Јарайт.

Артём, Брузжак јаар эңчейип келеле, јөптөшкөн јөп керегинде машинисттиң болушчызына айдып берди.

---

[1] *Манометр*—туйуктап салган газтардың эмезе суйук немелердиң тебүзин кемјийтен прибор. Мында айдылганыла—паровозтың котёлындагы бууның тебүзин көргүзип турган прибор.

[2] *Регулятор*—кандый бир машинаның јорыгын түргендедип эмезе араайладып ээжилейтен прибор.

Брузжак каруузын тургуза бербеди. Олордыҥ кажызы ла сӱрекей јаан јеткерге барып јатты. Ончозыныҥ айылында билези артып калган. Анчадала јаан билелӱзи—Полентовский болгон: оныҥ айылында тогус кижи артып калган. Је паровозты апараргa јарабазын кажызы ла билип турган.

— Је, мен јӧпсинип турым—деп, Брузжак айтты,—јеоны кем... —Ол Артёмго јарт эрмекти јетире айтпады.

Артём регулятордыҥ јанында иштеп турган ӧбӧгӧн јаар бурулып, Брузжак олордыҥ шӱӱлтезине база јӧпсинип јат деп айткандый, бажын кекип ийди, је бу ла тужында, јӧби бӱткелек сурак барына кыйналып, Полентовскийге јууктай јылып алды.

— Је бис бу керекти канайда эдерибис?

Онызы Артём јаар кӧрди:

— Сен башта. Сен сыраҥай чакту. Оны бир ле катап ломло кагып ийзебис—божогоны ол.— Ӧбӧгӧн тыҥ јӱрексип турды.

Артём кабактарын јемире кӧрди:

— Бу керекти эдип болбозым. Колым пениҥ де учун кӧдӱрилбей јат. Јартап кӧрзӧ, солдат бурулу эмес. Оны база јыдала коркыдып, айдап чыгаргандар.

Полентовскийдиҥ кӧстӧри јалтырай берди.

— Бурулу эмес деп, айдазыҥ ба? Бисти бого кийдире айдап салганында бис база бурулу эмес ине. Ӧлтӱречилер апарып јадыбыс ине. Бу бурузы јоктор партизандарды аткылаар, олор не, бурулу ба?.. Эх сени, јалтанчак!.. айу ошкош кӱчтӱ, је сенеҥ туза ас эмтир...

— Јарайт—деп, Артём, ломды алып, кимиренди. Је Полентовский шымыранды:

— Мен алайын, мен ижемчилӱ. Сен кӱректи алала, тендердеҥ кӧмӱр тӱжӱрерге чык. Керек келишкедий болзо, немецти кӱрекле туда берериҥ. Мен дезе кӧмӱр ѳодочы болуп барайын.

Брузжак, јӧпсинип, бажын кекиди:

— Чын, ӧбӧгӧн.—Бойы регулятордыҥ јанына туруп алды.

Кызыл бӧлјӱлӱ, козырёк јок, чекпен бӧрӱктӱ немец тендердиҥ кырына отурган: мылтыгын буттарыла кыпсап алала, сигара таҥкы тартып, паровозто иштеп турган ишмекчилер јаар каа-јаа кӧрӱп салып отурды.

Артём кӧмӱр кӱреерге ӧрӧ чыгарда, часовой оны керекке албады. Оныҥ кийининде, Полентовский, тендердиҥ кырынаҥ јаан болчок кӧмӱрлерди кӱреерге турган кижи болуп, эмеш туура јылзын деп, темдек эдип сурааарда, немец паровозтыҥ будказы јаар баратан эжик јаар тӧмӧн уккур јылып алды.

Немецтиҥ бажын јаар согуп өйген ломныҥ табыжы јык эдерде, Артём ло Брузжак, от тийгендий, чочыдылар. Солдат, таар чылап, бозогого аҥтарыла берди.

Козырёк јок, боро чекпен бөрүктеҥ кан түрген ödүп чыкты. Темир полго тийген мылтык шыҥырай берди.

— Божогон—деп, Полентовский, ломын таштап, айтты. Оныҥ кийининде, курулып тургандый, јүзин јуурып, шымыранды: —Эмди биске кайра барар јол јок.

Үни үзүктеле берди, бу ла тужында улусты кыйнап турган тымыкты бузуп, кыйгыга көчти:

— Капшай, регуляторды чыгара толгогор!

Он минуттыҥ бажында бастыра керектер бүдүп калды. Башкарарын јоголтып салган паровоз јорыгын эмештеҥ араайладып турды.

Јолдыҥ кырында турган агаштардыҥ сомы паровозтыҥ јаркынына көрүнип келип, не де көрүнбес караҥуйга тургуза ла јылыйып турды. Паровозтыҥ отторы караҥуйды ödörгö албаданып, оныҥ койу барыҥкыйына табарып, јүк ле он метр јерди јарыдып турды. Паровоз, калганчы күчин јылыйткандый, там ла араай тынып турды.

— Калы, уулым!—деген Полентовскийдиҥ үнин Артём кийин јанынаҥ угала, паровозтыҥ тепкижинде тутказынаҥ тудунып турган колын божодып ийди. Эттү-канду Артём, токтодынып болбой, машинадаҥ озолой калыды. Оныҥ буттары кату јерге тийди. Эки алтам јүгүрип барала, Артём баш ажыра аҥданып, тыҥ јыгыла берди.

Эки тепкиштеҥ јаҥыс өйдö база эки кölöткö калыды.

Сурактар ла јакылта.

1. Немецтердиҥ черүзи кайдаар ууланып баратты?
2. Немецтер карательный отрядту эшелонын поездле апарарга Полентовскийди, Артём Корчагинди ле Брузжакты канайда албадаган?
3. Темир јолдыҥ ишмекчилери партизандарды немецтердиҥ табарузынаҥ корып аларга нени эттилер?
4. Бу куучынныҥ планын тургузала, изложение бичигер.

СЕРЁЖА БРУЗЖАК.

Окопторло курчап салган ла аткакту эмикле айландыра чендеп салган городто бир неделениҥ туркунына орудиелердиҥ күзүрти ле мылтыктардыҥ аткан табыжы сары таҥнаҥ ала орой эҥирге јетире угулып турган. Јаҥыс ла тереҥ түнде тал-табыш токтоп турган. Түнде каа-јаа ондо-мында мылтыктар јык-јык эдет: јажытта отурган солдаттар бедрежип турдылар. Таҥ јарып ла келгенде, вокзалда батареяныҥ јанындагы улус шакпыража берет. Орудиениҥ кара оозы чугулду ла коркушту јöткүрип ийет. Улус оны корголјынла катап ла толтырарга меҥ-

дейт. Артиллерист шнурдаҥ тартат, јер торгулана берет. Городтоҥ ӱч версте јерде, кызылдар алган деревненинҥ ӱстинде, снарядтар бастыра табышты базып, шуулап, сыгырып, јерге тӱжӱп, тозын-тобракты ӧрӧ кӧдӱрип ийет.

Озогы польский монастырьдыҥ чеденинде кызылдардыҥ батареязы турган. Монастырь деревненинҥ ортозында бийик тӧҥдӧ турган.

Батареяныҥ военкомы нӧкӧр Замостин туруп чыкты. Ол орудиеге бажын салып алала уйуктап јаткан. Уур маузерлӱ[1] кайып курын тыҥыда тартып, снарядтыҥ учуп баратканын тыҥдап, оныҥ јарыларын сакып турды. Оградада оныҥ тыҥ ӱни јаҥылана берди:

— Эртен уйуктаарыбыс, нӧкӧрлӧр. Турыга-а-а-а-р!

Батареецтер мында ок, орудиениҥ јанында, уйуктап јаткандар. Олор, военком чылап ок, тӱрген тура јӱгӱрдилер. Јаҥыс ла Сидорчук табыланып јатты, ол уйкуга јайдырып турган бажын кӱӱн-кӱч јок кӧдӱрет.

— Јe, шилемирлер ле база, таҥ јӱк ле јарып келген, олор дезе аткылап турылар. Кандый уйат јок албаты!

Замостин каткырды:

— Кижи кӱӱни јок улустар, Сидорчук. Сениҥ уйуктааргa тӱрганыҥды керекке бодобой турылар.

Батареец, арбанып, ӧрӧ турды.

Бир канча минуттыҥ бажында монастырьдыҥ чеденинде орудиелер кӱрсӱлдеже берди, городтыҥ ӱстинде снарядтар јарылып турды. Сахар эдетен заводтыҥ бийик трубазында, јайып салган досколордыҥ ӱстинде, петлюровский офицер ле телефонист отурып алгандар.

Олор трубаныҥ ичиле барган темир тепкишле чыгып алгандар.

Бастыра город, алаканда чылап, јап-јарт кӧрӱнип турды. Оноҥ олор артиллерийский адышты башкарып тургандар. Олорго городты курчап алган кызылдардыҥ кажы ла алтамы кӧрӱнип турган. Бӱгӱн большевиктерде сӱрекей кӧп улус кӧрӱнет. Олордыҥ черӱлери келип турганы билдирет. Подольский вокзалга баратан темир јолды сындай, орудиелерениҥ адыжын токтотпой, бронепоезд араай јылат. Оныҥ кийининеҥ кӧп тоолу јойу черӱчилер кӧрӱнип турды. Кызылдар городты аларга ченежип, канча катап табару эткендер, јe казактар городко кирер јерлерде манакайланып, казынып алгандар. Окоптор коркушту адышла кайнап турдылар. Айландыра мылтыктардыҥ адыжы јызырап турды. Ол мылтыктардыҥ адыжы табаруга кӧчӧр тужында сӱреен тыҥып, тудуш кыйгыдый боло берип

---

[1] *Маузер*—кол мылтык.

турды. Ўстине мöндўрдий корголјын урдуртып, сўрекей уур айалгага чыдажып болбой, большевиктер, јаланда öлгöн улузын артырып, тескерлеп турдылар.

Бўгўн городко эдип турган согулта там ла тынып, там ла көптöп туры. Кей орудиениң атканынаң амыр јок силкинет. Большевиктердиң черўзи, јерге јада тўжўп, бўдўрилип, токтоду јогынаң ичкерилеп турганы заводтың бийик трубазынаң көрўнип турды. Олор вокзалды колына алганына јуук болды. Казактар јууга бойлорының бастыра резервтерин[1] кийдирдилер, је вокзалга кире конгон кызылдарды јеңип болбой турдылар. Большевиктердиң недең де јалтанбас черўлери вокзалдың јанындагы оромдорды алып ийгендер. Вокзалды корып турган ўчинчи полктың петлюровецтери бойлорының калганчы позициязынаң—городтың јанындагы садтардаң ла огородтордоң кыска öйгö болгон коркушту согултадаң улам чыгара сўрдўреле, город јаар аайы-бажы јок качтылар. Кызыл черўчилер, олорго сагыш алындырбай, токтой тўжерге бербей, каруулда турган постторын јыдалап јоголтып, оромдорго толуп турдылар.

Серёжа Брузжак оның билези ле јуук јаткан айылдаштары јуулып алган подвалда болгон. Ол öрö чыгарга албаданып турды. Энези токтодып та турган болзо, ол серўн погребтең чыгып алды. Тураның јанынча кўлўреп, айландыра адып, „Сагайдачный“ деп бронеавтомобиль öтти. Оның кийининең кандый да аайы-бажы јок, туш башка чачылып калган петлюровецтер јўгўрип јаттылар. Серёжаның оградазына казактардың бирўзи кийдире јўгўрди. Ол калтыражып, патронтажын чечип, шлемин, мылтыгын таштайла, чеденди ажыра калыйла, огородтордо јажына берди. Серёжа оромго чыкты. Јолдо тўштўк-кўнбадыш вокзал јаар петлюровецтер качып јўгўргилейт. Олордың кийининең, кызылдарла адыжып, броневик баратты.

Город јаар баратан шосседе не де јок, ээн болды. Је јолго бир красноармеец чыгара јўгўрип келди. Ол, јерге јада тўжеле, јолды сындай адып ийди. Оның кийининең экинчи, ўчинчи кижи көрўнди... Серёжа олорды көрўп јат: олор эңчейип, бут бажынаң адып турдылар. Алдына кийер чамчалу, кўнге кўйўп калган, көстöри кызарып калган, пулемёттың ленталарын курчанган, эки колында гранаталу китаец јажынбай јўгўрет. Ончозынаң озо пулемёдын тудунып алган база бир сыраңай јиит красноармеец јўгўрет. Олор бу городко кирген кызылдардың баштапкы ла јуучылдары болгон.

---

[1] *Резерв*—мында айдылганы аайынча, јууга кийдирбей, сыраңай ла кату öйдö тузаланарга чеберлеген черў.

Серёжаныҥ јўреги сўрекей тыҥ сўўнди. Ол, шоссеге чыгара јўгўрип келеле, бар-јок кўчиле кыйгырды:

— Эзендик болзын, нökörлöр!

Сакыбас јанынаҥ чыгара јўгўрип келген уулды китаец арай јыга табарбады. Ол Серёжаныҥ ўстине чугулду чурап келерге сапанган, је јиит уулдыҥ сўўнген чырайы оны токтодып ийди.

— Петлюра кайдаар качты?—деп, китаец, тынарсып, кыйгырып турды.

Је Серёжа оны укпай турды. Ол, оградага тўрген кийдире јўгўреле, казактыҥ таштап салган патронтажын ла мылтыгын алып алала, јуучылдарга једижерге јўгўрди. Оны јаҥыс ла тўштўк-кўнбадыш вокзалга кирген тужында кördилер. Кызылдар снарядтар ла јуучылдарга керектў кийим коштоп салган бир канча эшелондор айрып алган. Öштўни агаш јаар сўрўп салала, амыранарга токтодылар. Јиит пулемётчик, Серёжага базып келеле, кайкап сурады:

— Сен кайдаҥ, нökör?

— Мен бу јердиҥ кижизи, мен јаҥыс ла слердиҥ келеригерди сакыгам.

Серёжаны красноармеецтер курчап ийдилер.

— Мен оны билерим—деп, китаец сўўнчилў кўлўмзиренип турды.—Ол „эзендик болзын, нökörлöр!“— деп кыйгырган. Ол большевик—бистиҥ, јакшы—деп, ол Серёжаны јардына таптап, оморкоп айтты.

Серёжаныҥ јўреги сўўнчилў согулып турды. Оны тургуза ла, бойыныҥ кижизи чилеп, уткудылар. Ол јыдала јуулашкан табаруда вокзалды олорло кожо алган.

Город тындана берди. Кыйналып калган јурт улус, подвалдардаҥ ла погребтердеҥ чыгып, городко кирип јаткан кызылдардыҥ черўлерин кöрöргö, каалгалары јаар албаданып турдылар. Антонина Васильевна ла Валя красноармеецтерле кожо бараткан Серёжаны кöрўп ийдилер. Ол бöрўк јок, патронташ курчанган, ийнине мылтык салынган барып јатты.

Антонина Васильевна, чугулдап, колын чабынды.

Серёжа, оныҥ уулы, согушка кириштен! О, бу керек ого тегин öтпöс! Кöрзöгöр мыны:—бастыра городтыҥ кöзинче мылтыкту јўрўп јат. Оныҥ кийининде не болор?

Ондый шўўлтеге алдырып, Антонина Васильевна, токтодынып болбой, кыйгырды:

— Серёжа, тургуза ла јан! Мен сеге, таҥмага, кöргўзерим! Сен јуулажып кöрöриҥ!—ол, уулын токтодып аларга, уулы јаар басты.

Је Серёжа, кулагын алдында кöп катап чöйдирген Серёжказы, уйаттаҥ ла öркögöнинеҥ кызарып, мынайда айтты:

— Кыйгырба! Мен мынаҥ кайдаар да барбазым.—Оныҥ јанына токтобой, өткүре басты.

Антонина Васильевна чугулданды.

— А, сен әненгле онойдо куучындажып турыҥ ба?! Је, ондый болзо, мыныҥ кийининде айылына ойто јанба.

— Јанбазым!—деп, бурулбай, Серёжа каруузын берди.

Антонина Васильевна алаҥ кайкап, јолдо туруп калды. Оныҥ јанынча күнге күйүп калган, тозынга тутурып салган кызыл черүлердиҥ рядтары ӧдүп јатты.

— Ыйлабагар, әнебис! Уулыгарды комиссар әдин тударыбыс—деп, кемниҥ де электеген үни угулды.

Суралтар ла јакылта.

1. Кызылдар городты колго алар тужында Серёжа нени әтти?
2. Серёжаны красноармеецтер канайда уткуды?
3. Городтыҥ јурт улузы красноармеецтерди канайда уткуганын бичиген јерди кычырып беригер.

Советский албатыныҥ оморкодулу геройы, Николай Островский, бойыныҥ творчествозында коммунизм учун тартыжуныҥ качан да ӧлбӧс идеяларын тереҥ ле тыҥ көргүскен. „Болот канайда кадырынган“ деп оныҥ романы советский улустыҥ күнүҥ сайын тудунатан бичиги болоберген: ондо советский албатыныҥ санаа-шүүлтези ле амадузы айдылган. Павел Корчагин большевиктиҥ тӧс кеберлерин алынган, онызы—албатыныҥ ырызыныҥ идеязына берингени, ол идея учун әрчимдү тартыжары, јалтанбас, коркубас, уур керектерди ӧдүп чыгарга бек болоры, качан да болзо, озолоп бararга албаданары. Н. Островскийдиҥ бичиги революционный тартыжуныҥ от-јалбыжында ла ичкери барып јаткан иште улустыҥ характери „болот чылап кадырынары“, большевистский партияныҥ башкарганы ажыра социалистический ӧйдиҥ јаҥы кижизи канайда ӧскӧни бистиҥ республика канайда тӧзӧлгӧнин, оныҥ ак гвардеецтерле, интерванттерле героический тартышканын, албаты хозяйствоны орныктырганын көргүзип јат.

Павел Корчагин—бистиҥ ӧйдӧги јиит революционерлердиҥ бирүзи. Корчагиниҥ кеберинде автобиографический керектер көп.

„Павел Корчагиниҥ кеберин бичиримде, мен бойымныҥ ла бистиҥ ӧйдӧги улустардыҥ јүрүмдеринеҥ ле биографияларынаҥ ол ӧйдӧги јиит ишмекчилерге ле јиит революционерлерге јарамыкту, келижип турган кеберлерди талдап алгам“—деп, Н. Островский айдып туратан. Павел Корчагинле коштой, романда ӧскӧ дӧ јакшынак јииттер көргүзилген, олордыҥ ортодо Павелдиҥ бала тужындагы најызы, Серёжа Брузжак, анчадала јарт көргүзилген.

Островскийдиҥ романында јаан бириктирилӯ, ийделӯ кижиниҥ кебери көргӯзилген, ниниҥ учун дезе, ол кижи Лениннинҥ—Сталиннинҥ керегине учы-куйузы јок беринген, коммунизмниҥ јеҥӯзи учун тартыжачы, чындык герой болуп ӧзӯп јаткан рядовой комсомолецтиҥ, тегин советский кижиниҥ кебери болуп јат.

Павел Васильевич Кучияк

(1897—1943)

Совет учун тыныбыс берерге,
Ончобыс бир тӱнгей турыбыс!..

П. Кучияк.

ПАВЕЛ ВАСИЛЬЕВИЧ КУЧИЯК.

(Биография.)

Павел Васильевич Кучияк 1897 јылда 17 мартта Куйум деп јуртта, Эликманар аймакта чыккан.

Оныҥ билези бичик билбес, караҥуйда јаткан көчкүн алтай улус болгон. Эне-адазы јаскыда јайлуга көчөтөндөр, күскиде кыштуга көчөтөндөр. Павел Васильевичтиҥ адазы Чочуш деп атту кам кижи болгон. Је ол, өскө камдар чылап, ары-бери јүрүп, улуска камдабаган. Оноҥ улам олордыҥ билези јокту јаткан.

Чочуштыҥ баштапкы эки уулы узак јүрбей, өлүп калган. Үчинчи чыккан уулын јаман атла Ийт-Кулак деп адагандар.

Ийт-Кулактыҥ адазы үч јылдыҥ туркунына јүүлип јүреле, төртинчи јылында кыр јаар качып барала, ондо өлүп калган. Ол туштa Ийт-Кулак јети јашту болгон.

Кичинек Ийт-Кулактыҥ адазы өлүп каларда, энези өскө кижиге барган. Өй адазы Ийт-Кулакты көрбөйтөн. Ийт-Кулакты Капшай таадазы (өлгөн адазыныҥ адазы) бойыныҥ айылына апарган. Мында ол Баргаа јааназынаҥ көп јакшы чөрчөктөр угатан. Капшай таадазыныҥ айылына Кучияктыҥ экинчи таадазы Шоҥкор (энезиниҥ адазы) келип јүретен. Ол сүрекей јаан кайчы болгон. Ол бойыныҥ чөрчөктөринде албатыныҥ уур јадыны керегинде, јайымдачы баатырлар керегинде айдып туратан.

Бу өйлөр Кучияктыҥ санаазында бек артып калган.

Кучияк оныҥ чөрчөктөрин угуп, чөрчөктөрдиҥ сөстөрин ээчий такып айдып отуратан. Онойдо Кучияк бу таадазынаҥ кайлаарга үренип алган. Соҥында, Советский јаҥ башталарда, Кучияк таадазы ла јааназынаҥ уккан чөрчөктөрди бичийле, кепке базып чыгарган.

Капшай таадазы Ийт-Кулакты азыраарга күчи јетпесте, ол эмди бойы бойын азыранзын деп, оны Чемалдагы Василий абыска айыл ижин иштеер ишчи эдип, јалга апарып берген.

Василий абыс Ийт-Кулакты көп иштедип, өдүк-тон јакшы кийдирбей, аш-курсакла коомой азырап турарда, ол таадазына кача берген. Је таадазы уулыныҥ уулына чугулдайла, оны ойто абыска экелип берген.

Абыс Ийт-Кулакты крестке түшсеҥ, бичикке үредерим деп айдарда, Кучияк крестке түжерге јөпсинген.

Крестке түшкен соҥында ого Павел Васильевич деп өскө јаҥы ат бергендер. Оныҥ кийининде Павел Васильевич күскиде Чемалдыҥ церковно-приходский школында үренип баштаган. Је ол школдо Кучияк үренип, көп неме билип албады.

Павел бу школдо узак болбоды. Бир катап одын јарып турарда, малта сынган, оныҥ керегинде оны соккылаган, соктырган кийининде ол оноҥ кача берген. Јерине барала, таадазына јемежип кайлааргa темигип јўрди. Јеоныҥ јўрўми јеҥил эмес болгон. Ол бойыныҥ курсагын, кийимин улуска јалданып јўрўп иштеп алып јўрди...

1919 јылда Алтайдыҥ көп сабазы Колчактыҥ черўзинеҥ јайымдалган. 1922 јылда Алтай ичинде Совет јаҥ төзөлгөн. Совет јаҥ алтай албатыга јыргалду, јайым јадын-јўрўм берген.

1923—24 јылдарда Кучияк јоктулардыҥ комитединиҥ качызы болуп иштеген. Бу јылдардаҥ ала Кучияк ырысту јайым јадынды мактап, јаҥы кожоҥдорды оосло айдып чўмдеген.

Кўскиде 1925 јылда оны Москвага Кўнчыгыштагы албатылардыҥ Коммунистический Университедине ўренерге ийгендер. Мында Кучияк көп неме билип алган. Эмди ол ар-бўткенди тереҥжиде билип, обществоныҥ өзўминиҥ закондорын оҥдоп билип алган.

Алтай албатыныҥ оосло айдар творчествозын јакшы билер Кучияк орус классический ле советский литературала таныжала, 1928 јылда, университетте ўренип тура, бойыныҥ поэтический ийде-кўчин чепеп, алтай ўй кижи керегинде „Арбачы“ деп баштапкы поэмазын бичиди.

П. В. Кучияк 4 јыл ўренип университетти божодоло, Горно-Алтайск областьта политмассовый пропаганда өткўрип турган юрта-передвижканыҥ башкарачызы болуп 2 јыл иштеген.

Олор улузы бичик билбес аймактарга јўрўп, колхозтор төзөп, докладтар кычырып тургандар. Бу ок өйдө П.В.Кучияк литературный ижин таштабай, алтай албатыныҥ бир канча чөрчөктөрин бичип, бойыныҥ да произведениелерин бичип турган. Оноҥ улам Кучияк 1934 јылда Москвада өткөн писательдердиҥ Бастырароссийский 1-кы съездине делегат болуп ийилген. Бу съезд П. В. Кучиякка көп туза берген. Ондо ол, өскө крайдыҥ ла областьтардыҥ писательдериле кожо, А. М. Горькийге туштаган. Бу съездтеҥ П. В. Кучияк Советский Союзтыҥ писательдериниҥ члени болуп јанган. Јаныр келеле, јаҥы төзөлип јаткан јадын-јўрўм керегинде, Советский Черў керегинде, комсомол керегинде, колхозтор төзөөрдө байларла тартышканы керегинде ўлгерлер, поэмалар, пьесалар, куучындар бичиирин көндўктире берген.

1937 јылда Алтайга московский фольклористка Анна Гарф келген. Кучияк оныла кожо аймактар сайын јўрўп, албатыныҥ чөрчөктөрин јууган. Онойып јўргилеп, Сары-Какша өзөктө јаткан көс јок кайчы Николай Улагашевич

Улагашевке учурап, оноҥ бир канча чӧрчӧктӧр бичип алгандар. Анна Гарф ого бу чӧрчӧктӧрди орус тилге кӧчӱрерге болушкан.

Улагашев Горно-Алтайск городко кӧчӱп келерде, Кучияк оноҥ кӧп чӧрчӧктӧр бичиген.

Кучияктыҥ эҥ артык произведениези „Алтын таҥдак јарыды“ деп поэма. Бу поэманыҥ сӧстӧрин Кучияк Айулу јуртта јаткан Даабы Юдаков деп чӧрчӧкчиле кожо таап бӱдӱргендер. Поэмада озогы јокту Аҥчы керегинде айдылат. Ол бойыныҥ билезинеҥ башка, байды, казыр јайзаҥды ла ачап камды азырап турган. Ол чынды бедреп барала, чынды Лениннеҥ таап јат.

П. В. Кучияк јаҥыс ла поэмалардыҥ авторы болуп турган эмес, је кӧп тоолу ӱлгерлердиҥ де авторы болуп, јаан јарлу болуп јат. Бу ӱлгерлердиҥ тӧс темазы—јаҥы јӱрӱм, Сталинский Конституцияныҥ јаркынду чогыныҥ алдында јаранып турган јаҥы Алтай. Алтайдыҥ јаҥы ээзи—иштеҥкей албаты бойыныҥ тӧрӧл јерин кубултып, јарандырып, оныҥ суузын бойына иштедип јат, јердиҥ байлыгын тузаланат, электростанциялар тӧзӧп јат.

Чындык поэт јаҥыс ла бӱгӱҥги кӱнди кӧргӱзип турган эмес, ар-бӱткениҥ бастыра байлыгын албаты тузаланарына иженип турган. Алтын-Кӧллӧ керептер јӱрерин, оны эбиреде турган јурттарда Ильичтиҥ лампочкалары јарыдыларын озолодо айдып турган.

Озодо алтай албатыда художественный проза јок болгон. Кучияк, орус классиктердеҥ ле советский литературадаҥ ӱренип, прозаический произведениелер бичиген.

1933 ј. ол „Темир ат“ деп куучын бичиген. Бу куучында шофёрлор керегинде ле кӧчкӱн алтай албатыдаҥ чыккан баштапкы ишмекчи кижи керегинде айдылат.

Колхозтыҥ јӱрӱм-јадыны керегинде „Тойчы“, „Оролор“ „Аза-јалаҥ“ деп куучындары баштапкы бичиген куучындарынаҥ артык. Кучияктыҥ бу куучындарында айдылган орус улус алтай улуска олордыҥ јӱрӱм-јадынын јарандырарына болужын јетирип турганы кӧргӱзилет.

П. В. Кучияк бойыныҥ албатызына проза ачып, куучындарында ла повестьтеринде байларла, камдарла база буржуазный националисттерле тартышкан тартыжуны, колхозный строй јеҥгенин кӧргӱзет.

Кучияк, автобиографический роман бичиирге шӱӱнип, 1941 ј. „Адыјок“ деп романды бичиирин баштаган. Бу романда ол бала јӱрӱмин, улуста јӱрген јӱрӱмин ле литературный ижин бичиирге сананган. Је романныҥ эки ле бажалыгын бичийле, ӱчинчизин јетире бичип божотпогон. Бу ижин бичиирин јуу токтоткон. Кучияк ол ӧйдӧ корулана-

рының пьесазын, куучындарын ла ўлгерлерин бичип турган.

П. В. Кучияк јуу ойында бичиген произведениелериле фронтко болужын јетирген. Ол фронттың ла тылдың гвардеецтери керегинде ўлгерлер ле пьесалар бичип турган. Театрда тургузылган пьесаларының солдаттардың ла офицерлердиң рольдорын бойы ойноп туратан. Павел Васильевич Кучияк 1943 јылда Горно-Алтайск городто өлгөн.

П. В. Кучияктың творческий ижи Туулу Алтайдың историязында сўреен јаан учурлу болуп јат. Озогы тужында кандый да литература билбес алтай албаты эмди, орус тилдең көчўрген литературага ўзеери, бойының төрөл тилиле бичиген произведениелерлў болды.

АЛТЫН ТАҢДАК ЈАРЫДЫ.

(Алтай легенда.)

Мөңўн суудый јылдыстарлу
Көк-чаңкыр теңери алдында,
Јўзўн јараш тўмен чечектў
Кеен бўткен Алтайда
Јокту Аңчы шыралап јуртады.
Јаңыс боро атту болгон,
Јаңыс көк уй сааган.
Јардына кийип јўргени
Јабага терези кўрмек тон,
Будына кийип јўргени
Булгуш ошкош эски өдўк.
Ондый да болзо, аңчы кижини
Чечен мылтыгы азырайтан.
Аңдап јўрўп аай болгондо,
Элдең алган кару ўйин,
Эки јакшы эрке балазын
Аң-куш эдиле азырайтан...
Артканыла байга алым төлөп,
Јайзаңга калан, камга тарту
Тутагы јоктоң төлөп јўретен,
Торо карындарын толтырып туратан.

Бир катап јокту Аңчы
Соок кышта аңдап барды.
Айга јуук аңдап јўреле,
Алты тийиң адып алды.
Айылына кунукчыл ойто келип,
Ачу короны бадышпай келди:
— Айылдаштарыма јетиреле,
Ашка толуп алгайым!—деди.

Айылынынг бозогозын алтап јадала:
— Көзим не керек јоголбогон?—деди.
Торко тонду Торјын бай
От јанында отурды:
— Кулагым сүүнзин, Анчы,
Канчаны таап, јандынг сен?
Јажырбай, меге айдып бер,
Јаман неме болбос—деди.
Сарју чылап кайылып,
Сангыс ошкош јапшынып келди.
— Агаш, ташту Алтайга
Айга јуук ангдап јүрдим,
Азык-түлүк божогондо,
Алты ла тийинг адып јандым,
Артык неме таппадым—деп,
Анчы араай онойдо айдып,
Эки тизези тырлажа берди...
— Ай-ай-ай! Ас ок эмтир,
Је, алтыны да атканынг јакшы.
Алымды неле төлөөр эдинг?
База да баратан јерим көп,
Узатпай, тийингдеринг алып бер.—
Торко тонду Торјын бай
Калганчызын Анчыга айдып,
Торко тонынынг эдегин түзедип,
Каткырганча өрө турды.
Арга јокто јокту Анчы
Арчымагына колын сунды,
Алты тийинин чыгара тартала,
Ачап байга берип, айтты:
— Алыгар... турганы алты эди...—

— Адам, тийингдерди не бердинг?—
Көстөрининг јаштары мөлтүрежип,
Балдары адазынанг сурагылады.
— Не керек... јааназагар, билеригер!—
Адазы балдарына каруузын берди,
Аргазы јоктонг төмөн көрди...

Экинчизин Анчы ангдап атанды.
Эки айды тайгада өткүрди.
„Јоктынг јолы ол айас барар“—деген
Албатынынг кеп сөзине
Анчынынг јүрүми база келишти.
Турганы јангыс киш өлтүрип,
Ойто Анчы купукчыл јанды.

Адынанг түжерге јеткелекте,

Ачап темичи једип келди;
Көпти кыйнаган Көкшин темичи
Аңчыны көрүп, мынайда айтты:
— Јайзаңга калан төлөйтөни
Јажына учурлу неме эди.
Канчаны таап, айылыңа јандың,
Јажырбай, меге айдып бер?
— Алтан күн аңдаган эдим,
Јаңыс кишти өлтүрип јандым,
Артык неме таппадым—деп,
Аңчы каруузын арайдаң ла берип,
Адынаң кунукчылду түшти.
Торсук учуктары үзүлгендий,
Эки буды божой берди,
Соокко тың тоңгондый,
Эки јаагы копулдай берди:
— Ол до тапканың јакшы эмей,
Каланды неле төлөөр эдиң?
Кишти бери алып бер.
Каланга бодоп алайын,—
Бербек эрдин јаланып,
Көкшин темичи онойдо айтты.
Аргазы јок јокту Аңчы
Ары көрүп ыйлап ийди.
Койынындагы кара кижин
Көкшин темичиге алып берди.
Катуланган чугулду көзиле
Көкшин темичини үйдежип ийеле,
Карык санаалу Аңчы бойы
Айылына киреле, мынайда айтты:
„Мындый јүрүмнеҥ өлөтөнис маат јок!
Эки балабыс өскүс калар!“
— Адабыс келди!—деп, балдары айтты.
Өрө турарга күчтери јетпеди.
— Балдарыбыс озо өлөргө туры...
Олорло кожо мени көмөрзиҥ...
— Јок, олор өлбөс!
— Эмдеер арга бар ба? Бедрезеҥ!
Кайралду камнаҥ барып,
Алкыш-быйанды суразаҥ,—
Аңчының эмегени онойдо айдып,
Ачуун бадыштырбай ыйлай берди.
Аңчы аргазын таппай туруп,
Айылдардаҥ аракы сурап алды.
Камның айылына кирип келип,
Чөгөдөп отурып, јайнады.
Кам Аңчыга кылчайып көрүп,

Ачу аракыдаҥ амзап ичти.
Кабагын төмөн јемире көрүп,
Эки катап эстеп ийди:
— Је болды, тыҥ кыйгырба!
Эки баланды јазайын дезеҥ,
Эки малды тайарга керек,
Оныҥ аргазын табарыҥ ба?
Эки кижини јасканы учун
Тартуны колго береріҥ бе?—
Аҥчыдаҥ кам онойдо сурады.
— Эки балам өлбөйтөн болзо,
Јаҥыс уйымды тайдырарым,
Адымды да тартуга берерим!
Айбымды түрген угыгар—деп,
Аҥчы калганчыда тыҥ айдып,
Јерге јетире бажырды.
Аҥчы онойдо уйдаҥ айрылып,
Јаҥыс адын тартуга берди.
Јети күн өтпөй туруп,
Эки балазы өлө берди.
Өрткө күйген агаштый,
Аҥчы јаҥыскан артып калды.
Учы јок ачуга түжүп,
Комудалду кыйгырып ийди:
„Койу сүдиле азыраган уйым,
Койынданып эркелеген балдарым кайда?
Аркадаҥ тайгага чыгатан
Јаҥыс адым мениҥ кайда?
Улус та төгүндейт!
Кудай да төгүндейт!..“
Аҥчы сагышка түже берди,
Айландыра јоннонҥ болуш бедреди.
Алымы база да өзүп јатты,
Каланы катап ла көптөди.
Кара булутка бүркеткендий
Кара бүрүҥкүй түже берди.
Торјын байдыҥ кара јоргозы
Аҥчыныҥ чакызында турар болды.
„Алым учун үйиҥ бер“—деп,
Аҥчыны Торјын электеер болды.
Калганчыда Аҥчы үйине айтты:
(Оныҥ сөзи онту болды.)
„Нениҥ учун јокту улус
Ырызы јок јадар јаҥду?
Кижини кижи јийтен
Учур кайдаҥ келген болгон?
Алтай үстин алты айланып,

Албаты јонго мен јўредим.
Алтай ўстинде јуртаган
Алтан албатыдаҥ барып угадым,
Јер ўстинде јуртаган
Јетен јоннонҥ мен сурайдым:
Јарык кўннинҥ алдында
Јайзаҥды коркыдар ийде бар ба?
Бастыра јердиҥ ўстинде
Байды јоксырадар неме бар ба?
Јоктуныҥ јаҥызын јиген
Камды мекелеер сўме бар ба?
Караҥуйды јарыдар кўн бар ба?
Оны билер ойгорды таппаганча,
Ойто айылыма јанбазым.
Ол ойгорго јолукпаганча,
Айылыма ойто келбезим"...
Аҥчы ўйине онойдо айтты,
Ононҥ колынаҥ эзендежеле,
Кунукчылду айылынаҥ чыкты,
Јеҥил базып јўре берди...
Алтайдыҥ ўстин алты айланды,
Алтайдыҥ јолдорына ўзе басты.
Јердиҥ ўстин јети эбирди,
Узун јолдорды јеҥдеп чыкты!
Је, јайзаҥдарды јеҥдейтен
Ийде-кўч көрўнбейт.
Байлардыҥ эрдин кургадатан
Башка сўме табылбайт.
Калју камды колго тудатан
Ойгор сўме јолукпайт...
Чöп-чöлгöлö ажанып,
Јер болгонына амырап јўрди.
База, база келерде,
Эки таманы уладай берди.
Сурай, сурай јўрерде,
Эрмек-тили арый берди.
Бу тушта аҥчыга сезилип,
Öлўмниҥ орозы көрўнип јадат.
Јаркынду кўн көрўнбей турат!
Јатса, ойто турбагадый болот.
Јўк арайдаҥ эҥмектеп, Аҥчы
Бийик тууга чыгып келди.
Арып калган көстöриле
Айландыра шиҥдеп көрди.
„Тос кабайдаҥ ала
Шыралап öскöн бойыма,
Јоонныҥ ачу ыжына

Јидирип салган көзиме
Јаркынду күн кайдаң көрүнер?
Јакшы ырысты кем берер?
Ачанадаң мени өлтүрбей алар,
Алып баатыр кайда бар?“—
Аңчы јокту көркий
Ачуун тартынып кыйгырды.
Ары көрөлө, ойто көргөлөктө,
Кыйгы јаңылгазы јылыйгалакта,
Јер теңери силкине берди.
Алтай үстин јарыдып,
Ачулу јерди көстөп,
Аңчыныҥ кыйгызын уккандый
Ак булут көчүп келди.
Айдыҥ, күннинҥ чыгыш јанында
Алтын таңдак јарый берди.
Күннинҥ јараш јаркынына
Айдыҥ јаркыны коштой турды.
Аңчы эмди көрүп турза:
Карлагаштый албаты баштаган,
Јаңыс сөзинеҥ јер торгылган,
Эрү јакшы чырайлу бүткен,
Эрдеҥ артык ийделү бүткен,
Бир баатыр келбей кайтты,
Кабактары оныҥ кырлардый!
Эки көзи от јалбышту!
Телекейге јаркыны јайылган,
Чокум кызыл мааны көдүрген,
Оҥ колына күн чалыткан,
Сол колына ай чалыткан,
Айткан сөзи күкүрт кептү,
Алтай үстине јаңылана берген,
Аңчыдаҥ ол мынайда сурады:
—Түнге, түшке ыйлап јүрер,
Кайдаҥ келген кижи эдиҥ?—
Оны уккан јокту Аңчы
Ойто каруузын мынайда берди:
—Баладаҥ ала байларга иштегем,
Канча күчимди тегин бергем.
Арт учында келеримде,
Јардымда кийер кийимим јок,
Аштаганым тойгузар курсагым јок,
Аңдап јүрүп тапканымды
Алым деп байлар алат,
Калан деп јайзаңдар алат,
Тарту деп камдар алат,

Кара кускундый, кетешкилеп тургылайт,
Колыбыстаҥ блаап алгылайт,
Конорго амыр бергилебейт.
Мениҥ комудалым угарыгар ба?
Мендий јоктуларга болужарыгар ба?
—Комудап јўрген аҥчы, бери ук:
Мениҥ ийделў табарумнаҥ
Јайзаҥныҥ јаҥы јажына јоголды,
Байлардыҥ тиштери оодылды,
Тойбос оосторы кургады.
Камдардыҥ кара мекези
Кара төзындый таштал ды.
Јоктулардыҥ колыныҥ кўчи
Ойто бойлорына айланып јанар,
Аткан аҥыгар бойыгарда артар,
Азыраган малыгар амыр турар,
Јадын-јўрўмигер өҥжўп,
Јаҥыс биледий өмөлў болороор!—
От јалкынду баатыр
Аҥчыга онойдо айдып берди.
Айландыра турган албаты-јон
Оныҥ куучынныҥ чындыгын
Сўўнчилў кыйгыла керелеп ийди.
—Айы јок бойыбыска
Јаркынду айды көргўстиҥ,
Кўни јок бойыбыска
Изў кўнди јарыттыҥ,
Албатыны өлўмнеҥ айрыган,
Төрөлиҥ кайда, улу баатыр?
Угу-төзиҥ айдып бер, баатыр!
Сеге берилген олордыҥ тыны
Ўргўлјиге ундулбай јўрзин!..
Ады-јолыгар слердиҥ кем?
Оны мен угуп алала,
Ончо јонго јарлап барайын.
Јокту албатыга айдып,
Канча ўйеге адап јўрейин,—
Аҥчы такып база сурады,
Келер карууны сакый берди.
Баатырды курчаган канча албаты
Аҥчыга мынайда каруузын берди:
—Булутту теҥериденҥ тўшпеди ол,
Јер алдынаҥ чыкпаган ол,
Албатыдаҥ ол бўткен эди,
Албатыдаҥ ийдени алган эди.
Эр јажына јана баспай,
Өштўлерле јеҥижип келген.

Адак учында келеле,
Өштүлерин јеңдеп чыккан.
Ийде-күчи түгенбес оның,
От јалбыжы өчпөс оның,
Баатыр бүткен ол эди,
Мактулу ады—Ленин эди!
Албатының улу дегени ол эди.—
Карууны айдып божойло,
Карлагаштый койу албаты
Ленинди курчап ийдилер.
Јаскы күнди уткуп тургандый
Јүстери ончо күлүмдү турды.
Оны уккан аңчыга
Айга коштой ай тийди;
Күнге үзеери күн чалыды.
Арып калган аңчының бойына
Тынду ийде урулып келди,
Аштаган бойы тойо берди.
Јүрүм ойто келип јат ошкош.
Јүреги чечектеп ойноп чыкты.
Баатыр ийделү боло берди.
Көстөрининг јажы кургаганда,
Карагуй јүрүм јарыганда,
Кату јүрүмди көргөндөр
Ленинди мактап айттылар:
—Сенинг берген кайкалыңды
Мактап кожоңдоорыбыс, Ленин!
Баланың балазына болгожын,
Ойгор сөзинг ундулбас, Ленин!
Албатының кожоңы
Үргүлјиге токтобос.
Алтайдың јараш куштары,
Ак чечектү өлөңдөри,
Јажыл бүрлү агаштары,
Коркурап аккан суулары
Слердинг адыгарды угала,
Үргүлјиге бастыра сүүп,
База кожоңдоор, Ленин!

Суракта р.

1. Поэмада кем керегинде айдылган?
2. Аңчының јүрүми нениг учун коомой болгон?
3. Алтын тангдакты кем јарыткан?
4. Баатырдың аңчыга айткан сөстөри алтай албатының јүрүминде канайда чындыкталып бүтти?
5. Ленинниг кеберин кандый сөстөрлө көргүскен (сравнение, эпитет, гипербола)?
6. Озогыда алтай улустың уур јадын-јүрүмин П. В. Кучияк база кандый произведениезинде көргүзет?

ТОЙЧЫ.

Колхозчы Торколоева Тойчы алтан јаштаҥ ашкан. Је, эмеш ле ого јууктап, јазап куучындашсагар, ол јаштыҥ кабортозын алып саларыгар. Эрмеги јарт, ўни омок, чыйрак, јаш улуска јеҥдетпес!

— Эйт, арай ла эрте чыкканымды!.. Ол эмезе Совет јаҥ эртеде келген болзо кайдат.

Бу сöсти Тойчы кöп катап айткан.

Оныҥ јаҥыс кызын, Эркелейди, былтыр кўскиде колхозный курска ийгендер. Энези бу керекке јöпсинбеске сананган, је Эркелей энезинеҥ сураган:

— Слер мени база бойыгардый ок бичик билбей јўрзин деп, турыгар ба?

Кызыныҥ ондый јымжак сурагы энезиниҥ јўрегине табарды, ол ойто каруу берерге, сöс таппай калды. Јаҥыс ла кызы атанып ары јортордо, кöзиниҥ јажын тўжўргенин билбей калган.

Јаскыда Тойчы бир катап колхозтыҥ конторазына келеле, председательге мынайда айткан:

— Мен алтан јаштаҥ ашканча Корумдойдоҥ ыраак кайда да болбодым... Эркелейге атты мен апарадым, ол айас городты да кöрöдим.

Председатель каруузын тутканча ла бербей, бир кезекке нени де сананып, Тойчыны кезе ајыктап отурала, кўлўмзиренди.

— Слердиҥ сурак бўдер учурлу... Курс божоор бажында, кызыгарды экелерге слерди ийерибис.

Је чынынча болзо, Тойчы городко тегиндў бараргa сананган эмес. Бу јуукта, öскö öзöктö јаткан, мынаҥ он беш јыл кайра Эркелейди кудалаган (эмди Эркелей јирме јашту) öлгöн бай Јажнайдыҥ ўйи Балаҥка келип барган. Кудагай эпши јанында отурган, јўзи кайыҥныҥ эски каазазындый кугарып калган, килиҥ бöрўктиҥ алдынаҥ аарчыга сўртўлгендий, буурул чачы сарбайып кöрўнип турган. Ол беш каҥза таҥкы тарткан. Јаҥыс айак чай ичкен. Атанып јанар алдында мынайда айткан:

— Мен кўреҥ атты öнötийин сатпай турым, слердиҥ чакыга экелип буулаарым деп, тыҥ иженип турым.

Балаҥканыҥ бу сöстöриниҥ јымжагы сарјудый, чичкези торко учуктаҥ да чичке болды.

„Азыйда калымга бодоп, бир чалдар ат берген, бис оны колхозтыҥ малына бириктирип койдыбыс. Эмди база ат берерге туры.—Ол тушта, Балаҥка јана берген соҥында, Тойчы бойында айдынган.—Кыстыҥ табына салбас. Оны кöп ўредерге де болбос, тўргендей барып, экелер керек...“

Јe, Тойчы городко келген соңында, күрең атты да, Баланка кудагайды да торт ундуган. Ого городто не ле немелер ончозы солын көрүнген, ол дезе кичү баладый ончозын шиңдеп, ајыктай берди.

Ол бир катап студенттердиң столовыйында каңзазын күйдүрип, таңкы тартарга сананарда,—„Мында таңкы тартпайтан"—Эркелей араайын айткан. Экинчизинде ол кинодо отурала, таңкылаарга сананган. „Мында таңкы тартпайтан"—деп, Эркелей база токтоткон.

— Бу не болгон? Городтың улустары таңкы тартпайтан ба? Ондо тартпас, мында тартпас, айдарда кайда тартатан?

Эркелей кайда тартарын, кайда тартпазын энезине јазап айдып берди.

— Бу көрмөсти ары-кедери, отко таштабай, мында не керек кооркөдип тургускан!—Тойчы областной музейде камның наадайын көрөлө, јескингендий тың айткан.—Бистиң колхозто камдар јок, городто дезе оны улуска көргүзет. Ол ненинг учун ондый болуп јат?

Эркелей энезининг ондый кайкамчылу сурактарына тарынбай, ончозын јазап айдып берип турды. Ол кам эмес, камга түңдеп јазаган наадай болгонын, аңдар, куштар тынду эмезин айдып, музейдиң учурын јартап берди.

* * *

Эмди олор Чолмон кырга чыгып келгендер.

— Мында кандый колхоз јылкыларын кабырып туры не? —Энези, јолдың јанында, јаш өлөңдө, малдың изин көрөлө, Эркелейдеңг сурады.

— Кайдаңг билейин, эне.—Эркелей энезине каруузын береле, чала ајыктана берди.

„Јайгыда малды Чолмонго чыгарып кабырарым деп, ол бичиген эмес пе? Айса болзо, ол ыраак эмес... Кайда бир барбак мөштиңг төзинде байадаңг өчүп калган каңзазын оңдобой, соруп отурган болбой кайтсын. Сагыжы дезе кайда-кайда тенип јүрген болор... Мен дезе оны көрбөй турган кижи болуп, оны сүүбей тургандый коштой өдүп барадырым"...

Эркелейдиң көзи јаркындала берип, күлүмзиренди. Ол сүрекей сүүнип, канайда туштажарын сагышла јурап баратты: „Ол эмди ле көрүнип келер. Көргөн бойынча каткырып ийер..."

Ол тереңг сагыштың ортодо Эркелейдиң колынаңг тискини божоноло, аттың бажынаңг ажа берди, ат тискинге базала, бүдүрилерде, аттың бажынаңг арай ла ашпады.

— Тискин јазап тудуп болбос кичү бала боло бердиңг бе?—Энези јаратпай айтты.

Эркелей адын токтодоло, тискинин ойто алып, кайынның јажыл чырбагалыла, адын эркелегендий јаңып сокты. Ат јорыгын кожуп ийди.

Јолдоң ыраак күүктер јаңыландыра, јараш эдип тургылады. Јайгы јүзүн јараш чечектер јолдың эки јанында күлүмзиренип тургандый болды. Эркелей күн-келди чечекти үзеле төжине јаба тудуп, кожоңдоды:

Күрлемелү күр кечү
Күрең аттың кечүзи.
Күүним јеткен көркийим
Колымда туткан чечектий...

— А-ай, јаан тууны ажарда, кыйгырбайтан, кожоңдобойтон, учурлу!—Энези чугулду айтты.

Эркелей унчукпай барды. Је санаазы ойто ок байагызына табышты.

„Мында Шоңкор малын кабырып турган болды ба? Байа бу јолло барбазабыс кайдат".—Энези кунукчылду сананала, түргендеде јортып јатты.

Саат болбой, Эркелей ле энезине эр кижиниң үни угулды. Оның кожоңы койу, чөйө болгон. Тойчы уккан бойынча, тискинин кайра тың тартты. Оның кулагына јеткен кожоңның сөзи мындый болды:

Ак јарыкта јараш кыс
Мениң эжим болгой не?..

Бу кожоңның јаңылгазы јылыйгалакта, јолдоң ыраак эмес мал бышкырды.

„Ару сүрлү тайгада мал кабырып јүреле, коркыбай кожоңдоп, јыргап јүрер кандый јүректү кижи болгон?"— Тойчы онойдо сананала, кайра көрбөскө сананып алды.

Эркелей аттың јорыгын араайлатты. Аттаң түшпей, элик балтыргандарды үзүп, терезин сойуп јип турды. Онойдо энезинең бир эмештең соңдоды.

Агаштың ортозында ак боро атту, канјагазында адып алган кара чайды канјалаган, шыйралу мылтык јүктенгенче Шоңкор јортып келди. Оның күрең чырайы тайганың изү күнине там кара күрең болуп, калың эрди кара-көк болуп калган эмтир.

Эркелей оны көрөлө, бажын туура тудуп, байа терезин сойуп койгон балтырганын катап сойуп турды. Је оның тижине дезе суузымак балтырганнаң башка, неме илинбей турды.

— Јакшы ба, кару Эркелей?! Јаба јортуп келеле, Шоңкор сурады.

— Ой!.. јакшы, јакшы ба? Кандый сүрекей чочыдым!.. јууктаганча канайып билбей калдым...

Эркелей эрмегин учына чыгара айтпай, ээрдиҥ алын кажына кезе көрö берди. Олор экӱ бир кезекке унчугушпай, коштой араай јорттылар.

— Бӱгӱн кайдаҥ атандыгар?—Калганчыда Шоҥкор болгоонбой сурады.

Эркелей чала тарыҥгандый каруузын берди:

— Бичикке јакшы ӱрендиҥ бе, курсты кандый божоттыҥ деп сурабай, конгон јерди сураарга керек болды ба?

Эркелей аттаҥ тӱже секирди. Ол онойдо ненниҥ учун эткенин бойы да билбей калды. Шоҥкордыҥ ады, бачым токтоп болбой, эки-ӱч алтам ичкери басты. Ол адын кургак чибиге буулап турала, Эркелейдиҥ јакшынак кару кӧзи оны кезе ајыктап турганын јарт көрӱп ийди.

Шоҥкор ого јууктап келеле, оҥ колынаҥ тудуп, оныҥ колын эрке сыймады. Чырайлары туштажа бергиледи. Эркелейдиҥ эрке кӧзиндеги сурактарды ончозын тутканча кычырып ийгендий Шоҥкордыҥ куучыны кӧндӱкти. Бу унчукпас тайгада капайда јуртап јатканын, тӱнде оду јанына отурала, кандый кожоҥдор, чӧрчӧктӧр чӱмдеп турганын айтты:

— Бу кожоҥды сени кӱндӱлеп, чӱмдегем,—Шоҥкор, калганчыда айдала, комыс ошкош койу ӱниле кожоҥдоды:

Өрö кейде куш кайыйт,
Оноҥ бийик чыккайнем?
Ай кеберлӱ јараш кысты
Бойыма најы эткейнем?

Эркелей ол кожоҥныҥ јакшызына сӱӱнип, јол јаар кӧрölö, араай айтты:

— Атанарга ӧй једип келди... Соҥдоды деп, энем адылар. Шоҥкор Эркелейдиҥ колынаҥ тудала, сурады:

— Бис экӱниҥ кожо јадарыбыска кандый неме чаптык болот?

— Энем.

— Каргышка бӱдӱп турыҥ ба?

— Мен каргышка да, алкышка да бӱдӱп турганым јок.

— Онойдордо, Чычканла кожо јуртаарга турыҥ ба? Јуртагайзыҥ ла!—Шоҥкор јарбыҥгандый айдала, ады јаар бурулды.

— Чычканла јуртаганча, мениҥ буттарым бу Алтайга торт баспагай.—Эркелей, кӧзиниҥ јажын токтодып болбой, адыныҥ мойнын кучактай тудала, каруузын айтты.

Шоҥкор адына тӱрген, эптӱ минип тискинин теҥ тудала, эрмектенди:

— Јe, мениҥ карум, колыҥды бери сун,—јакшылажып алалы, амыр-энчӱ болзобыс, бир айдыҥ бажында...

Ол сӧзин јетире айтпады. Оныҥ кара кӧзинде јаркынду

јалбыш чагыла берди. Шоңкордың сагыжында, Эркелейге әмди ле јууктай јортуп келеле, оны јылу колынаң тударга керек, је ак боро ат кедерледи. „Эркелейдиң әнези база мениң адым ошкош, өчөш туры. Мен атка чыдабай тургамда, ол әнезин канайын ийзин“,—Шоңкор бойында сананды.

... Эркелей әнезине, калганчы богочыда једишти.

Тойчы байа Эркелейди сакып отурарда, темиккен аайынча мынайда шүүп турган:

— Шоңкорды качан да Чычканга түңдеп болбос! Мениң јаңыс кызымды бир де калым јок, тегин аларга турган ба? Јок, Шоңкор, сеге ондый байрам качан да болбос!

Чычканды Эркелей былтыр айлынаң чыгара сүрген „Чычканла јуртаганча—өлзө торт“—деп, Эркелейдиң айтканын әнези көп катап уккан.

Шоңкор ло Эркелей эки башка өзөктө өскөндөр. Олор каа-јаа јуундарда ла тушташкылайтан. Айса бу керекке бир шылтак болбогон болзо, олор экү бойлорын јакшы билишпес те эди.

Бир катап Эркелей абралу городко барган. Городко сельпоның кижизи учурайла, товар апар деп, оны айбылаган. Эркелей кыйышпады. Јолды дезе јаңмыр үреген. Эркелей јолго конбой, бойының колхозына једерге албаданып јанды. Ол Шоңкордың јаткан деревнезине јууктап келерде, түн кире берди. Абраның кийин јанындагы тегелиги кем де јолдоң туура ийде салгандый кенетийин кајудаң ажа конды. Абразы јолдоң араай јылып, аңтарылып јадарда, Эркелей түже калыган бойынча, аттың бажынаң тутты. Ат ичкери мөкүген бойынча, тизеленип көңкөрө јада берди. Аттың канча үйе сооги быјыража берди. Эркелейдиң колы аттың бажын тударга чыдашпады, болужы јок бозомның ортозынаң бедреп, айландыра көрди. Је, карын, ырыс болуп, абраның кийининдеги тегелиги јолдың кырында карагай төңөшкө түртүлеле, токтой берди. Аттың тыныжы јеңиле берди. Абра бийик боомның үстинде элбейип турды.

Эркелей болуш сурап, бир канча кыйгырды. Је оның кыйгызына түндеги өчөмүк јаңылгадаң башка бир де тынду неменин кыйгызы угулбайт.

Абрадагы немелерди чечип, јолго чыгара тартарга керек, је олорды бүдүретенине Эркелейдиң күчи јетпези јарт болды. Ол аттың јанында болужы јок туруп, үзүк јоктоң кыйгырып турды:

— Э-эй! Бери келигер! Бери!

Онойдо јарым каңза таңкы тартканча болды. Учында

Эркелей кемниҥ де шылырап, базып келеткен табыжын укты. Эр кижиниҥ ўни јарт угулды:

— Мында не болгон? Кайткан?—ол Шоҥкор болгон. Јe Эркелей оны качан абра ойто јолго амыр-энчў турган соҥында, таныган.

Оныҥ кийининде олор ол ок кўсте, мал ижинде мергендў-чилердиҥ аймачный јуунында тушташкылаган. Президиумда кожо отургылаган. Эркелейди ол тушта костюмла, Шоҥкорды патефонло сыйлаган. Бу ок јуунда Эркелей Шоҥкорды соцмöрöйгö кычырган.

Эркелей ле Шоҥкор бойы-бойлорын тыҥ сўўжип турганын Тойчы јакшы билетен, оныҥ учун Эркелейди бўгўн де Чычканга берип ийзе, маказы канбас.

Тойчы јетпегенче кайра көрбöскö, бек сананып алган. Јe ол сагыжын учына чыгара бўдўрерге, оныҥ кўчи јетпеди. Койу агаштаҥ чыккалакта, јолдоҥ ыраак јок семис куран эки-ўч катап тыҥ багырып ийди, оныҥ кыйгызына јер силкингендий болды.

— Мылтыкту улустыҥ јанында онойдо кыйгырган болзоҥ, бööрöгиҥди чийге јидиртер эдиҥ ле, кулугур!—Тойчы коркыгандый айтты.

— Слер качан бирде элик аттыгар ба, эне?—Эркелей сурады.

— Эйт!—Тойчы каруузын кўўн-кўч јок айдала, кайра көргöнин билбей калды.—Ўй кижи озодо мылтык тудатан беди. Ўй улустар озодо элик адардаҥ болгой, эр улустыҥ мылтыгын да тудар эбин билбейтенибис.—Мында Тойчынын ўни јабызай берди.—Бу керек озодо болгон... Бис кыштудаҥ јайлуга көчöргö белетенгенибис. Адаҥ тышкары калганчы эски-саскыны коштоп турган. Айылда дезе јаҥыс ла адаҥныҥ мылтыгы арткан. Јеткер болорын мен торт билбедим... Мылтыкты айылдаҥ чыгарып јадала, чактырма неге де илинип јастыккан. Оноҥ ары не болгонын билбегем... Качан оҥдонзом,—оҥ јагымды кындакла кезе согуп салтыр...

Бу тужында энезиниҥ эрмеги ўзўлди. Көстиҥ јалтыркай јажы ээрдиҥ алын кажына келип тўшти.

— Ненниҥ учун ўй улус мылтык тутпас учурлу болгон, ондо ненниҥ килинчеги бар?

— Озодо ўй улустарды быјар деп айдыжатан... Колго мылтык тутпас, тургузуларына-кудайактарына тийбес, беениҥ сўдиле јунала, арчынла аластап койгон атка минбес, эр кижиниҥ ээрине минбес, армакчызын ажыра баспас болгон...

Эркелей энезиниҥ чала јымжай бергенин сезеле, оноҥ ары сурады:

— Эне, слер, адама, сагыжыгар једип, бардыгар ба, айла албанла јуртаткылады ба?

— Эйт! Сениҥ суралтарыҥ кандый аайлу? Оны сананып јүрим бе?—Тойчы онойдо каруузын айдала, тискинди силкий тартып ийди, ат дезе јымжагынча чөйө јелип ийди.

* * *

Күн кырдыҥ ары јанына јажынып баратты. Тойчы үй саайтан көнөкти алды, ондогы сууны јес чөйгөнгө уруп, чайды азып койоло, үй саарга сананды. Је, бу өйдө ол бойыныҥ јүзин көнөктөги суудаҥ көрүп ийди... Ол бир кезекке, көнөкти өрө албай, јүзин ајыктады.

Ол качан јаш болордо, улустар айдыжатан: „Тойчы ончо кыстардыҥ артыгы“.

„Мениҥ кызымныҥ јаражын атту кижи түжүп көрөр, јойу кижи јадып көрөр. Кемизи де кызымды келип кудалаза, беш јүс салковой акча аларым, беш јүгүрүк ат аларым“—деп, Тойчыныҥ энези калаҥыда кожоҥдоп отуратан болгон.

Тойчы айылду болгон соҥында, оныҥ кайынына бир кojойым айылдап келген. Јанар алдында айыл ээзине алаканча бир күскү сыйлаган. Кайыны оныҥ каруузына төрт јашту чар берген. Кайыны баштап тарыйында күскүге бойыныҥ билезин көрүндирген. Оныҥ кийининде, ол куулгазынду шилдеҥ бойыныҥ чырайын көрүп аларга, айылдаштарыныҥ келижи көптөй берди. Ондый јилбүлү улустар көптөй берерде, кайыны бойыныҥ үйине айткан. „Күскүни кайырчакка сук“.

Тойчы бу туштa бойыныҥ чырайын баштап ла көргөни ол болгон. Оныҥ чырайы кызыл-марал, кабагы солоҥыдый, эки көзи кара топчыдый суркурап турган. Тумчугы јалбак эмес, чала коҥкок, бажы бөкөн, оныҥ учун энези оны „кой тумчук“ дейтен. Чачы курдаҥ ödүп калган. Тегин чагы эр де кижидеҥ јада калбас, үч-төрт ай болгон кулундарды, јаҥы чыккан кураган чылап, көдүретен болгон.

Бүгүн дезе суудаҥ өскö Тойчыны көрди: кызыл-маралын салкын учуртып салгандый, оныҥ ордына јүзинде кара, ак-куу сорбылар артып калган—чалчык өбөгөнининҥ сокконыныҥ сорбылары маҥдайында алтай ээрдиҥ чийүзиндий тереҥ чийүлер. Кара көзи кыбалга бөктөткөндий болды. Чачы буурайып калган...

— Э-э, јараш чырайым, кайда бардыҥ?—деп, тыҥ үшкүрди. Ол үйларды саайла, келди. Эркелей колхозтыҥ правлениезининҥ јуунына барган эмтир. Тойчы јаҥыскан чайлаарга отурды.

Ол бойыныҥ өткөн лö бүгүнги јүрүмин сананды.

Оныҥ уулы Бичик ишмекчи-крестьянский Кызыл Черўде социалистический јөөжөни корулап туры. Кызы Эркелей канча јылга—мергендўчи, көп катап сый алган. Јe ол бойы карыган да болзо, иште—јашөскўримге јозок. Ол уй саачы, ўч јўске јуук трудкўнди јыл сайын иштеп алат.

Тойчыныҥ ада-энези јокту јаткандар. Тойчы јети јаштаҥ байларга уйлар сааган, он јаштаҥ—балкаш туткан, аракы аскан. Он алты јажы толголокто, оны албанла байдыҥ уулына берип ийгендер. Той тужында уулдар, келиндер колдо каҥзалу мактулу кожоҥ кожоҥдогондор, Тойчы дезе бойыныҥ јаш өбөгөнине јескинчилў көрўп отурган.

Бир катап Эркелей бир јашка јеткелек тужында, Тойчыныҥ өбөгөни эртен тура эжиктеҥ эзирик кирип келген. Оныҥ элбек конычту ödўгинде толтыра балкаш болгон. Чилекейи чекпенининҥ өмўрине јетире чөйилип тўшкен.

— Аракы бар ба? —Ол киреле, кыйгырган.

Тойчы дезе Эркелейди эмизип отурган. Кортык ўниле каруузын берген:

— Биске аракы кайдаҥ келетен?

Балкашка уймалган, эзирик өбөгөни турунды алала, эмегенин сого берди.

Тойчы Эркелейди корулап, айылдаҥ чыгара јўгўрди, айылдажына барып јажынарга сананган. Јe айылдажыныҥ ўйи көнөктө чегендў, бойыныҥ айылынаҥ ыйлаганча онойып ок чыгара јўгўрди, оныҥ кийининеҥ отту турун эжиктеҥ учуп чыкты...

— Байлар ла јайзаҥныҥ јаҥы тушта бистиҥ ўй улустардыҥ јўрўми кандый уур јўрўм болгон.—Тойчы бойында угуза айдала, тонын алып туура чачты.

„Мени албанла кижиге бербеген болзо, мениҥ балдарым да ончозы эзен-амыр болор эди... Менде эмди канча төрөөндөр болбос эди! Мен јаҥыс кызымды не керек Чычканга албадап берерге турым? Керде-марда ол база мендий ырыс јок болзо, не болор?—Тойчы алаҥзып сананды.

Јe каруузын бойы ок берип турды:

— Эмди Совет јаҥ. Эр кижи ўйин согор учуры јок... Чычкан јараш. Ат берген. Эмди экинчизин берер...

Тўнўкте уйалаган карлагаштар чыркылдажа бергиледи. Тойчы өрө көрди: теҥери таҥдактала берди. Ол араай турала, изў косторды јууйла, эки-ўч ле катап ўрерде, јаркынду јалбып чөйиле берген.

* * *

Јылбыркай јолды төмөн ат бир кулаш кирелў чаналу немедий јыҥылады. Јe јыгылбады.

— Кер ат јакшы. Јыгылбаган.—Шоҥкор адын мактады.

Јуукта ла јаңмыр јаайла, ойто айаскан, је кезек булуттың ортозынаң күн изү чалып турды. Јажыл торко өлөңдөр, јүзүн чечектер јаңмырдың серүүн суузына јунуныр, ончозы ырысту, сүүнчилү от чылап, уткуп тургылады.

— Јер байлык.

„Малды канайда кабырарын билерге керек. Мындый ичпек ойдык јерлерде малды кыжыла кабырарга јакшы. Баштапкы кар јааганча кедери тайгада кабырар керек. Ол тушта колхозтың малы семис те, омок то болор".—Бригадир-животновод Шоңкор кырдаң түжүп келеделе, онойдо сананган.

Оны бу ишке колхозчылар бойлоры, бу јуукта көстөп чыгаргылаган.

Шоңкор бойының адазын түш јеринде көргөндий сананат. Ол одус јыл ажыра байлардың малының кийининең јүрген, айылында ас конотон. Шоңкор тогус јашту тужында, адазы көчкөгө алдырып өлгөн. Бир јыл болбой, энези өлгөн. Оноң бери Шоңкор бойы Сапыш байга койлор кабырган. Соок түндерде Шоңкор койлордың ортозына кызынып конотон. Койлор дезе ого килеп тургандый күлер көстөриле эрке көрүп, јаткылайтан. Шоңкор малды кичүдең ала сүүген. Олор оның талдама најылары болгон.

Он јети јаштуда Шоңкор айткан:

— Мен колхозтың малына пастух болорго турым.

Оноң артык пастухты аймак ичинең таппагадый болгон. Шоңкорды көп катап сыйлагандар. Былтыр күскиде ого не ле јазалду эки кып тура берген.

Ол тушта Шоңкор бойында айдынган:

— Бу турада мен јаныскан нени эдерим? Мен мында јаңыскан јатпазым...

Бүгүн ол колхозтың председателиле эрмектежерге барадыры.

Качан ол кырда малла кожо јүрерде, оның сагыжына кандый неме кирбей турган деп айдар.

Төрдөги турада, јаан орынла коштой јажыл будукла будуп койгон кичинек орын турат. Ол кичинек орында сыраңай ла Шоңкордың бойын төзөгөн кара-күрең бала јадыры. Шоңкор ада! База эки-үч јыл өтсө, Шоңкор уулына чөрчөк айдып берер. Оның кийининде тоолу јылдар өтсө, бичикке үредер. Шоңкор ого јоктулардың озогы шыралу јүрүмин куучындаар, байлар олорды кулданганын айдар. Уккан, көргөнин ончозын айдар...

Шоңкордың келгенине колхозтың председатели сүүне берген.

— Бис сеге кижи ийерге турганыбыс, карын бойың

келдиҥ. Сен эмди правлениениҥ члени, животновод, биске јуук јўрер учурлу.

Кандый ла куучындарды көп куучындашкан соҥында, председатель айтты:

— Кижи аларга керек, најым! Оноҥ башка јаан тура көҥдөй туруп јат.

Шоҥкор бир кезекке унчукпай, кызарып отурала, сурады:

— Эркелейди кандый кижи деп көрўп јадыгар, нөкөр председатель?

— Јакшы кыс! Эркелейдеҥ чек кыс качан да табылбас деп, бодоп турым,—председатель каткырганча айтты.— Мен јöп, колымды көдўрип турым!—Эки колын көдўрди.

Шоҥкор председательдиҥ ондый омок сöзине сўўнген бойынча, конторадаҥ чыкты. Конторанын оҥ јаны јаар тёсло јапкан эки кып тура турды. Шоҥкор оноор басты.

* * *

Качан черткидеҥ киш божонгондо, аҥчы канайып кородойтон эди, онойдо ок Тойчы бўгўн тыҥ корододы. Нениҥ учун дезе, Эркелей Балаҥка ла Чычканды айылдаҥ чыгара сўрген.

Тойчы бўгўн иштеҥ соҥ јанган. Бўгўн койлор кайчылагандар. Ол бир айак чайды ичкелекте, кенетийин айылдыҥ эжиги ачылган; озо Балаҥка кирген, оны ээчий оныҥ уулы Чычкан кирген. Олор тажуурларында аракылу киргендер. Олор Эркелейди аларга келгендерин Тойчы јарт билген.

Чычканныҥ кийгени кöк торко кыпту, ак кураган тон болгон. Оныҥ торкозын адазы Боро-Башта приказчик болуп турарда, Монголиядаҥ экелген. Тўлкў бычкак бöрўктиҥ камду бöлјўзи сурлап турган. Је Чычкан бойы неге де кунукчыл отурганын Тойчы јастыра көрбöди. Балаҥка кандый да омок, јўзиндеги бастыра чырыштары кўлўмзиренип турды. Эки тулуҥын алдына тўжўрип алган, эрдин аракыла јылыдып алган отурды. Эрмеги јардак болгон.

Эжик ачылган, айылга Эркелей кирди.

Ол бир кезекке бозого јанына тура тўшти. Оныҥ кийининде айылдыҥ эпши јаныла өрö базала, эр јанына кечип, энезине кару көрölö, сурады:

— Сен кемди саткаҥ, эне, кемдерле аракылап отурыҥ?

Энези каруурга сöс таппай, көстиҥ јажын арай ла тöкпöй салала, Эркелейге јууктай базып, тударга сананды. Је Эркелей ырада базып, эжик јаар јууктады.

— Балам... Мениҥ кызым! Олор бистиҥ төрөöндöрибис. Олор озодо сениҥ учун бир ат бергилеген, эмди де база бир ат экелдилер.

— Адын ойто јандыра берип салзагар,—Эркелей айтты. —Мен бу айылдаҥ барадым.

Эркелей чып ла чын калганчызын айдып турганын Тойчы јаҥы ла јарт билди.

Ол Эркелейди эдегинеҥ бектеп тудала, көстиҥ јажын токтодып болбой, Балаҥка ла Чычканга көргүзип, эрмектенди:

— Олор бистиҥ төрөөндөрибис... Барба, мениҥ балам! Сени кудалазын деп, олорды мен бойым айбылагам. Сен мениҥ тенегимди оҥдозоҥ, сен бүгүн олорло кожо барар учурлу. Сениҥ одыҥ олордыҥ айылында он беш јылга чокту күйүп јат, јылу төжөгиҥ сакып јат!

Эркелей энезиниҥ колынаҥ јаазы бош чакпыдаҥ камду айрылгандый айрылып, эжикке базып келеле, кату айтты:

— Эжик ачык!

Балаҥка өчөмик көзиле уулына көрди, тырлажып турган колыла кылчык аракылу тажуурды алала, эжик јаар басты. Оныҥ кийининеҥ буды уур Чычкан чыкты.

Олор барган соҥында, Эркелей энезине айтты:

— Э-э чаалда, кару энем, слер кылчык аракыла озогы јаҥныҥ алдына чөөдөп јалындыгар. Бойыгардыҥ кыйынду јүрүмигерди канайып ундудыгар? Слердиҥ јүзигерде сорбылар канайып түрген јылыйды?

Энези каруу айтпаган. Ол каҥзазында таҥкы јогын ундыйла, тудуш ла турын алып күйдүрип, эмискекти куруга соруп отурды.

Бүгүнги энир Тойчыныҥ өдүп келген јүрүминде сыраҥай ла уур, күч энир болды.

— Кызымды албанла кижиге не учун берерге турым? —Ол бойында айдынды.—Кемле јуртайтанын Эркелей бойы билзин. Эмди башкару јаҥы—Совет јаҥ...

Тойчыда јаш тужында бойыныҥ сүүгени бар болгон, је оныҥ јүрүмин байдыҥ табы јеҥдеген. Оны сүүбеген эрге албанла садып ийгендер. Бир айдыҥ бажында Тойчы, сол көзи көк, ада-энезине комудалду келген. Олор көстиҥ јажы өткүре айткан:

— Сен эмди бистиҥ эмезиҥ. Сениҥ бажыҥды өбөгөниҥ билер учурлу.

Өбөгөни дезе, адазы өлөрдө, камык јөөжөзин аракыга ичип, көзөргө ойноп, удатпай ла үреп, чачып ийген.

Тойчы улустарга койдыҥ терезин ийлеп, көктөнип, койлор кайчылап турган. Эки балазын онойдо азыраган. Бир катап ол, бай, јарык сөөктү Каланчыга јирме койдыҥ терезин ийлеген. Оныҥ јалына алты јашту баланыҥ эски тонын берер болгон. Ол узун јайдыҥ туркунына терелерди ийлеген.

Оныҥ кийининде экелеле, јалына берер болгон эски тоныҥ сурады.

— Слердиҥ өбөгөнигер бистеҥ бүдүн јарым салковой акча алган... Оны тутканча төлөп берзегер, эски тонды бererим, төлөбөзөөр, берип болбос турым,—каруузын онойдо берген.

Эркелей энезиниҥ айылын таштап барганынаҥ бери бир ай өтти. Алтай кызыл-сары болуп чүмделди. Бийик туулардыҥ бажы кажайды.

Тойчы кышка белетенди. Јети койдыҥ терезинеҥ јаҥы тон көктөп отурды.

Бүгүн Шоҥкор ло Эркелейдиҥ тойы.

— Слер кыйалта јоктоҥ тойго кожо барарыгар,—колхозтыҥ председатели Тойчыга көп катап айткан.

Је Тойчы барбаска бек сананып алган. Кызыныҥ тойына энези баратан јаҥ јок! Ого үзеери Тойчыга бош јок Оноҥ өскө—удабас уулы јанып келер...

Бүгүн колхозтыҥ амбарларыныҥ сторожы Артыш өбөгөн Тойчыга ылгый мөҥүнле чүмдеген јазалду килиҥ кара ат экелген.

— Мен Эркелейдиҥ тойына барып јадым. Сеге дезе јакшы ат экелдим.

— Тегин јерге јобобогор,—Тойчы айтты.—Атты ойто апарыгар, ээрин алып агыдып ийигер, мен барбазым.

Тойчы карыган Артыштыҥ чырайына тегин јерге көрбөди. Ол оныҥ јүзине көргөн болзо, чырыш јүзинде изү канныҥ ойноп турганын, јиит уулдый омок турганын јарт көрүп алар эди.

Оныҥ соҥында председатель келип, Тойчыны база кычырды.

Тойчы азыйдагызындый ок керексибей айтты:

— Тегин јерге јобобогор. Меге бош јок. Кыш ыраак эмес туры.

— Айдарда, биске тарынбагар,—председатель айдала, јүре берген.

Колхозчылар тойго атана берген соҥында, бир уулчак јүгүргенче келеле, Тойчыдаҥ кайкап сурады:

— Слер тойго барбазыгар ба, јеҥе?

— Ондо сениҥ не керегиҥ бар?—кыйгастангандый Тойчы айтты.

Уулчак маҥзарыйла, чала кызара берди.

— Мен тегин ле сурадым... Олор Эркелейдиҥ иштеп алган трудкүни учун төртөн алты кой, база оноҥ до өскө көп сыйлар апарганын айдарга сананам...

Тойчы түрген турды. Неге де чочыгандый маҥзарыды.

— Сен, кулугур, мынаҥ ары бар.

Тойчы тонды туура таштады. Эжиктеҥ тӱрген чыгала, јӱгӱрди.

Чакыда турган ээрлӱ атты ундыйла, колхозчылардыҥ кийининеҥ јойу көндӱкти...

Баштапкы тарыйында, оныҥ санаазында сӱрекей ле тӱрген јӱгӱрип баратканды болгон. Јолдо коштой учуп баратканы саҥыскан да сондоп тургандый билдирген. Је база көрӱп баратса, оныҥ алдында карды чарбак бир уй араайын базып барадарда, ол дезе ого једип болбой турган эмтир. Бу ла тушта ол бойыныҥ буттары јеҥил көдӱрилбей барганын јарт билди. Ол байагы Артыш ӧбӧгӧннинҥ экелген килиҥ кара атты јаҥы ла эзенди. Је ойто ол атка јеткенче, ичкери барза, торт болор.

Эмди Тойчы тойго канайда келетенин сананды.

Элдеҥ озо, ол келген ле бойынча, койлорды айдап экелзин деп, јакылта берер. Эркелейди тайакла килеш јок согор. Оныҥ кийининде Тойчы бойыныҥ ачу комудалын көстиҥ јажы өткӱре канча улуска угуза айдар:

—Мен сени тогус ай карындангам. Јирме јашка јетире азырап, кижи эткем. Јӱзиҥе чымыл кондырбай, будыҥды чымалыга тиштетпей, азырагам... Сени беш јаштаҥ ала улус кудалаган. Сен ого барбадыҥ... Сен мени эки аттаҥ куру артырдыҥ. Мен сеге ачынбай, ончозын таштадым, учында сен мениҥ сӱӱбеген Шоҥкорго бардыҥ. Мен ондо до сени арбабадым. Эмди мениҥ алдымнаҥ бас, јан! Канайда кылынзам—мениҥ табым...

Тойчы онойдо шымыранып, бурулчык јолго јетти. Ого удура ӱч јеерен атты темир абрага јеккен улус көрӱнип келдилер. Тегеликтиҥ алдына куу тозын кайнап көдӱрилип турды, абрада бир јиит уул ла јаш келиндер болды. Тойчы олорды керексибей, коштой ӧтти, је олор аттарын ойто бурала, Тойчыга једип келеле, абрага отурыгар деп айттылар.

— Мени сӧстӧбӧгӧр,—Тойчы каруузын айдат,—мен јаш кызычак эмезим, мени сӧслӧ алып болбозыгар.—Ол бир кезек унчукпай турала, эмеш јымжап, эрмектенди:

— Суузап турганым коркушту.

Јиит колхозчылар, ак кийистиҥ алдынаҥ јылу аракылу тажуурды чыгардылар. Јӱк ле билдирер, јылу кӱлӱмзирӱ Тойчыныҥ јукачак эрдине јайыла берди. Ол тӧстӧгӧшкӧ отурды.

— Карыган ӱй кижиге јойу базарга арай уур эмтир,— Тойчы чӧӧчӧйдӧ аракыны алала, колхозчыларга айтты.

Је ондый да болзо, Тойчыныҥ јӱреги јымжабай турды, аракыны темиккен аайынча ичкен. Чейне бажындый кызыл кеен чырайлу келиндерди, кызыл марал јаакту јиит кол-

хозчы уулды туйказынаҥ ајыктап көрөлө, онон ойто туура көрди.

Ол ойто ок кызыныҥ керегинде санана берди. Энезиле эзендешпей де барган Эркелейдиҥ кылыгын канайып таштаар. Эркелей энезинеҥ барганынаҥ улам колхозто эрмектабыш чыкканын сананарда, коронду эмес пе?

Ол тушта Тойчы карыган сторож Артышка келген.

— Сен Эркелейди кördиҥ бе?—Тойчы айылга кирип, оттыҥ айагына турала, сураган.

Артыш тургалак болгон.

— Јок, көрбөдим. Ол јылыйган ба?—Артыш күлүмзиренеле, бажын тонло бүркенип, јадып ийди.

Тойчы Артыш өрөкөҥгө амыр бербей, сурай берди.

— Сен Эркелейди кördиҥ бе?

Артыш бир кезекке кулагы укпас кижидий јатты. Оныҥ кийининде тонды туура таштайла, түрген турды. Буурул чачы атырайып чыкты. Ол согужарга белетенип алган пөтүк ошкош Тойчыныҥ алдында турды.

— Баралы, мен сеге ончо амбарларды көргүзейин. Бойыҥныҥ Эркелейиҥди бедреп тап!—деп айдала, Тойчыныҥ колынаҥ тудуп, айылдаҥ јединишкенче, чыктылар.

Колхозчылар јуулыжып келдилер. Артыш ла Тойчы амбарларды эбиреде баскылап јүргендер. Колхозчылардыҥ баштап шүүгендери: Артыш түнде уйуктаган туры, уурчылар дезе колхозтыҥ јөөжөзин апарган јат.

— Мениҥ Эркелейим кайда?—Көстиҥ јажын јеҥиле арчыганча, Тойчы сурап турды.

— Мен кайдаҥ билейин! Мен билбезим деп, муҥ катап айдып турым. Мен амбарлардыҥ каруулчыгы, улустыҥ каруулчыгы эмес.

Колхозчылар бу ла тушта, керектиҥ аайын билип ийгендер.

— Бедребегер—деп, олор айдышкан.—Бис удабас ла Эркелейдиҥ тойына барарыбыс. Чочыбагар—ол тирү!

Тойчы ол өткөн шакпырт-түймеенди ончозын, эмди колдо чөөчөй аракылу, төстөгөштө отурала, сагышка алынды.

Колхозчылар Тойчыны база катап абрага отурзын деп, кычырдылар.

— Јок, мениҥ адам абраныҥ изин де көрбөгөн, айдарда мен отурбаска турым.—Тойчы јана түшпей, айдала, „Кызыл Таҥдак“ колхозко јетире јойу келди.

Мында дезе колхозчылар Тойчыны музыкалу, кожоҥјыргалла уткуп келдилер.

Тойчы токтой түшти. Чырыш јаагын төмөн јолдоп, тер агып турды. Бир кезекке айдар сөзин, эдер немезин таппай калды.

Оныҥ кийининде бир де кижиниҥ јўзине чике көрбөй, ичкери басты.

— Эне, Эне!.. кенетийин Эркелейдиҥ ўни угулды.

Кызы келип, әнезин кучактай тударга сананган, јe Тойчы оны бойынаҥ ырада ийде салды. Ол турага киреле, јўректе канча корон бар, ончозын јайып берерге сананган. Оныҥ бу ийделў шўўлтезин кандый да көчкө апарып болбос, куйун салкын кодорбос, ийделў баатыр токтодып болбос. Ол Шоҥкордыҥ туразына меҥдеп басты.

Колхозчылар јолдоҥ кыйа бергиледи. Эки кып туранын әжиги тўрген ачылды. Јараш тирў чечектердиҥ јыды Тойчыныҥ јўрегине јаба јетти. Јe Тойчыныҥ көзи кандый да немеге тийбей тургандый болды. Оныҥ көзине көрўҥгени полдыҥ ортозында торко учук ла чолологон ак скатертьле јаап салган, эки-ўч столды улай тургусканы, оныҥ ўстинде дезе не ле курсак чогулган болгон. Ненинҥ учун столды көстөп келген. Тойчы бойы да билбеген. Ол тўрген келип, скатертьтиҥ учынаҥ тудала, бойы јаар тартарга турарда, ого таныш ўн угулган:

— Слер канайып турыгар, әнем? Јакшы ба, эне!

Бу кару уулы Бичиктиҥ ўни болгон. Качан Бичик Кызыл Черўге барарда, оныҥ кийгени әски тонычак, чачакту бөрўк болгон. Әмди дезе оныҥ кийими пограничниктиҥ кийими әмтир: јажыл фуражка, эки-ўч толыкту јажыл петлица. Јўзи толо, кызыл-марал, көкўрўм, омок.

Ол әнезине јууктап келеле, колынаҥ ала койды. Тойчы маҥзарыды. Оныҥ јукачак әрди уулыныҥ јаагына әрке јапшына берди.

Ол уулына айтты:

— Сен јанбай, мында не керек токтогоҥ?

— Мындый сўўнчилў байрамнаҥ канайда көндўре ödötөн?—Бичик, кўлўмзиренип, айтты.

Туранын ичи тым боло берди. Оноҥ ары не болорын ончолоры сакыдылар...

Тойчы эбиреде ајыктады. Көзнөктө јараш көжөгөлөрди көрди. Јымжак диванга уулыла коштой отурды. Бу ла туштa одожындагы диванда отурган аймакисполкомныҥ председатели Кудринди көрўп ийди.

Тойчы оноҥ сурады:

— Сен кайдаар барадырыҥ, пөкөр Кудрин?

— Бистиҥ областьта ады чыккан эки талдама улустыҥ тойына кычыртып келгем.—Никандр Иванович каруузын айткан.

Калганчыда, столдор ончозы јазалды. Колхозчылар оны эбиреде отургылады. Колхозтыҥ председатели уткуул сөс айтты. Оны ээчий колхозчылар айдыжат. Олор јаҥы айылду болгон келин ле уулга көп баалу сый бергиледи.

Тойчы бойынынг јажына көп алтай тойлор көргөн. Ол тойлордо сыранай ла күндүлү јерлерде јайзандар, байлар, камдар отуратандар, јоктулары дезе колдо чөөчөйлү, чөөдөк бажына олорго мактулу кожондор кожондойтон болгон. Табыш-тал, көп согуш, кериш сүрекей болотон.

Тойчынынг бүгүнги көргөни башка болды.

Ончолоры јараштыра отурып алгандар, көдүрезининг јүстери ырысту.

Никандр Иванович Кудрин өрө көдүрилди. Ол јоктулардынг озогы кыйын-ыралу јүрүми ле олордынг эмдиги ырысту, сүүнчилү јүрүми керегинде сүрекей јарт куучындады. Ондый ырысту јадынды акту күчиле јаткан албатыга берген кижининг адын бастыра телекей билер. Ол бистинг улу, төрөл Сталин!—деп куучындаган.

Никандр Иванович Тойчыга кылчайып көрди,—Советский Союзта ырысту энелер канча миллионнонг бар деп ол айткан.

— Бойымнынг айагымды бистинг сүүген Эркелейдинг энезининг учун өрө көдүрип турым!

— Чып-чын!—Артыш өрөкөн айагын өрө көдүрип, Кудринге јөмөжип, айтты.—Мен база оныг учун ичедим, алтан јашту үй кижи беш километр јерге јойу келген учун.

Тойчы айакты сананбай да туткан бойынча, өрө көдүрип келеле, чокум үниле айтты:

—Беш километр ол ыраак па? Мындый ырысту, јакшы байрамга бежен километр де јерге келерге кижи јобобос!

Сурактар ла јакылталар.

1. Тойчыныг јүрүминеง үй улустыг озогыда јадын-јүрүми кандый болгонын билип алдыгар?
2. Шонгкор ло Эркелейдинг јүрүминеง јиттердинг эмдиги јадын-јүрүми кандый деп көрөригер?
3. Тойчы кызын Шонгкорго озо баштап нениг учун бербеске сананган?
4. Эркелей ле Шонгкордынг характеристиказын беригер.
5. Тойчыныг ла Эркелейдинг јүрүми неденг улам башка болгонын куучындап беригер.

БОРИС НИКОЛАЕВИЧ ПОЛЕВОЙ

(1908 јылда чыккан)

МАТВЕЙ КУЗЬМИННИҢ КАЛГАНЧЫ КҮНИ.

Јуртта кожо јаткан улус Матвей Кузьминди улуска күүнзебейтен кижи деп айдыжатандар.

Ол деревненің јаказында, агаш аразында јаңыскан турган кичинек эски турачакта јуртаган. Улуска каа-јаа ла көрүнип, бүркелип калган јүретен, көп куучындашпас кижи болгон.

Јебрен-эски мылтыгын јүктенип алып, ийдиле кожо агаштың ортозында саста базып јүретен. Јаскыда, агаштың бүри торсойып келерде, өлөң ортозында кайылбай арткан кардың үстине күртүк ойнойтон өйдө, Матвей Кузьмин туразының эжигин јаба кадап койоло, уулының өскүс Вася деп уулыла кожо ыраактагы агаштың ортозындагы көлдөргө барала, неделелер туркунына ағдап јүретен.

Колхозчылар оны сүүбейтен де эмес, је оны билгилеп болбой, оныла јуукташпайтан: улустаң бөлүнип, унчукпай, агаштың ортозындагы кижи билбес јерде, јаантайын јаңыскан јүрген кижиниң санаазында не барын кайдаң билер дежетен. Аңдааргa онойып сүрекей јилбиркейтен улусты да деревнеде азыйдаң бери сүүбейтендер. Ондый да болзо, оның јажы сегизеннең ажа да берген болзо, ол колхозто каруулчык болуп иштеп турган, ижин јакшы бүдүрип турган, Матвейдиң ле оның јелбер түктү Шарик деп ийдиниң каруулдап турган колхозтың јөөжөзине шок эдерге түште де, түнде де кем де тидинбейтен.

Јууның түбеги көп көлдөрлү Великолукский јерге једип келерде, немецтердиң туу-стрелковый дивизиязының чанала јүретен батальоны „Рассвет“ колхозтың турган јерине токтогон. Бүрүңкий бүдүмдү, улустаң башка бөлүнип јүретен өбөгөн керегинде кем де батальонның командирине јетирү эткен. Староста эдерге оноң артык кижи табылбас деп командир шүүген.

Немецтер Матвей Кузьминди колхозтың правленизиниң јаңы туразындагы комендатурага алдырткан. Ого бир стакан немецкий аракы уруп береле, јамыга тур деп айткандар. Өбөгөн, быйан болзын деп айдала, күндүни албаган, су-кадык эмезине кородойло, карый бергенине, түлей

ле оорыҥкай болгонына шылтактанып, староста болорынаҥ мойноп ийген.

Оныҥ кийининде немецтер Кузьминди шакпыратпагандар, керек дезе, коменданттыҥ јакарузы аайынча экелип берген эски јаман мылтыгын да ойто јандырып бергендер.

Јаскары кышта табару эдерге белетенгилеп, бу көлдөрлӯ јерге көп јуучыл кӯчтер јууп алган туштa, немецтердиҥ санаазына Кузьмин кирди. Туулу јерге јӯрӯп адыжатан черӯниҥ дивизиязы табару эдерге ичкерилеген. „Рассвет“ колхозто турган батальон јуу јокко ло агаштар ортозыла, басту јерлерле барып, Советский Черӯниҥ турган јерине ӧдӯп барала, генерал Горбуновтыҥ Черӯзининҥ озочыл бӧлӯгине тыл јанынаҥ табарар амадулу болгон. Агаштыҥ ортозыла баратан јолды јакшы билер кижи керек болгон. Бу јерле канча ла катап базып јӯрген, бу јерде кажы ла басты, кажы ла каргананы, агаштыҥ ортозында кажы ла ташты, аҥныҥ кажы ла мэнакайын билетен Матвей ӧбӧгӧннӧҥ артык кижи јок болгон.

Карыган ӧбӧгӧнди батальонныҥ командирине экелеле, Советский Черӯниҥ турган јерининҥ кийин јанына бисти тӯниле јажытту баштап апар деп, офицер айткан. Мойноор болзоҥ—адып койорым, јакылтаны бӯдӯрзеҥ—акча, кулур, керосин, „ӯч јӯстӯк“ деп айдатан эки оосту аттучуулу немецкий мылтык берерим деген.

Матвей Кузьмин, кой терези јелбер эски бӧрӯгин болчоктой тудуп, командирдиҥ алдында унчукпай турды. Билеечи кижиниҥ кӧрӯжиле мызылдап турган мылтыкты кӯнге ајыктады. Офицер чыдажып болбой, сабарларыла столды токулдадып отурды. Бу кылыгын кемге де билдиртпес, бӯркӯлип калган кижиденҥ офицердиҥ јӯрӯми, батальонныҥ јӯрӯми камааанду, онокҥ болгой, сӯрекей кичеенип белетенген операцияныҥ мӧрлӯ ӧдӧри онокҥ камааанду болуп турганын ол билип отурды. Јe эмди бу мылтык јаар ачаптанып кӧрӯп турган, агаштыҥ ортозына јӯречи, унчукпас кижи нени сананып туратанын билерге, офицер чырмайып турды.

Ишке кадып калган алаканыла Кузьмин мылтыкты сыймап, „Јакшы мылтык“—деп айдала, офицер јаар кылчайып кӧрӧлӧ, сурады.

— Акча кожуп бereригер бе, быйанду ӧрӧкӧн?

— О—о—о! Керекти билетен кижи эмтир—деп, офицер сӯӯнди.—Онойдордо, сӯреен јакшы. Ого мынайда кӧчӯрип беригер: керекти билетен кижини немецкий командование тооп јат. Бӯдӯмјилӯ болужып турган кижиге немецкий командование акчаны кысканбайтан.

Ижемчилӯ јол баштачы табылды деп, офицер сӯрекей

сүүнди. Јe јаҥыс ла ижемчилү јол баштаар кижи табылганына ол сүүнген эмес.

Түбекке де түжерде јыргалду болгон күндү Франциядаҥ бойыныҥ батальонына кожо бу кунукчыл, соок, агаштарлу јерге келеле, офицер беш айдыҥ туркунына јүрерде, бу кижиге билдиртпес кылыкту советский улустаҥ, бу кунукчыл ар-бүткеннеҥ, бу ээн агашту јердеҥ јаантайын коркып јүретен, мында кажы ла күрт кар, кажы ла јыраа, кажы ла төҥөш кенетийин адып ийгедий, тереҥ тылда да болзо, фронттоҥ ыраак та болзо, кийимин уштубай үйуктап, кол мылтыгын курыла јастыгыныҥ алдына салып, үйуктап туратан.

„Јe, акча, табарып келеткен өштүлерди көрүп, тураларын өртөйтөн саҥ башка фанатиктердиҥ[1] јеринде, мында да, акча јаан күчтү эмтир. Бу карыган кижи оны канайын ченеген кирелү көрүп туры, ого төлөбөй төгүндеер болор деп бодоп турган эмтир!“—деп, офицер сананды.

— Сениҥ болушканыҥ учун сүрекей кайралдаарыбыс, бир муҥ салковой берерибис—деп, офицер меҥдеп айтты.

Карыган өбөгөн тилмештиҥ көчүргенин угала, койу буурул-сары кабактарыныҥ алдынаҥ офицер јаар кезе көрөлө, сананып отура, айтты:

— Ас, јеҥил садып аларга турыгар.

— Јe бүдүн јарым... јe эки муҥ.

— Тал ортозын озолодо беригер, быйанду өрөкөн.

Офицер тилмешле јөптөжип эрмектежеле, кичеенип туруп чаазын акчаларды тоолоды. Карыган өбөгөн тамырлу јалбак колыла столдоҥ акчаны јууй тудуп алала, бөрүгиниҥ кыбына чеберлебей ле, анаар-мынаар сугуп алды.

— Јe, кем јок. Менеҥ өскө јаҥыс ла бөрүлер билетен јолло слерди јажытту апарарым. Кайдаҥ барып чыгатаныгарды чокумдап айдып беригер —деди.

Баратан јерди офицер ого адап берди, картадаҥ көргүзерге сананарда, өбөгөн айтты:

— Тегин де билерим. Оноор түлкү сүрүп барып јүргем. Эртен тура једерибис... Јe јаҥыс ла мылтык керегинде төгүндебегер, быйанду өрөкөн.

Азыйдагызы чылап ок, унчукпай, бир де кижи јаар көрбөй, сагалы јаар күлүмзиренип, офицердиҥ квартиразынаҥ чыгала, Кузьминниҥ јанып баратканын колхозчылар көргөн. Улус оныҥ кийининеҥ ары шымыранып айткылаарда, ол кылчас эдип көрүп турды. Азыйда колхозтыҥ счетоводы болгон омок уул оныҥ кийининеҥ једип келеле,

---

1 *Фанатик*, фанатиктер—кандый бир јастыра санаа учун учына јетире туружар улус.

немецтерле нацылашкан учун айылыңды өртөп саларыс деп айдарда, кайра бурулбай да, мынайда кимиренди:

— Тумчугыңды арчып берзин деп, барып энеге айт. Матвейдиң туразын ыраактаң ацыктап турган колхозчылар көрүп турарда, царым частың бажында Кузьминниң уулы Вася, кеден сумказын цүктенип алала, туразынаң чыгып, ийдиле кожо агаштың ортозы цаар цүре берген; карыган өбөгөн түктү тереле цапкан цалбак чаназын турадаң чыгарала, айуның үзиле килейте сүркүштеп, бойы дезе немецкий офицер цаткан тура цаар көрүп турды.

Ол өйдө немецтер атанарга белетенип турган. Офицер столдың цанында отурала, карбидный лампаның өчөмик царыгына азыйгы письмозын божодо бичип отурган, письмоны Саксонияда оптический заводто инженер болуп иштеп турган Вильгельм деп карындажына бичип цаткан.

Письмодо мынайда бичиген: „Кару карындажым, Вилли, бу письмоны баштап бичигенинеҥ бери бир ай болды, божодо бичип болбогом. Це божодо бичиирге өй цетпей турган эмес. Цок! Өй цеткил болгон. Калганчы айларда бис, өй өткүрерге болуп, бу каргышту агаштың ортозына отурала, ол ло тенемирзү үредүбисти катап-катап үренип турганыбыс, ол үредүдеҥ биске бир де тузазы цок, ненинҥ учун дезе, орустар цууны аңдандырала, будынаҥ бажына тургузып койгон, кандый да ээжи цоктоҥ цуулашкылайт. Бүгүн бис табаруга барадыбыс, цүрүмимди база катап цаңыдаҥ ченегелегимде бичип божодойын деп турым.

Мени мактулу утку: мен бүгүн сакыбаган цаан цеҥүге цеттим. Орустардың бисти токунатпай турган, кижи сыраҥай билип болбос каргышту санаа-шүүлтезиниҥ түлкүүрин таптым, це цаңы да эмес, ол ло эски, Европаның цүрегин биске ачкан түлкүүр ине. Акча, билер цанынаҥ алып берген тегин ле акча эмей, карындаш. Бу советский орустар сыраҥай башка албаты, господин Г-ниҥ цинт күлүктериниҥ автомадының табыжы бу ороондо акчадаҥ ижемцилү деп бодойло, бис акчаны көп бербей турганыбыс. Мен сеге январь айда бу церде цуртап цаткан карыган аҥчы керегинде бичигем, тыш бүдүминеҥ көрзө, Лир каанга түҥей, кандый да саҥ башка атту, оныҥ адын мен канайып та ундубай сананып болбойдым (бу орустардың аттарын көрмөс алзын!). Бүгүн мен ол өбөгөҥгө ченемел эттим, ченемел сүрекей мөр болды. Эреҥистелип турган кижи болуп, эмеш кыйыжып турала, ол бисти баштап апарарга цөпсинди... Це Курт келди, батальон атанарга белен деп айтты. Эзен болзын, кару карындажым, сени, азыйдагы чылап, ок-

шоп турым, письмоны база бир тушта учына јетире бичиир турым...“

Карағуй боло берерде, тууда јӯрӯп адыжатан батальон бастыра јуу-јепселин алганча, пулемётторын кол чанакка салып алала, ончозы деревнеден чаналу чыгала, јаан јолдоң агаштың ортозы јаар чӧйилип бардылар.

Матвей Кузьмин бойы эткеп јалбак чаналу, аңчының ыраак алтап базатан базыдыла озолой барды. Карағуй тыңый берди. Кургак кар јаап турды. Карағуй тыңый берерде, улуска јӯк ле озолоп бараткан кижиниң сырты кӧрӯнер болды. Карыган ӧбӧгӧн немецтерди качан да сӯрбеген јерле баштады.

Тӯннің туркунына отряд кӯрт карлу, јуукаларлу, суузы тоңуп калган кӧлдӧрлӯ, јыраалу јерлерле барган. Бараткан аайын офицер компасла кӧрӯп, озолоп бараткан Матвейди канча ла катап токтодып, нениң учун јол мындый тыйрык, качан јолдың учына једерибис деп, тилмеш ажыра сурап турган. Матвей каруузын јаантайын мынайда берип турган:

— Агаштың ортозында јаан јол јок... Эмеш сакы, быйанду ӧрӧкӧп, эртен тура једерибис—дейле, мылтык керегинде ундубагар деп, такып-такып айдып турды.

Мылтык-јепселдиң ле ок-тарының уурына кӯчи там ла чыгып, немецкий солдаттар јып агаштың ортозыла бараткандар. Карағуйда олор агашка согулып, јырааларга илинип, бирӯзи бирӯзиниң чаназына базып, јыгылып ла ойто туруп бараткандар. Карағуй тӯнде араай да болзо, коркушту шуулап турган, не де кӧрӯнбес агаш бу кӯрт карларды ӧнӧтийин олордың буттарының алды јаар таштап тургандый, јыраалар тырмактарыла ӧнӧтийин селмектенип тургандый, јолго агашты ӧнӧтийин тургузып бараткандый болуп олорго кӧрӯнди. Шыралап, арып калган, узада чӧйилип калган колоннаны ефрейторлордың кыйгылары да чуктада јуун болбой турган.

Качан оошкы ӧгдӯ соок таң јарып келерде, отрядтың озочылдары агаштың јаказына чыгала, јыраала туй ӧзӯп калган терең јууканың јанына токтой берген.

— Је, јелип келдибис ошкош, Матвей Кузьмин бойының керегин билер!—деп, карыган ӧбӧгӧн айтты.

— Ол бӧрӯгин уштыйла, терлеп калган тас бажын оныла арчыды.

Шыралап калган офицерлер, кардың ӱстине отурала, ачурканып, соокко тоңуп калган, тыркыражып турган сабарларыла папиросты јӯк арайдың ла тудуп отурарда, јолдо јыртылып калган, кирлӯ ак бӧс халатту солдаттардың калганчыларын ефрейторлор тунгак кыйгызыла јалаң јаар айдагылап турарда, Матвей Кузьмин тӧстӧк јерде турала,

карлу јалаңның үстиле чедиргенделип, јаркындалып, өксөп келеткен күнди ајыктап, күлүмзиренип турды. Күлүмзиренип турганын јажырбай, немецтер јаар кылчайып көрди.

Соок, тымык күн башталып турган. Тоң кар чананың алдында кыјырап јаткан. Кызыл төштү јаан кушкаштар, кичинек кара чочогойлорды чырмайып чокуп, өткүн үниле табыштанып отургандар. Кайда да сыраңай јуукта ийт үрди.

— Матвей Кузьмин бойының керегин билер! —деп, карыган өбөгөн база бир катап айтты.

Јүзин бүркей өзүп калган сагалының ортозынаң јаан сүүмјилү күлүмзиренерде, карыган өбөгөннинг јүзинде чырыштары таркап, оның кунук чырайы јарый берди.

Кенетийин пулемётло аткан табыш угулды, октор сыгырыжып, тоң кардың үстин саң өрө чарчалтып турды. Табыш бастыра агаштарга јаңыланды. Агаштың кырузы јерге төгүлип турды.

Пулемёттор сыраңай јуугында удур аткылап турды. Чаналу немецтер, нени де аайлап болбой, коркуганына тоң кардың үстинە отура бердилер. Пулемёттор дезе карлу түс јерди јулдай адып, колоннаны эки јанынаң кыстап келди. Немецтер санаа алынала, агаштың ортозы јаар јүгүрерде, оноң удура автоматла аткылады.

Солдаттар, чаналарын таштайла, ачу-корон кыйгырып, кургак карга бадалып, јалаңда јүгүрижип турдылар. Кардың јылтырап јаткан үсти кирлү ак халаттарла бүркеле берди. Офицер, санаа алынала, карыган өбөгөн јаар јүгүрди.

Төңнинг кырында, бөрүк јок турган Матвей Кузьмин ыраактаң көрүнип турды. Салкын оның сагалын јелбирейте согуп, бажының тас јерин бүркеп турган буурул чачын јелбиредип турды. Бүркүлип калган кабактарының алдынаң јиит боло берген көстөрин сыкыйтып, шоодылганду көрүп, немецтер коруланарга да ченешпей, үүр койлор чылап, шакпырап турганын ол өчүркеп көрүп турды.

Өлүм кайнап турган јалаңның ортозына турала, амыр сүүнип турган карыган өбөгөн јаар офицер кенетийин көрөрдө, офицердинг шлеминиг алдына кийген трикотажный бөрүгиниг алдындагы сары чачтары кыймыктай берди. Оның кийининде кол мылтыгын түрген чыгара тартала, карыган өбөгөннинг маңдайына уулады.

Матвей Кузьмин, бир де коркубай, шоодып, күлүмзиренип, мынайда айтты:

— Карыган Матвейди садып аларга санандың ба?.. Улусты бойыңа түңгейлеп јадың, фашист!

Карыган өбөгөн бөрүгиниг кыбындагы акчаны алала, офицердинг јүзине таштайла, ого уулап алган кол мылтык

јаар бир де эмеш коркубай көрөлө, кайра бурулды. Пулемётчиктер, оны ок албазын деп, оныҥ турган јери јаар атпай турганын карыган өбөгөн билип ийди. Немецтер оны база билеле, ол өбөгөннинҥ турган јериле бөктөнип, агаштыҥ ортозы јаар јүгүрерге санандылар. Олордыҥ кезиги калганчы күрт карды өдүп, коруланатан агаштар ортозына једип бараткандар.

Матвей Кузьмин, јелбер түктү бөрүгиле јаҥып, бастыра бар күчиле мынайда кыйгырды:

— Уулдарым! Мени карамдабагар, бир де шилемир артпазын, көрмөстөрди ончозын кыра аткылагар!.. Матвей...

Сөстөрин учына јетире айткалакта, немецкий офицердиҥ огы ого тийди, ол јерге араай отура берди. Је немецкий офицер база тирү артпады. Эки алтам баскалакта, оны пулемётло өлтүре адып ийдилер.

Ыраакта, јуукада „ура“ деген кыйгы там ла тыҥып турды. Автоматчиктер салкынга килейип калган кырлак күрт карларды ажыра калыдылар. Јүгүриш бажында аткылап, калганчы арткан немецтерди јаба једеле, кийининеҥ ары аткылап, тудала, мылтыктарын айрыгылап, оноҥ ары качып јүгүрип бараткан немецтердиҥ изиле олордыҥ кийининеҥ ары агаштыҥ ортозы јаар јүгүргиледи. Олорло кожо карыган өбөгөннинҥ уулыныҥ уулы Вася Кузьмин јүгүрди. Карыган өбөгөн Васяны бистиҥ черүлерге, олорго немецтер табару эдерге белетенип турганын једип айтсын деп, ийген. Немецтерди сүрүп бараткан јуучылдардыҥ буттарына согулып, тереҥ карга түжүп, јелбер түктү ийт үрүп мантап келди. Кулагын кайкаган чылап көдүреле, ийт кенетийин тура түшти. Агаштыҥ ортозында јаҥыланып турган јууныҥ табыжын ийттиҥ эрикчендү улуганы кезе согуп ийди.

Великий Лукалардыҥ јанында сүрекей јакшы күдели өскүрериле ады-чуузы чыккан „Рассвет“ колхозтыҥ колхозчызы Матвей Кузьмин бойыныҥ узак өйгө јүрген јүрүминиҥ калганчы күнин онойдо јүрүп өткүрген.

Оныҥ сөөгин Ловать деп суунын бийик јарадында јууп койгон, оны, офицер чилеп, јуучыл күндүлү, көп мылтыкла үн бириктире адып үйдешкендер.

Сурак ла јакылталар.

1. Матвей Кузьминниҥ характеристиказын куучындап беригер. Матвей Кузьминниҥ сүмелүзин ле јалтанбазын көргүскен јерин таап, кычырып беригер.

2. Бу куучынныҥ планын тургузала, план аайынча куучындаарга белетенигер.

3. Советский улус Төрөли учун канайда туружып јат? (Темдектерди Ада-Төрөл учун Улу јуудаҥ алыгар).

„Бис—советский улус“ деп темага сочинение бичигер.

ДЖАМБУЛ

(1846—1945)

УЛУ СТАЛИНСКИЙ ЗАКОН.

Кожоңдорым, аулдар[1] сайын учыгар,
Чөлдөр, акын[2] Джамбулды угыгар!
Мен јажыма көп закондор көргөм,
Ол закондордоң белим корчойгон,

Ол закондордоң көстиң јажы төгүлген,
Маңдайыма терең чырыш кирген.

Аллах закондоры, Аблай[3] закондоры,
Канду Николайдың закондоры.

Ол закондорло балдарды блааган,
Ол закондорло улусты өлтүрген,
Бистиң кыстарды малдый саткан.

Ол закондорло аулдар суйуган,
Ол закондорло байлар тастайган,
Албатының мойынында бек отурган.

Ол закондорло, коркушту јоткондый,
Кыйын, ачана, өлүм јүргиледи.

Кожоңдорым, аулдар сайын учыгар,
Чөлдөр, акын Джамбулды угыгар!

Јол кичинек истең бүдет,
Талай кичинек суулардаң өзөт,

Таштаң—бек болот кайылат,
Сөстөң албатыда ойгор сагыш башталат.

Ырысту јүрүмнең балдар табылат,
Ак-јарыкта ырысту јуртагылайт!

Олорло кожо колхозто кожоңдор табылат,
Бастыра кожоңдордоң јараш угулат!

Домбрам[4], колхозтор сайын јаңылан,
Чөлдөр, акын Джамбулды угыгар!

---

[1] *Аул*—јурт.

[2] *Акын*—үлгерчи.

[3] *Аблай*—казахтардың каандарының бирүзи.

[4] *Домбра*—топшуурга јүзүндеш струнду музыкальный инструмент.

Кастек, Каскелен, Каракон уксын,
Улу Сталинский Законды мактап турым!

Бу законло ырыс келет,
Бу законло аш бўдет,

Бу законло јўрегим кожоҥдойт,
Јиит јўрўмис чечектелип јайылат,

Бу законло ар-бўткен кубулат,
Албатыга тузалу болуп јаранат,

Бу законло јайым јиттерге
Ат-нерелў керектерге јол ачылат.

Бу законло бистиҥ байрамда
Куляш кызыбыс мактулу болды.

Бу законло аулдаҥ балдар
Столицаларга ўренерге баргандар,

Бу законло карындаштык республикалар
Тўп-тўҥей праволу болуп алдылар.

Акындар, кожоҥдогор, кожоҥдор јаҥыланзын!
Сталинский Конституцияны мактазын!

Улу албатылардыҥ карындаштыгын,
Бистиҥ чечектў төрölибистиҥ ийдезин,
Кожондоп, акындар, мактагар!

Миллиондор улуска килеген адабыс
Ойгордоҥ ойгор Сталинди мактайдыс.

Суралтар ла јакылта.

1. Улу Сталинский законды акын Джамбул ненинҥ учун мактап туры?
2. Сталинский Конституцияга учурлаган ўлгерди кожоҥчы ненинҥ учун казах албатыныҥ озогыда уур јўрўмин айтканыла баштаган?
3. Бу ўлгерде албаты чўмдеген эрмектерди, укаа сöстöрди таап алыгар. Антитезаны таап, кычырып беригер.

КОНСТАНТИН МИХАЙЛОВИЧ СИМОНОВ

(1915 јылда чыккан.)

Советский писательдер бистиҥ системаныҥ эҥ артык болгонын, бистиҥ улус эҥ бийик улус болгонын бастыра телекейге художественный образтарла көргүзип берер учурлу.

К. Симонов

КАНАДАДАГЫ МИТИНГ

Трибунага чыгып, залды көрөримде,
Јуу өйи санаама кирди.
Баштапкы адыштыҥ алдындагы тымыктый,
Тымык эбиреде турды.
Баштапкы үч рядта отургандар
Залда тал-табыш чыгарарга,
Биске јуу јарлаарга
Келгенин улус биске айдышкандар.
Үч рядта, менеҥ эки алтамда,
Олор бийиркеп отурган,
Тиштери ырсайган, колдоры карманында,
Буттарын карчый салган,
Ончозы плащту, семис, казыр...
Өштүниҥ јүзи бу эмтир!

Олордыҥ кийининде, караҥуй залда,
Најыларымныҥ јүзи көрүнбейт.
Је олор, байла, мында бар,
Байла, мында најылар.
Олор караҥуй рядтарда отургылайт,
Је олордыҥ көстөри суркуразын,
Меге караҥуй залды,
Маяк чылап, јарытсын!
Үч рядтыҥ кийининде караҥуй.
Баштапкы ряд алдымда таҥкылайт,
Ого јууктап, удур бастым,
Мениҥ куучыным залга јаҥыланат,
Удура атакага баргандый,
Куучынды мынайда баштадым:
— Россия, Сталин, Сталинград!—
Баштапкы үч ряд унчукпайт.
Је кайда да кийининде

Кичинек табыш угулды...
Кайадаң ашкан казыр суудый,
Канча кырлар оодылгандый,
Унчукпай отурган улусты ажыра
Кыйгылар чыкты: „Ура!“
Түн ортозы өткөнчө,
Митинг өдүп, улалды.
Зал күңүрейт, зал кожондойт,
Залда тынарга јеңил болды.
Јеткер боло бербезин деп,
Баштапкы үч ряд унчукпайт.
Оозына суу ууртанып алгандый,
Төрт часка чыгара отурат.

. . . . . .

Керектиң учын айтпадым—
Учы оның биске јарт:
Эмди, бу ла күндерде,
Өштүлер јуула кезедерде,
Ол залды эске аладым,—
Залды!
Үч рядты эмес—ол залды сананадым.

Суралтар.

1. „Мен залды көргөмдө, јуу өйи сагыжыма кирет“ деген сөстөрдиң учурын слер канайда билип турыгар?
2. СССР-ге бастыра телекейдиң тегин улустары бир күүндү болгонын үлгерде канайда көргүскен?
3. Јуу баштачылардың коркуштангылап турганын угала, поэт ненiң учун Канададагы митингти эске алынып, куучындайт?

Јакылта.

Бойының куучынында Симонов ненiң учун үч сөс аңылап јат: „Россия, Сталин, Сталинград?“

СТАЛИН—АЛБАТЫЛАРДЫҢ МААНЫЗЫ.

А. Сурков.

С т а л и н !
катап,
катап ла
катап,
телкем јердиң
кажы ла јанынаң,
бистиң границабыстың
јуугынаң ла ыраагынаң
бу јаркынду сөс угулат.
Китайский ишмекчи,
яванский повстанец,

французский шахтёр,
батрак-итальянец,
Алабамадагы негр,
Вьетнамныҥ јуучылы
Бу сёсти от-јалбыштый,
маанытый
кёдўрди.
Мен кёп ороондорды
эбирип келдим,
Иранды билерим,
Англияны кёрдим.
Скандинавияда ла
Альпаларда
мен болдым.
Ондо иштеп турган улус
уур јўрўмнеҥ айрылбайт,
ондо
Сталин деген сёс,
најылыктыҥ башталгазындый,
бастыра тилдерле
сўўнчилў адалат.
Ирандагы коркушту тўндерде
кыска јўрўми ёчўп турарда,
чеметле оору
кичў ткачтар
оныҥ адын адагылайт.
Ондо кожоҥдор ыйдый угулат,
бандиттер улусты курчайт,
ондо бу сёсти
Абаданныҥ нефтяниктери
кижи ёлтўречилерге удура
јалтанбастаҥ айдат.
Шотландияда Глазго городто
шахтёрлор
Бу сёскё ижемјизин салды,
Лондонныҥ јаркынду залындагы улус,
бу сёсти угуп,
бут бажына тургылады.
Варшавада,
Констанцада,
Пештте—
кайда ла—
иштиҥ ырызы улусты кёдўрген јерде,
талайдыҥ толкузындый,
кёп улусту колонналар
кожоҥ ло
мааныларга курчаткан јўрерде,

сўўнчилў сöстöр угулат,
оркестрлердиҥ
öткўн ўнин тундырат:
„Нех жие Сталин!“
„Трайаска Сталин!“
„Элиен Сталин!“
Бис билерис:
телекейде база ла амыр эмес.
Кижи öлтўречилер јуу белетейт,
је амыр-әнчў учун тартыжу
јер-телекейде
кўнўҥ ле әлбейт.
Кажы ла ороонныҥ улузы билер:
Сталин—
ол јуу болбозы!
Сталин—
ол јайым јўрўмдў јўрери!
Сталин—
ол ырысты тöзööри!
Оныҥ учун јер-телекейде—
Вислада,
Гангта—
ыраакта ла јуукта
јаркынду, бўдўмјилў
сöс угулат—
Сталин!

ЧАҤКЫР ЈОЛ.

Евг. Долматовский.

Кöрзöгöр—алдыста чаҥкыр јол!
Волга ла Дон биригет.
Толкуларды тöжиле кезип,
Теплоход јеҥил јўзет.

Улу јуу болгон јерлерде,
Амыр сўўген албатым иштеген,
Јуучыл магын кереестеп тургандый,
Кайкамчылу јараш канал бўдўрген.

Јебрен сууларга јайым јол ачтыс,
Кўйгек јерлер чык алгылайт.
Кижиниҥ јўрўмин ырысту әдерге
Ойгор Сталин биске јакарат.

Канча кирелў бетон мында салынган,
Канча кирелў јер казылган!
Бўгўн јажыл јараттар ортозыла
Јараш керептер јорыкка чыккан.

Јe бисте эмди јаңы шӱӱлте бар—
Ичкери бараргa јӱрегис кычырат.
Куйбышев, Крым, Сталинград јаар
Волгодонецтер иштеерге барат.

Ленинниң ле Сталинниң ийдезин алыңган
Ырысту ороонның эрчимдӱ уулдары
Јерибисти, јараш садтый, чечектелтип,
Јӱрӱмди јарандырып иштеп тургылары.

Цымлянский талайла беш талай бириккен—
Јеңӱни албатыбыс байрамдайт.
Стройкаларды бӱдӱрип, улу алтамла
Тӧрӧлибис коммунизмге барат.

ЭЗЕН, МОСКВА!

А. Саруева.

Тӧрӧлистиң јӱреги—Москва,
Телекейдиң кӱни—сен, энебис!
Ак јӱрегистиң кӱндӱлӱ сӧзин
Алтай јеринеҥ экелдис.
Эзен бе, улу Москвабыс,
Энедий кару јылдызыбыс!
Элбек јаткан јоныңа
От-јалбышту эзенибис!
Јаркынду кӱйген сениң одың
Ыраак тууларда кӧрӱнет.
Кеен турган Алтайым
Кожоңдо сени кӧдӱрет.
Агашту кырлардың эдегинде
Тӱмен малыбыс одорлойт.
Јайым бӱткен јалаңда
Алтын буудай јайылат.
Мӧңӱн башту тууларыс
Мызылдажып јалтыражат.
Сӱӱнчилӱ јайым кожоңыс
Сӱӱген Тӧрӧлиске јайылат.
Бистиң јӱрӱмди ырысту эткен
Большевик партияга мак болзын!
Ончобысты теҥ эткен
Ойгор Сталин эзендик болзын!

Јакылта.

Бу ӱлгерди эске ӱренип алыгар, эпитеттерин таап, ол јерди кычырып беригер.

ТУУЛАРДЫҢ ЭЭЗИ.

С. Чапты.

Бийик кырдың ажузына чыктым.
Бастыра Алтай мынаң көрүнет.
Ба-таа, Алтайымның јаражын!
Сүүнип, кыйгырар күүним келет.
Э э-э-э-э-й!

Мениң үниме
Муң үндер каруузын берди,
Ол үндер башка-башка,
Је онызы омок, сүүнчилү болды.

Кенетийин мениң санаама
Озогы улустың куучыны кирди:
„Бийик кырдың бажына
Чыккан кижи унчукпас эди,
Туулар ээзинеҢ јалтанып,
Табыш чыгарбай ӧдӧтӧн эди“.

Мыны сананып, каткым келди:
Кандый ондый туулар ээзи?
Улусты сүүндирбей јүргүзерге
Камдардың тапкан тӧгүни!

Албаты-јонды унчуктырбайтан
Ачап таңмалар аңтарылган!
Эмди туулардың ээзи—бис,
Э-э-э-э-э-й,
кеен Алтайыс!

Сурак ла јакылта.

1. Бу үлгерде Советский улуска не берилгени көргүзилет?
2. Бу үлгерди эске үренип алыгар.

ЭРТЕЧИ.

Ч. Чунижеков.

Торко јеңестү кара суу јанында
Јаңы кажаган јараш көрүнет.
Ару, јылу клетканың ичинде
Јаш бозулар кыймырт турат.

Эртен тура, таң јарыгалакта,
Эртечи эжиктеҢ араай кирет.
Кара килиң бӧрүктиң тӧбӧзинде
Кызыл торко јалаазы јайылат.

Кара кирбиктӯ курч көзиле
Клеткаларды текши јоктоп көрди.
—Кандый кондыгар, сӯӯгендерим?—деген
Эрке сөзиле ол сурады.

Јаш баланың килӯзин килеп,
Омок сананып, мында турды.
Какай ширкеги щётканы алып,
Бозуның јалмажына јаба тутты.

—Арыктап турган болдыгар!—деп,
Сын-арказын кууза сыймайт.
Балык ошкош тулку бозулар
Эртечини шуңдай капсап тургылайт.

Турган јери јылу турада,
Курсагы тойу, бойлоры омок,
Огош бойлоры килемкей колдо,
Оору-јобол олордо јок.

Тӯни-тӯжиле иштеп јӯргенде
Ак-малы санаазынаң чыкпайт.
Төрөл колхозын там ла тыңыдарга
Бойының кӯчин Эртечи кысканбайт.

Комсомол Эртечиниң ӯч шаңкызы
Јалбак јардында јайканган турат.
Комсомольский значокло коштой
Мактулу орден төжинде јалтырайт.

Суралтар.

1. Бу ӯлгерде колхозчы Эртечиниң јӯреги азыраган бозуларына кандый болгонын айдып беригер? Ол нениң учун ондый болуп јат?

БРИГАДИР.

А. Калкин.

Таңдакталып таң јарыырда,
Талтар, кӯртӯк куштар этти.
Болот чалгыны тудунганча,
Бригадир баштап јаланга келди.

Јаш өлөңниң чалыны,
Мөңӯн чилеп, јалтырайт.
Јараш бӯткен чечектер
Салкынга ойноп јайканат.

Бригадир кайруны алды,
Чалгызын баштап кайрады.
Баштапкы јолды ачты...
Малдыҥ азыралын белетеди.

Колхозчылар мөрөйлөжөт,
Јаш өлөҥ јолдолып јадат.
Кожоҥчылардыҥ кожоны
Одош тууга јаҥыланат.

Эрчимдү талайып келгенде,
Эки јарындары тийижип келет.
Баатыр чылап чапканда,
Өлөҥ төзиле кезилет.

ТӨРӨЛИМ.

Вл. Кучияк.

Меге,
советский кижиге,
Төрөлим деп сөс
неденҥ де
кереес.
Мен билерим—
бай банкирге
Бу сөс
не де
эмес.
Доллар учун
ол тырлажып,
Ороонын
түбекке
апарат.
Советский кижи
амыр иште туружат,
Күчин кысканбай,
Төрөлин тыҥыдат.
Төрөлим дегени
јаан учурлу,
Ого түҥдегедий сөс јок.
Төрөлим—
ол јүрүм
ырысту.
Ол
ончо улуска
јаркынду
јозок!

Төрөлим—
ол бистиҥ амаадус—
Јеҥүдеҥ
јеҥүге
бисти
апарат.
Ол—
бистиҥ
чындык
јолыбыс—
Коммунизмниҥ таҥдагын
јарыдат.
Сталин
ле
Төрөлим—
бу эки сөс
Биске
эҥ ле
јылу сөстөр,
Олор
үргүлјиге
качан да
өчпөс.
Онон баалу сөстөрди
Кайдаҥ табар,
нөкөр?
Төрөлим—
ол
мениҥ орооным;
Алтындый ашка бүркелген
јалаҥдар.
Ол—мениҥ Алтайым,
Ол—
мениҥ Доным!
Заводтор,
улу стройкалар.
Төрөлим—
ол
Улу Октябрь,
Сүүген Ильичтиҥ
ойгор шүүлтези.
Ол
телекейде
амыр-энчүниҥ,
Бистиҥ өйдиҥ
улу
ийдези.

Төрөлдиң јүреги—
столица Москва!
Ондо—
бистиң
Сталин адабыс.
Ойгор,
сүүген,
улу башчыбыска
Ырыстың күндүзин
јетирип турыбыс.
Төрөлим!
Сениң ийдең
Чактың чакка түгенбес!
Бистиң
советский кижиге
Сен, Төрөлим, неден де
кереес!

Сурак ла јакылта.

1. Төрөл деген сөс советский кижиге ненинг учун кереес болуп турганын автор канайда көргүзет?
2. Бу үлгерди эске үренип алыгар.

ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ТЕОРИЯЗЫНАҢ КЫСКАРТА АЛЫНГАНЫ.

Литература искусство болгоны.

Литература искусствоныҢ бир бөлүги болуп јат. Кандый ла искусство—литература, живопись, скульптура, музыка—улустыҢ јадын-јүрүмин ле јадын-јүрүмниҢ айалгазын көргүзип, оны билерге биске јаан болуш јетирет.

Јурукчы, писатель, скульптор, музыкант, артист улустыҢ јадын-јүрүминеҢ туура турбай јат. Олор бойлорыныҢ өйиндеги классовый тартыжуга кирижип, кандый бир класс учун туружадылар. Олор јадын-јүрүмди көргүзип, ол јадын-јүрүм керегинде бойлорыныҢ санаа-шүүлтелерин айтпай турган эмес, олор ол јадын-јүрүмди эмезе јаратпай, чугулдап, јамандап, эмезе јарадып, мактап, көргүскилейт. Онойдо художественный произведениеде јадын-јүрүм керегинде автордыҢ санаа-шүүлтелери—идеологиязы айдылат.

Јадын-јүрүмди типический эдип көргүзери.

Писатель јадын-јүрүмди јаантайын кичееп шиҢжилейт.

Көргөн, уккан немелерди ол ончолорын ла бойыныҢ произведениезинде көргүзер эмес. Ол јадын-јүрүмди шиҢжилеп көрүп јүргенде, кажы ла көргөн, уккан немени сананып, шүүп, оныҢ учурын билерге кичеенет. Онойдо јүрүп, ол көргөн, уккан көп немелердеҢ эҢ учурлу, эҢ керектү немелерди таап, кандый бир эпоханыҢ, ол эмезе кандый бир социальный бөлүктиҢ улузын, олордыҢ кылык-јаҢдарын бичигинде көргүзет.

Јадын-јүрүмди, улустыҢ јаҢ-кылыгын произведениеде онойдо јурап көргүскенин типический эдип көргүскени деп айдар.

Онойдо, художественный произведениеде улус типический јуралат. Темдектезе, Гоголь, XIX чактыҢ 20-чи ле 30-чы јылдарындагы орус чиновниктердиҢ јадын-јүрүмин шиҢжилеп јүреле, кийининде бойыныҢ „Ревизор“ деген комедиязында ол өйдөги орус чиновниктерди типический јурап көргүскен.

Гоголь комедиязында ак-санаалу, јакшы кылыкту чи-

новникти көргүспеген, нениҥ учун дезе, I Николай каан тужындагы бюрократия ак-санаалу, јакшы кылыкту чиновниктерлү болбогон, көп лө сабазында карын сүүр, уурчы чиновниктерлү болгон. Оныҥ учун Гоголь ол өйдөги чиновникти ак-санаалу, јакшы кылыкту эдип көргүскен болзо, ол чиновник типический болбос эди.

XIX чактыҥ 90-чы јылдарында ла XX чактыҥ баштапкы јылдарында ишмекчи класс өрө көдүрилип, тартыжуга кирижерин баштаарда, пролетарский литератураныҥ төзөчизи Алексей Максимович Горький социализм учун баштапкы тартыжачыларды көргүскен.

„Эне“ деген романда Горький ишмекчи класстыҥ кереги учун неденҥ де јалтанбай, бойыныҥ јолына бүдүнген Павел Власовты ла оныҥ энезин Ниловнаны көргүзет.

Ол тужында ондый улус ас болгон, је бир канча өй өткөн соҥында, ондый улус көп болор деп, Горький бүдүп турган, нениҥ учун дезе, ондый болорын ого марксистско-ленинский теория ажындыра билдирткен.

Бир канча јылдар өткөн соҥында Павелдий ле Ниловнадый улус чын ла көп боло берген. Партияга баштадып, муҥдар тоолу революционер-ишмекчилер бойлорыныҥ идеялары учун тартыжуга көдүрилип чыккандар. Ишмекчи класстыҥ ортозынаҥ көп башкарачылар чыгып, революционный тартыжуга улусты баштагандар.

Оныҥ учун Горький көргүскен Павел Власов ло Ниловна типический улус болгонына бис бүдүп јадыбыс.

Јадын-јүрүмде не өрө өзөрин, не төмөн түжүп, јоголорын Горький јакшы билген. Романды кычырган улус, каан башкарулу Россия ол өйдө јеҥдирткелек те болзо, је узак болбой, аҥтарыларын јакшы билгилеген. Каан башкарулу Россияныҥ ордына јаҥы, революционный Россия келип јаткан.

Горький бойыныҥ романыла типический дегенииҥ учурын там јартаган.

Литературный произведение

Произведениениҥ темазы. Писатель јадын-јүрүмде јүзүн-јүүр (јаан ла кичинек, типичный ла типичный эмес) керектерди шиҥжилеп, бойыныҥ произведениелеринде эҥ учурлу керектерди көргүзерге кичеенет.

Писатель бойыныҥ произведениезинде көргүзерге темдектеп алган јадын-јүрүмниҥ кандый бир келтегейин произведениениҥ *темазы* деп айдар.

Писатель кандый класстыҥ келтегейине јайылганы ла

оныҥ творчествозы кандый класстыҥ јилбўзи учун турушканы јадын-јўрўмнеҥ ол нени көргўзерге талдап алганынаҥ көрўнет.

Произведениениҥ идеязы керегинде писательдиҥ ажындыра сананган шўўлтези.

Бойыныҥ произведениезин бичип баштагалакта, автор көргўзерге турган керектерди ажындыра шўўп, сананып алат. Автордыҥ көргўзерге турган керектери керегинде санаа-шўўлтези, кычырачыга јетирерге турган выводторы, бичилер произведениениҥ ажындыра табылган идеязы болор.

Оныҥ соҥында автор бойыныҥ произведениезин бичип баштап, ажындыра сананып тапкан идеязын улустыҥ бўдўлери ле кандый бар керектер ажыра кычырачыларга куучындап берерге кичеенет.

Писательдер бойыныҥ идеязын тирў улус, керектер ажыра чындык, тереҥ көргўзерге, јадын-јўрўмди тыҥыда шиҥжилеп, јўзўн-јўўр документтер, бичиктер, материалдар кычырып, керектў немелерди бедреп, таап алат.

Темдектезе, Пушкин, „Капитанныҥ кызычагы“ деп повестьти бичип тура, тоозы јок бичиктер кычырган, архивтерде јўзўн-јўўр керектў документтер таап иштеген, Уралдыҥ јанындагы чөлдөрлө јўрўп, Пугачёвты, база оныҥ восстаниезин ундубаган карыгандарла куучындашкан.

Произведениени писатель узак бичип јат. Бичиген соҥында оныҥ произведениезин кычырачы улус кычырат.

Кычырачылар писательдиҥ произведениезинде көргўзилген улус ла айдылган керектер керегинде кычырып, олор керегинде шўўнип, сананып, писательдиҥ ажындыра сананып тапкан идеязын билип аладылар.

Писатель идеязын кычырачыларга јетирерге турган болзо, кычырачылар писательдиҥ ол шўўлтезин, нени айдарга сананганын, оныҥ романынаҥ, повестинеҥ, ўлгеринеҥ, драмазынаҥ билип алар учурлу.

Произведениениҥ идейный учуры.

Произведениени билип аларга, опыҥ *идейный учурын*, јартап айтса, произведениедеги айдылган санаа-шўўлтени јартап алар керек.

Произведениениҥ композициязы.

Бичилген айалгаларда (өткөн керектерде) улустардыҥ кеберинде, ар-бўткенди сөслө чўмдеп јураганында писательдиҥ идеязы көргўзилет.

Произведениеде көргўзилген айалгалардыҥ учурын билерге, ол айалгалардаҥ автордыҥ шўўлтезин таап аларга, произведениениҥ художественный учурын јартап аларга, айалгалар канайда ўдўп турганын, канайда произведениениҥ геройлоры сөслө јуралганын, олордыҥ характерин ле олордыҥ бойы-бойыныҥ ортозында колболу болгонын, произведение тил јанынаҥ кандый болгонын, произведениениҥ

бўдўмин, канайда оныҥ башка-башка бөлўктери бойыныҥ ортозында колболгонын билип алар керек.

Произведениениҥ текши бўдўмин, оныҥ бөлўктери колбуланып, ээчий-деечий тургузылганын *произведениениҥ композициязы* деп айдар. Произведениениҥ композициязы качан да болзо оныҥ идейный учурынаҥ камааанду болуп јат.

Горькийдиҥ „Эне“ деген романында көп колболу картиналар, сценалар, эпизодтор бар. Произведение ишмекчилердиҥ слободказындагы јадын-јўрўмди јурап көргўскениле башталат. Оныҥ соҥында автор Михаил Власовтыҥ јадын-јўрўми ле өлгөни керегинде куучындайт. Оныҥ кийининде Павелдиҥ ле оныҥ энезиниҥ историязы башталат. Романда көргўзилген бастыра сценалар ла олордыҥ ээчиленген аайы XX чактыҥ баштапкы јылдарында көдўрилген революционный движениени көргўзерге амадаган амадудаҥ камааанду болуп јат. Горький тушкан ла керектер (сценалар) бедреп таап, произведениезинде көргўспей јат, ол революционный движениеде турушкан группаларды—ишмекчилерди, интеллигенттерди, крестьяндарды—көргўскедий керектер талдап јат.

„Эне“ деген романныҥ бастыра бўдўми мындый санааашўўлтени јартайт: албатыны аайы-бажы јок тоногоны, албатыныҥ кўчин јаантайын јигени тегин артпай јат, бу ончозы албатыны революционный тартыжуга көдўрет: бу ончозы ишмекчилердиҥ ортозындагы, керек дезе, алдында революционный санаазы кыска да болгон улусты героический революционерлер эдип көдўрет; революция качан да болзо јеҥер; ишкўчиле јаткандарды јайымдааргa амадаган улу керек учун неденҥ де јалтанбай, кыйыннаҥ коркыбай, ичкери барар керек.

Ӧдўп турган керектерди канайда ээчилендирип куучындаарын писатель база шўўп сананат, нениҥ учун дезе, олордыҥ ээчиленген аайынаҥ произведениениҥ идейный учуры ла художественный ийдези камааанду болуп јат.

Бойыныҥ „Ойын-јыргалдыҥ кийининде“ деген куучынында Толстой николаевский черўдеги јамылу улус, тыштынаҥ көргөндө буурзак та болзо, је ичинде кату, казыр болгонын куучындап берерге сананган. Кычырачылар оны сўрекей иле, јарт билип алзын деп, писатель озолодо јараш ойын-јыргалдыҥ картиназын јурайт, Иван Васильевич ол ойын-јыргалда отурарда, сўўнчилў, омок болгон. Је оныҥ кийининде писатель солдатты чыбыктаган картинаны јурайт. Бу мындый јаан контраст[1] кычырачы улусты сўрекей тыҥ кайкадат, оныҥ јўрегин тыҥ ачуркадат.

---

[1] *Контраст*—сыраҥай башка эки керектиҥ ээчий-деечий көргўскени.

Произведениениҥ композициязы деп бис ончо произведениениҥ бӱдӱмин адап јадыбыс: оныҥ бӧлӱктерин, бӧлӱктердиҥ колбузын, ээчиленген аайын, керектер канайда ӧдӱп турганын, улустарды, ар-бӱткенди канайда јураганын.

Је олордыҥ кажызын ла база шиҥжилеер керек.

Сюжет. Произведениениҥ композициязында јаан учурлу неме—ӧдӱп турган керектер ле геройлордыҥ бӱдӱрлык-јаҥдарын, бойы-бойлорыныҥ ортозында олор канайда көрӱжип јӱргенин јартаган ээчилендирип көргӱскен колболу бир канча керектерди произведениениҥ *сюжеди* деп айдып јадыбыс.

Сюжет ажыра произведениениҥ темазы јарталат. Кажы ла керек, кажы ла эпизод произведениениҥ темазын ла идейный учурын билерге болужадылар.

Экспозиция. Произведениеде айдылган керектер, деп, автор кезикте бисти олорло действие башталып кӧндӱгеринеҥ озо ажындыра таныштырат. Темдектезе, Гогольдыҥ „Ревизор“ деген комедиязында действие башталып кӧндӱгердеҥ озо бис тӧс геройлорло, городничийле, городтыҥ чиновниктериле таныжадыбыс. Андрей Иванович Чмыховтыҥ письмозы ла письмоны кычырганыныҥ кийининдеги эрмектешкени олордыҥ азыйгы кылынып туратан јаман кылыктарын иле көргӱскилейт. Кезикте произведениелердеги действие башталгалакта, автор кычырачыны герой јаткан ӧйдӧги социальный средала, олордыҥ бойы бойлорына канайда көрӱшкениле таныштырат.

Социальный среданы, действиеде турушкан улусты, олордыҥ бойы бойлорын канайда көрӱшкенин, олордыҥ јӱрӱминиҥ айалгазын действие баштаардаҥ озо көргӱскенин *экспозиция* деп айдар.

Завязка. Произведениеде көргӱзилген бастыра действиени баштап турган кандый бир керекти *завязка* деп айдар.

„Ревизор“ деген комедияныҥ завязказы городко ревизор келген деп солун табыш чыкканы болуп јат.

Действиениҥ табынча ӧдӱп көргӱзилгени ле кульминациязы. Завязканыҥ кийининде писатель действиени табынча көргӱзип, болгон керектерди ле учуралдарды там ла тыныдып, там ла јилбиркедип јат. Ол ээчиленген керектер ле учуралдар персонаждардыҥ кылык-јаҥдарын, олор-

лыҥ социальный средазын там ла јартап, произведениенин идейный учурын билерге болужат.

„Ревизор“ деген комедияда городничий ле чиновниктер, ревизор келгенин угала, аргаланар аргазын бедрей бердилер, керек дезе санаазы энделип, ревизорго бӯдӯштеш эмес Хлестаковты олор ревизорго бодогыладылар. Городто болгон јаан тутактарды, бойлорыныҥ јаман кылыктарын, јоннонҥ јаантайын карын алып турганын, улусты согуп, кӯн көргӯспей турганын билдиртпеске кичеенип, олор Хлестаковты трактирдеҥ городничийдиҥ айылына да апарадылар, ого акча да бередилер, городничий ого кызын да берерге јӧпсинет. Јe Хлестаков олорды ончозын мекелейле, учында Петербургтагы нӧкӧрине письмо бичиди. Письмозында городничийди ле чиновниктерди канайда мекелегенин куучындады. Письмо почтмейстердиҥ колына кирерде, ол оны кычырала, городничийге экелди. Письмо городничийдиҥ айылында јуулган ончо чиновниктерге кычырылды. Бу действиениҥ эҥ ле бийик кеми болуп јат.

Действие тыҥып тура, бойныҥ эҥ ле бийик кемине једе бергенин бис *кульминация* деп адап јадыбыс.

Развязка. Кульминацияныҥ кийининде действие учына једип, токтой берер.

Действие учына једип токтогонын *развязка* деп, адап јадыбыс. „Ревизор“ деген комедияда развязка—жандарм киреле, чын ревизор келген деп, айтканы болуп јат.

Бу пьесадаҥ бис кажы ла геройло таныштыбыс. Городничийдиҥ, чиновниктердиҥ ле Хлестаковтыҥ ортодо болгон действие кажызыныҥ јадын-јӯрӯмин, кылык-јаҥдарын иле көргӯзет. Автор олор ортодо болгон действие (сюжет) ажыра произведениениҥ идейный учурын көргӯзет: городничий ле чиновниктер јоктуларды базынчыктап, олорго кӯн кӧрӧргӧ бергилебей, олорды ӯреп јат. Онойткондо, произведениениҥ сюжеди идейный учурынаҥ камааанду болгоны јарт.

Сюжетный линиялар. Произведениеде кезикте бир ле *сюжетный линия* болор. Бир сюжетный линия дегени—ӧдӯп турган керектер эки эмезе ӯч геройдыҥ ортодо болуп, јаҥыс аай болгоны. Чеховтыҥ „Чиновниктиҥ ӧлӯми“ деген куучынында бир сюжетный линия болуп јат. Јe кезик произведениелерде бир эмес, кӧп колболу сюжетный линиялар бар болуп јат. Темдектезе, „Капитанныҥ кызычагы“ деген повестьте бир канча керектер Гринёвтыҥ ла Пугачёвтыҥ ортодо ӧдӯп јат, бир канчазы дезе Гринёвтыҥ ла Машаныҥ ортодо ӧдӧт.

Сюжетный линиялардыҥ кезиги тöс учурлу, кезиги эченги учурлу болор. Тöс учурлу сюжетный линиялар тöс персонажтарла колболу.

Бир канча сюжетный линияларла тузаланып, писатель произведениезинде кöп улусты айландыра кöргүзип, јадынјүрүмди ончо келтегейлериниҥ јураар аргалу.

Пейзажтыҥ учуры. Литературный произведениеде арбүткенди јурап кöргүскен јерлерди—*пейзажтарды* кöп катап кычырадыбыс. Чындык художественный произведениеде пейзаж темей болбой, произведениениҥ идейный учурын јартааргa болужат. Пейзаж кöп лö сабазында геройлордыҥ санаа-шүүлтелерин, олордыҥ јүрегинде не болуп турганын кöргүзерге јакшы болужат.

Некрасовтыҥ „Ийттерлү ангдаганы“ деген үлгеринде, сүрекей јараш пейзаж кöргүзилген. Помещик кöдöчилериле кожо, ангдап барадала, кырдыҥ бажына чыгып келди. Олордыҥ алдында кеен јалангдар, күнге суркураган чалын, тангдакка јаркындалган агаштар. Кандый јараш пейзаж! Је бу пейзаж бир де кижини сүүндирбейт. Нениҥ учун дезе, помещиктердиҥ кöдöчилериниҥ санаазы карангуй, сүүнчилү эмес, јаркынду пейзаж олордыҥ карангуй, уур јадынын терендедип, илелтип кöргүзет. Пейзаж произведениениҥ идейный учурын билерге болужат. Пейзажтар ажыра кöп лö сабазында персонажтардыҥ санаа-шүүлтелерин, күүнип, олордыҥ јүреги эмезе сүүнип, эмезе кунугып, кородоп турганын билип аладыбыс.

Произведениениҥ геройы. Художественный произведениени кычырганыбыста, бистиҥ алдыбыста јүзүн-јүүр бүдүүлү улус—произведениениҥ геройлоры öткилейт.

Произведениениҥ геройлорыныҥ бүдүүлериажыра автор произведениениҥ идейный учурын кöргүзет. Онызы авторлыҥ эҥ јаан эп-аргазы болуп јат.

Художественный произведениеде кандый бир исторический эпохада јаткан, кандый бир класстаҥ чыгып öскöн улус кöргүзилет.

Писатель јаҥыс ла олордыҥ тыш јанын ла санаа-шүүлтезин јураган эмес, је ондый улус ол эпохада, ол социальный айалгада нениҥ учун табылганын, олор нениҥ учун ондый агылду, ондый кылык-јаҥду болгонын јартап берет. Тургеневтиҥ „Льгов“ деген куучынында јокту Сучоктыҥ бүдүүзи кöргүзилген. Öскö улуска кöрö, ол сүрекей јабыс турган, үрелип калган кижи. Је нениҥ учун ол ондый болгон? Тургенев Сучоктыҥ кичүдеҥ ала карыыр јажына јеткенче канайда öскönин, канайда јүргенин кöргүзип, бу сурактыҥ каруузын мынайда берет: оны крепостной право

ондый эткен, помещиктердиҥ колында јүрген улус оной-до кижи бүдүмин јылыйтып, јабызап түжет деп. Крепостной право Сучоктый улустаҥ база башка улусту болотон: ондыйлары—крепостной крестьяндарды бийлеген помещиктер. Некрасов „Ийттерлү аҥдаганы“ деген үлгеринде крепостной правоныҥ айалгазында бийлеп турган класс болуп турган помещиктердиҥ бүдүүзи кандый болгонын јарт көргүзет. Помещиктер бойлоры иштебей, улустыҥ ла күчин јип турганынаҥ улам кижи бүдүмин јылыйтып, калју, казыр боло бергендер.

Советский писательдердиҥ произведениелериндеги геройлорло таныжып, олор јаҥы өйдө, јаҥы социальный јадынјүрүмде өскөн улус деп, бис билип аладыбыс.

„Јиит гвардияныҥ“ геройы Олег Кошевойдыҥ кылыкјаҥдары—төрөлин сүүгени, тургускан задачазын бүдүрбегенче, туура баспас болгоны, өштүни көрөр күүни јок болгоны—социалистический эпохада өскөн кижиниҥ типический кылык-јаҥдары болуп јат.

Автор произведениезин бичигенде, геройлорыныҥ кылык-јаҥдарын јүзүн-јүүр художественный эп-аргаларла көргүзет. Художественный произведениениҥ геройлорын бис шиҥжилегенисте, автордыҥ берген характеристиказына јаан ајару салар керек.

Темдектезе, И. В. Кучияк „Темир ат“ деген куучынында Кичеемкей Соҥдобосовко характеристиканы бойы берет. Автордыҥ берген характеристиказы чын болгонын, Соҥдобосовтыҥ бүдүрген керектеринеҥ биледибис.

Кандый бир герой керегинде автордоҥ башка, произведениеде көргүзилген өскө дө герой айдат. Ондый характеристикага база ајару салар керек. Је ондый характеристикага јаантайын чике бүдерге јарабас, ненниҥ учун дезе, кандый бир геройго характеристика берген произведениениҥ экинчи геройы бойы кандый аайлу кижи болгонын озо баштап билип алар керек. Айса болзо, ол бойы јаман кижи—ол тужында ондый герой өскө геройго чын характеристиканы бербес, оныҥ төгүн сөстөри оныҥ бойын илелтер, ол бойы јакшы кижи болзо, автор оны јарадып турар,—ол тужында оныҥ характеристиказы да чындык болор, ондый характеристика геройды билерге болужар.

Геройдыҥ бүдүүзин јартайтан эҥ керектү аргалардыҥ бирүзи геройлордыҥ портреди болуп јат. Темдектезе, „Льгов“ деген куучында Сучоктыҥ портреди—оныҥ тыш кебери, ичинде сананган санаа-шүүлтелери, кылык-јаҥдары—произведениениҥ идейный учурын билерге тыҥ болужат.

Геройдыҥ јуртын, јурт ичинде туткан немелерин көргүскен описаниелерди де ундубас керек.

Кучияктың „Адыјок“ деген произведениезинде Адыјоктың адазының јурты, тудунган немелери, озогы јокту кижиниң јадын-јӱрӱмин иле көргӱзет.

Кандый бир јаан керекти көргӱскен произведениениң геройын, оның кажы ла кылынган кылыгы ажыра билерге јараар. Оның учун геройды шиңжилегенибисте, бис оның кажы ла кылыгын ајарар учурлу.

Геройдың кажы ла эткен кереги, кылыгы јаңыс ла кандый бир учуралдаң улам болуп турган эмес, је оның ич кебери кандый болгонынаң улам болуп јат, оның ич кебериниң бӱдӱӱзи дезе социальный айалгадаң камааанду.

Кучияктың „Арбачы“ деген поэмазында Јабы байдың, оның эмегенининг, оның уулының, ого болушкан јайзаңның кылынган коомой кылыктары көргӱзилген. Ондый кылыктар ненинг учун болуп турганы биске олордың ич кеберинеңг јарталат. Олор бай улус, озогы јадын-јӱрӱмниг ээлери, оның учун нени ле кылынза, бойлорының табында деп сананып, јокту улусты бойлорының кӱӱнине ле салдырып, канча ла кирелӱ тӧгӱндеп, базынып туратандар. Островскийдиң „Болот канайда кадырынган“ деп романында, Фадеевтиң „Јиит гвардия“ деп романында, Мусатовтың „Стожары“деп повестьтинде оноң до өскӧ көп произведениелерде бистиң ӧйдӧги советский улустың кылыктары көргӱзилген. Бу кылыктар олордың сӱрекей башка, аңылу ич кеберин јартагылайт. Олор база дисциплиналу, Төрӧлиниң, партияның, комсомолдың керегин бӱдӱргенде, карууна бек туруп бӱдӱрер, кандый да буудактаң јана баспас, улуска шок јетирбес, кажы ла ишти бӱдӱрер советский улус болуп јат.

Геройдың ич кеберин, кылыктарын билерге оның јӱрегинде не болуп турганын јурап көргӱскени болужат.

Јадын-јӱрӱми сӱрекей уур болгон бурлактарды кичинекте көрӧлӧ, Некрасовтың јӱреги тың кородогон. Ол керегинде Некрасов „Бурлактар“ деген произведениезинде айдат. Бойының јеринде не болгонын јурап көргӱзип, Некрасов, улу демократический поэт, бойының бийик ич кеберин көргӱзет.

Кучияк „Темир ат“ деген куучынында сӱрекей јаан тӱбекке тӱшкен Кичеемкей Соңдобосовтың јӱрегинде не болуп турганын јурап көргӱзет. Ол ээн чӧлдӧ. Айландыра суу да јок, јурт та јок. Кичеемкей Соңдобосов тың кородойт, је ол бойының тынына ачынып турган эмес, государствоның јӧӧжӧзин аргалайтан арга табылбай турарда, кородойт. Соңдобосовтың, советский ӧйдӧ ӱренип өскӧн кижиниң, ич кебери биске оноң улам сӱрекей јарт болды.

Кезикте писатель геройдың ич кебериниң бӱдӱӱзин ол

бойы канайда тудунып турганы ажыра көргүзет. Толстой „Ойын-јыргалдыг кийининде“ деген куучынында солдатты чыбыктаган сценаны көргүзип тура, полковниктиг ол өйдөги базыдын јурайт. Полковник чыбыктадып турган солдат јаар, ол эмезе бойыныг буды јаар көрүп, јаагын бултайтып, оозынаг кейди арайын чыгара тынып, бойыныг темиккен седег базыдыла базып баратты. Полковниктиг коркушту чыбыкташтарга темиккенин, ол сүрекей кату болгонын оныг ондый базыдынаг кычырачы билип алат.

Геройдыг эрмек-куучыны.

Геройдыг кылык-јаныг көргүзер эп-аргалардыг бирүзи, оныг *эрмек-куучыны* болуп јат. Произведениедеги персонажтардыг кажызыныг ла эрмек-куучыны алдынаг ангылу болуп јат. Геройдыг канайда сананып, шүүнип турганы, оныг кылык-јаны эрмек-куучынынаг билдирет.

Темдектеп Чеховтыг „Унтер Пришибеев“ деп куучынында көргүзилген унтер Пришибеевтиг јаргыдагы эрмек-куучынын алалдар. Бу эрмек-куучын III-чи Александр кааннынг башкарган полицейский государствозын ла оныг типичный представительдерин сүрекей јарт, иле көргүзип јат. Куучынныг учурын слер билеригер. Качан јаргычы улусты токтодып, унтер Пришибеевти куучындазын деерде, ол озодоң бери бойыныг ижине берингенинеง улам, бойын улуркадып, мактанып, улусты јамандап турды. „Слер, слердиг высокородие, улус сүрери мениг керегим эмес деп айттыгар... Јe онызы јакшы-с... А ээжи јок болзо, не болор? Албатыны канайда бош салатан? Албатыга јайым берзин деп, кандый закондо бичилген? Мындый керектерди мен өткүрип болбозым-с. Олорды мен сүрбезем, каруузына тургуспазам, мыныг ончозын кем эдетен? Слердиг высокородие, кандый ээжи болотонын бастыра јуртта менеง өскө билер кижи јок. Тегин јамылу улусла канайда куучындажарын мен билерим. Мен ончозын билерим деп айдарга келижер...“ Ол оноң ары бойыныг крестьянин эмезин, кандый јерлерде, канайда служить эткенин куучындап јат.

Унтер Пришибеевтиг јаргыдагы бастыра куучынын шиг-жилеп көргөндө, ол биске көп немелерди билерге болужып јат: оныг кату јаман, кырмакчы кылык-јаныг, ээжилердеง туура баспазын, јаандарга беринип, олордоң коркып турганын, тегин крестьян албатыдаг артык болорго албаданып, олорды јамандап, мактанып турганын—бис јарт билип аладыбыс.

Түңдештирў характеристика.

Произведениеде јадын-јўрўмниң јўзўн-јўўр учуралдарында улус бойы бойлорыла табарыжып, јўзўн-јўўр аайынча колболу болуп, кезикте эки түңгей улустың бирў зинде ўзеери башка темдектер бар болот, кезикте бирўзи бирўзине јўзўндеш эмес, сыраңай башка улус болуп көрўнет.

Олордың табарышканынаң эмезе олор кожо кандый бир неме эткенинең бис олордың кылык-јаңдарын, олор јадын-јўрўмди канайда јарадып-јаратпай турганын биледибис. Пушкинниң „Капитанның кызычагы" деген повестьтинде Гринёв ло Швабрин—эки башка улус—удурлаштырып көргўзилген. Гринёвтың ла Швабриннинг кылыктары сыраңай башка. Онызын бис олор экўни түңдештирип көрўп биледибис.

„Јиит гвардия" деген романда көп геройлор, олордың бўдўрген јаан кереги текши де болзо, је олорды түңдештирип көрөр болзобыс, олор бойлоры башка-башка улус. Олордың кылыктарында кижи тоозына аңылу темдектер бар болуп јат.

Литературный произведениеде эрмек-куучын бичиирининг кеберлери.

Литературный произведениеде эрмек-куучынды бичиирининг кеберлери повествование, описание, диалог болуп јат.

Повествование.

Повествование degeni произведениенинг геройлоры бўдўрген керектер керегинде ле олордың шўўлтелери керегинде куучындап айткан јерлер болор. Темдектезе, ондый повествованиелер Пушкинниң „Капитанның кызычагы" деген произведениезинде (анчадала Белогорский шибеени алганы керегинде куучындаганда) сўрекей јакшы, эптў болуп јат. Көп сабазында повествование автордың бойынаң чыгат, је кезикте повествованиени кандый бир геройдың бирўзи өткўрет. Темдектезе, „Ойын-јыргалдың кийининде" деген произведениеде геройдың бирўзи ончо ло керектерди куучындап айдат.

Описание.

Описание бисти действие өдўп турган јерлерле (арбўткен, айыл-јурт), персонажтардың тыш кебериле, олордың темигў кылыктарыла таныштырып, олорго чике характеристика берет. Описаниени көп сабазында герой берет. Описание көргўзилип турган немени иле, јарт эдет. Темдектеп, Горький-

диҥ „Эне“ деп произведениезиниҥ баштапкы бажалыгын алалыктар. Ондо ишмекчилердиҥ јаткан слободазын Горький сүреен јакшы описывать эткен. Ол берилген описание ишмекчи класстыҥ озодогы уур-күч јадын-јүрүмин билерге болужып јат.

Диалог. *Диалог*—греческий сөс. Алтай тилле оныҥ учуры „эки кижиниҥ эрмектешкени“ болор. Диалог деп улустыҥ эрмектешкенин айдадыбыс.

Диалог—персонажтардыҥ характеристиказын, олордыҥ санаа-шүүлтелерин, олордыҥ кылыктарын јураар сүрекей јаан эп-арга. Чеховтыҥ „Унтер Пришибеев“ деп куучынында унтер Пришибеев ле јаргычыныҥ диалогын алзагар, анчадала Пришибеевти диалог канайда тереҥ көргүзет.

Литературный произведениени тил јанынаҥ көрөри.

Литературный тил ле улустыҥ эрмек-куучыны. Литературный тил дегени—художественный литература ла наука тузаланып турган тил болуп јат. Литературный тил албатыныҥ текши культуразыла кожо өзүп јат. Орус литературный тил көп чактардыҥ туркунына өзүп байыган, алтай литературный тил дезе Улу Октябрьский социалистический революцияныҥ кийининде төзөлгөн.

„Тилди литературный тилге, албатыныҥ эрмек-куучынныҥ тилине ненниҥ учун бөлүп турганыбыс дезе, бисте эки тил бар: бирүзи „чий“ тил деп айдарга јараар, бирүзи дезе мастерлер јазап койгон тил болуп јат“—деп, М. Горький айткан. Је бу эки сыраҥай башка тилдер эмес, олордыҥ төзөгөзи јаҥыс болуп јат. Нөкөр Сталин бойныныҥ „Марксизм ле тил керегинде билетен науканыҥ суралтары“ деген ижинде кажы ла албаты көп тилдерлү эмес, јаҥыс төс тилдү болуп јат деп бисти үредет. Је писатель албатыныҥ эрмек-куучынынаҥ эҥ ле артык ийде-күчтү сөстөрди талдап алып, ондый сөстөрлө художественный картиналарды јурайт, олордыҥ шылтузында бойныныҥ поэтический санаа-шүүлтезин айдат. Ондый јаркынду, чике, јараш сөстөрди талдап аларга јаан мастерство керек. Улу јаан писательдер: Пушкин, Гоголь, Тургенев, Толстой, Чехов оноҥ до өскөлөри орус албатыныҥ эрмек-куучынынын ончо сөстөрин билип, олорло сүрекей тузаланып туратандар. Сөстөрлө олор јүзүн-јүүр картиналарды, үнтабыштарды, не ле неменниҥ өҥдөрин иле, чике көргүски-

лейтендер. Пушкин „Капитаннын кызычагы“ деген произведениезинде шуурган капайда башталганын сүрекей чике, јараш сөстөрлө көргүзет: „Салкын дезе частаҥ часка там ла тыҥын турды. Булут јаанап, уур көдүрилип, табынча бастыра теҥерини бөктөп турды. Оок кар јаады,— кенетийин јалбак кар јаай берди. Салкын улуды, шуурган башталды. Кенетийин караҥуй теҥери кар талайыла алыжа берди. Не де көрүпбей барды“. Мында эрмектер кыска, сөстөр ас, је сүрекей јаан картина көргүзилген.

Художественный произведениеде синонимдерле тузаланары.

Јадын-јүрүмди, улусты јураганда, писатель сөзликтиҥ бастыра байлыгы ла тузаланат. Орус та, алтай да тилде кандый бир неме көп сөстөрлө-синонимдерле адалын јат. Је кажы ла синоним сөстөр бойлоры ортодо эмеш башка учурлу. Оныҥ учун писатель кандый бир картинаны јурап көргүскенде, көп синоним сөстөрдөҥ керектү сөстөрди талдап алат. „Бежин јалаҥ“ деген куучында Тургенев крестьян балдардыҥ эрмектешкен кийининде унчукпай отурганына мындый сөстөрлө көргүзет: озо баштап *унчукпадылар*, оноҥ *табыштанбадылар, үн чыгарбай отурдылар, эрмектешпей токтой бердилер*.

Неологизмдер.

Јадын-јүрүмде јаантайын јаҥы немелер, явлениелер табылып јат, олорло кожо јаҥы сөстөр дө табылат. Јаҥы табылган сөстөрди *неологизмдер* деп адап јадыбыс. Темдектезе, Улу Октябрьский социалистический революцияныҥ кийининде көп јаҥы сөстөр табылган: „колхоз“, „бешјылдык“, „стахановчы“ оноҥ до өскөлөри. Писатель кезикте бойы да јаҥы сөстөр табат. Неологизмдер писательге јаан туза јетирет: олордыҥ болужыла писатель јадын-јүрүмниҥ јаҥы келтегейлерин јурап көргүзет.

Архаизмдер.

Је јадын-јүрүмде јаҥы немелер табылып турганыла коштой, бир канча эски немелер јылыйып, јоголып турат. Олорло кожо бир канча сөстөр дө эскирип, јоголып турат. Эскирип, улустыҥ эрмек-куучынында ундулган сөстөрди *архаизмдер* деп адап јадыбыс. Архаизмдер орус та, алтай да тилдерде бар. Орус тилде, темдектезе, мындый сөстөр архаизмдер болот: „посадник“, „тысяцкий“—(XI—XV чактагы јамылар). Алтай архаизмдер—„јайзаҥ“, „темичи“, „кул“ оноҥ до өскө сөстөр болуп јат. Архаизмдерле тузаланып, писательдер озогы өйлөрдиҥ картиналарын јурап јадылар. Архаизмдер анчадала чөрчөктөрдө лө албатыныҥ озогы куучындарында көп.

Художественный произведениелердиҥ тили образный болгоны.

Литературный произведениелердиҥ тилин художественный, јаркынду чике, јараш эдерине кичеенип, писательдер бу амадузына төрөл тилиниҥ байлык сөзлигинеҥ керектӯ сөстөрди ле талдап алганыла једип турган эмес, је, оныла коштой, аҥылу, образный эп-аргаларла—эпитеттер, тӯҥдештирӯлер ле оноҥ до өскө тропторло—тузаланып јединедилер.

Эпитет. Кандый бир предметти кижи сананып көргөдий, уккадый эдип илелтип турган, ол предметти јарадып эмезе јаратпай турган художественный определениени бис *эпитет* деп адап јадыбыс.

Грамматикадагы определение предметтиҥ кандый бир темдектерин јартайт. Бис магазинге келип, агаш кӯрек эмезе калыҥ тетрадь сураганыбыста, ол предметтер неденҥ эдилгенин эмезе бӯдӯминде кандый темдек бар болгонын (тетрадь јука эмес, калыҥ болгонын) көргӯзедибис. Бис предметти иле јурап көргӯзерге кичеенбей јадыбыс, бис нени сурап турганыбысты, садучы билип ле алзын деп кичеенедибис. Је писательдерге онызы ас болуп јат. Писатель кычырачыга кандый бир неме керегинде айтканда, ол немени кычырачы көрӯп, тудуп ийгендий, ол немеге бойы коштой тургандый эдип көргӯзерге кичеенет. „Эне“ деген романда ишмекчилердиҥ слободазын Горький мынайда јурап көргӯзет: „Слободаныҥ ӯстиле, *ышту, ӯстӯ* кейде, кӯнӯҥ сайын фабриканыҥ огурыжы торгулып, өткӯн *ӯнденип* турат. Оныҥ кыйгызына *уккур, кӯрдейген бӯдӯштӯ,* уур ишке чылаган балтыр эдин тыштандырып аларга јеткелек улус *кичинек боро* туралардаҥ, коркып калган таракандар чылап, чыгара јӯгӯрип турдылар. *Соок* барыҥкый таҥ адып келгенде, кара таштардаҥ салынган клетка аайлу бийик фабрика јаар јазабаган оромдорло олор баргылап турдылар, фабрика дезе, бойыныҥ квадрат кеберлӯ, ондор тоолу *јыпшык көстөриле* олордыҥ балкашту јолын јарыдып, келгилебей, кайдаар баргылагай эмеш деп тургандый, сакып турды. Буттардыҥ алдында *чейилген* балкаш бачылдайт. Ӯйкузы чыкпаган улустыҥ *тунгак* ӯндери угулат, јаман сөстөр кейди кезе согот, базып баратканулустарга удура өскө табыш—машиналардыҥ *уур* табыжы, бууныҥ бурлаганы угулат. Шыйдамдар ошкош бийик кара трубалар ишмекчилер јаткан слободаныҥ ӯстинде содойыжат“.

Темдектеп койгон сөстөр јогынаҥ бу берилген ӯзӯкти

кычырар болзобыс, автор ишмекчилердиҥ ишке чыкканы керегинде айдып туры деп билип аларыбыс, је бистиҥ алдыбыста тирӯ, иле картина јок боло берер. Эпитеттердиҥ болужыла автор ишмекчилер јаткан слободканыҥ оромын иле көргӯзет, эртен турадагы соокты билдиртет, ишмекчилердиҥ јадын-јӯрӯми уур, шыралу болгонын јартайт. Эпитеттер „Эне“ деген романныҥ идейный учурын билип аларга јаан болужын јетиргилейт.

Эпитет болуп эрмек-куучынныҥ көп бӧлӯктери турар: јарталгыштар, эреҥистер, кубулбастар, оноҥ до өскӧлӧри.

Тӯҥдештирӯ. Литературный произведениениҥ тили чӯмдӯ, јараш, иле-јарт болзын деп кичеенип, писательдер база тӯҥдештирӯлерле тузаланадылар. *Тӯҥдештирӯ* деген—кандый бир эки предметти эмезе кандый бир эки явлениени коштой тургузып тӯҥдештиргени болуп јат.

Тӯҥдештирӯ јаантайын *чылап, чилеп, ошкош, кеберлӱ, кептӱ, тӯҥей, ондый ок,* оноҥ до өскӧ сӧстӧрдиҥ ле *дый, дий, ча, че,* деген кожулталардыҥ болужыла тӧзӧлӧт. Темдектезе:

Баатыр куштый самолёт
Булуттардаҥ јалтанбас,
Бистиҥ улу Законыбыс
Бек тайгадый бузулбас.

Ол эмезе:

Сӯӯген советский орооным,
Сен мени ырыска экелдиҥ!
Јетен јашту бойым
Јиит кижидий боло бердим.

Тӯҥдештирӯ ажыра писатель кандый бир предметти илелтип көргӯзет. Предметти эмезе явлениени писатель неле (јакшы немеле бе, айла јаман немеле бе) тӯҥдештирип турганын көрӯп, бис оныҥ идейный санаа-шӯӯлтезин билип аладыбыс.

Троптор. Художественный картиналарды сӧстӧрдиҥ болужыла јурап, писательдер кезикте сӧстӧрдиҥ чике учурыла тузаланбай, олордыҥ учурын өскӧртип те турадылар.

Чике учурыла айдылбаган сӧстӧрди *троптор* деп адап јадыбыс. Троптордыҥ болужыла автор база ок кандый бир немениҥ темдектерин илелте јартап, оны канайып көргӯзип турганын көргӯзет.

Метафора ла метонимия тропторго кирип јат.

Метафора. Кандый бир немениҥ аайын ла темдектериноого бӯдӯштеш болгон экинчи немеге көчӯрип

ол экинчи немени, иле чике көргүскен сөстөрди *метафора* деп адап јадыбыс.

Метафора художественный произведениеде сүрекей јаан учурлу. Метафора писательдиң санаа-шүүлтелерин јакшы билдиртет.

Кезикте эпитет те метафоралу болуп јат. Ондый эпитетти *метафорический эпитет* деп адап јадыбыс.

Сергелеҥ камыш үргүлейт

—деген сөстөрдө *сергелеҥ* деген сөс тынду немелердиҥ темдегин камышка көчүрет. Бу сөс метафорический эпитет болор.

Олицетворение. Олицетворение метафораныҥ аҥылу кебери. *Олицетворение* дегени—кандый бир тынду немелердиҥ аайын, темдектерин тынду эмес немелерге көчүрип, ол тынду эмес немени тынду эдип көргүскени.

Темдектезе:

Алтайдыҥ кунукчыл туулары
Јаантайын сыгыт *угатан,*

— деген үлгерде *угатан* деген сөс олицетворение болуп јат.

Метонимия. *Метонимия* дегени—кандый бир немени оныла колболу болгон өскө неме ажыра көргүскени болуп јат. Темдектезе, бис кезикте айдадыбыс: *Мен Горькийди кычырып турым* деп. Мында произведениени адабай, оны бичиген авторды адап јадыбыс.

Метонимияныҥ башка кебери синекдоха болор. *Синекдоха дегени* — кандый бир немени оныҥ бөлүги ажыра эмезе көп немелерди јаҥыс неме ажыра, јаҥыс немени көп неме ажыра көргүскени болуп јат. Темдектезе, кезикте *сен биске көрүҥбе* деп айдардыҥ ордына *сен бойыҥныҥ тумчугыҥды биске көргүспе* деп айдадыбыс. *Өштүлер качтылар* дегеннниҥ ордына *өштү качты* деп айдадыбыс. Онызы синекдоха болор.

Гипербола. Кандый бир јаан, ийде-күчтү немени көргүзер тужында писательдер *гиперболаларла* (немени көдүрилтип турган сөстөрлө) тузаланадылар. Гиперболалар анчадала кайлап айдар чөрчөктө көп.

Кандый ла чөрчөктө баатырдыҥ күчин көдүрилтип, јаандадып, мынайда айдат:

Бери ӧдӱп кескенде
Бежен мунғнаң кырып турат,
Ары ӧдӱп кескенде
Алтан мунғнаң кырып турат.

Чынынча болзо, бир кижи бежен-алтан муң кижини ӧлтӱрип болбос. „Бежен муң“, „алтан муң“ гипербола болор.

Поэтический синтаксис.

Эрмек-куучынныҥ јӱзӱн-јӱӱр кеберлери.

Писатель бойыныҥ эрмек-куучынын јаҥыс ла образный сӧстӧрлӧ јарандырып турган эмес, је эрмек-куучынын јӱзӱн-јӱӱр эдип кеберлеп јарандырат. Пушкиниҥ произведениелериндеги эрмек-куучын кыска, је јарт эрмектериҥ учуры јаан болуп јат. Тургенев ле Толстой кӧп сабазында узун эрмектерле тузаланат. Эрмек-куучынныҥ кажы ла кебери произведениениҥ идейный учурын, геройдыҥ кылык-јаҥдарын јакшы билерге болужат.

Такып айдылары.

Кандый бир сӧсти эмезе бир канча сӧстӧрди эрмек-куучынныҥ ичинде такып-такып айтканын *такып айдылары* деп адап јадыбыс. Такып айдылар јерлер анчадала албаты чӱмдеген поэзияда кӧп.

Темдектезе:

Тӱрген, тӱрген јелип ийди,
Тӱндӱ, тӱштӱ јӱрӱп ийди.

Такып айдыларыла писательдер де јаантайын тузаланадылар.

Анафора.

Кӧп ӱлгерлеген строкалар эмезе кӧп эрмектер тӱҥей сӧстӧҥ башталып турганын *анафора* деп адап јадыбыс. Темдектезе, Кучияк „Арбачы“ деген поэмазында анафорала тузаланат.

Ленин—ишмекчи-крестьянныҥ сӱӱнчизи,
Ленин—кыйнаткан кулдардыҥ ырызы,
Ленин—революция јеҥгериниҥ маанызы,
Ленин—јайзаҥ-байлардыҥ ӧлӱми,
Ленин—јоктулардыҥ јалтанбас коручылы,
Ленин—сыраҥай јарык большевик,
Ленин—ойгор, Ленин улу јалакай,
Ленин—бис јеҥдеп чыгардыҥ јылдызы!

Перифраз.

Кандый бир немениҥ адын чике адабай, ол неме керегинде ӧскӧ сӧстӧрлӧ айтка-

ны н *перифраз* д е е р. Темдектезе, бис кезикте „Москва“ деген сöстиҥ ордына „бистиҥ Тöрölибистиҥ тöс городы“ деп айдадыбыс. Перифразтыҥ болужыла кандый бир неменинҥ эҥ јаан темдектерин көргүзерге јараар.

Риторический сурак. Кезикте поэтический эрмек-куучында эрмектер тегин эрмек-куучындагызынаҥ башка болуп јат. Поэтический эрмек-куучында сурак-эрмектер ол сураган сурагыла ажындыра јöпсинген учурлу болот. Темдектезе, Некрасов Волганы ончо ло улустаҥ тыҥ сүүгенин мындый суракту эрмекле көргүзет:

О Волга!.. Мениҥ кабайым,
Мен чилеп, сени кем сүүди?

К а н д ы й б и р н е м е н и ј а р т а п т у р г а н с у р а к т у э р м е к т и *риторический сурак* д е п а д а п ј а д ы б ы с.

Риторический кычыру. Литературный произведениеде *риторический кычырулар* бар болуп јат. Р и т о р и ч е с к и й к ы ч ы р у д е г е н и — п и с а т е л ь б ö й ы н ы ҥ с ö с т ö р и н к е м г е у у л а н ы п а й д ы п т у р г а н ы б о л у п ј а т. Темдектезе, Лермонтов „Поэттиҥ өлүми“ деген үлгериндe риторический кычырула тузаланып, мынайда айдат:

А слер, јаман ады чыккан адаладыҥ
Теркек-бийиркек калдыктары!
Ырыстаҥ астыккан улустарды
Кулдык будыгарла тепсеп турыгар!
Слер, тронныҥ јанына ачыркап јүулганыгар,
Јайымныҥ, Гениймниҥ, Мактыҥ палачтары!
Закон кийиннинe слер јажынадыгар,
Јаргыны, чынды слер унчуктырбайдыгар..,
Јe, балыр күлүктер, кудай јаргызы бар!
Макту јаргычы бар: ол сакып јат.
Алтынла оны карындап болбозыгар,
Санаа-кылыктарыгарды ол озолодо билип јат.
Ол тушта темей јабарлап коптоорыгар.
Оноҥ болуп сакып албазыгар,
Слер бойыгардыҥ кара каныгарла
Поэттиҥ акту канын јунуп болбозыгар.

Риторический суракла, база риторический кычырула јебреп өйдöги греческий ораторлар (куучын айдатан улус) јаантайын тузаланатандар. Олордоҥ, риторический деген сöс табылган: ол тужында эрмек-куучын айдарына үреткен науканы „риторока“ деп айдатандар.

Эпос, лирика, драма.

Произведениелерди бөлүүри. Јүзүн-јүүр произведениелерди ончолорын үч бөлүкке—эпоско, лирикага, драмага бөлүүрге јараар. Бу үч сөс греческий тилден алынган: эпос дегени куучын, лирика—лирала[1] ойнеп, кожондогон кожон, драма дегени действие болуп јат.

Эпический произведениелер. *Эпический произведениелер* дегени автор бойы куучындап эмезе кандый бир геройды куучындаттырып, улустын јадын-јүрүми, олор бойы бойлоры ортодо канайда көрүшкени, кандый керектер бүдүргени керегинде айткан произведениелер болуп јат. Эпический произведениелер деп кайлап айдар чөрчөктөрди Пушкиннин „Капитанныг кызычагын", Чеховтын „Унтер Пришибеевти", Горькийдин „Эне" деген произведениезин онон до өскөлөрин адааргa келижет.

Лирический произведениелер. *Лирический произведениелер* дегени автор бойынын јүрегинде не болуп турганын, бойынын күүн-санаазын көргүскен произведениелер болуп јат.

Лирический произведениелерди көп лө сабазында үлгерлеп бичиген. Кижинин јүрегинде не болуп турганын ла кижинин күүн-санаазы көп сабазында ритм ле музыкальность ажыра јакпы айдылат. Је каа-јаада лирический произведениеде прозала да бичилер. Кезикте эпос ло лирика бир произведениенин ичинде кожо болот. Эпический произведениенин ичинде лирический јерлер туштагылайт, олор ажыра автор өдүп турган керектер керегинде бойынын санаа-шүүлтезин, бойынын күүнин айдат. Ондый јерлерди лирический отступлениелер деп адап јадыбыс. *Лирический отступлениелер* Н. А. Некрасовтын „Ийттерлү ангдаганы" да, „Бурлактар" да деген произведениелеринде бар.

Драматический произведениелер. *Драматический произведениелер* деп бис сценада ойноор эдип бичиген произведениени адап јадыбыс. Драматический произведениенин тексти көп сабазында *диалогтордон* ло *монологтордон* тургузылган (диалог—эки эмезе көп улустын эрмектешкени, монолог—јангыс кижинин эрмеги).

---

[1] *Лира*—музыкальный инструмент.

Драматический произведениениҥ диалогы сценический болуп, актёрлорды ойынга кийдирип, олорды кандый бир керектер бўдўртип, кандый бир немелер эттирип, эрмектер айттырып турар учурлу. Ондый диалог театрда отуран улуска сценада ёдўп турган ойынды јилбиркеп көрөргө болужат.

Монолог пьесаныҥ ичинде јўзўн-јўўр учурлу болуп јат. Монолог пьесаныҥ башталганында туруп, действие кандый айалгада ёдёриле таныштырат, эмезе чыгып келер кижиле ажындыра таныштырат (ондыйына „Ревизордыҥ II действиедеги Осиптиҥ монологы келижет), эмезе действие тыҥып келген тужында тёс геройдыҥ јўрегинде, санаазында не барын көргўзип, оныҥ кылык-јаҥдарын јартаарга болужат (ондыйына Хлестаковтыҥ Петербургта јаткан јадыны керегинде монологы келижип јат).

Автор бойы дезе действие кандый айалгада ёдўп турганын, геройлор канайда кыймыктанатанын, канайда эрмектенетенин (сўўнерин, кыйгырарын, ыйламзыраарын ла каткырарын) кыска көргўзўлериле айдат. Ондый көргўзў сёстёрди р е м а р к а л а р деп адап јадыбыс.

Драматический произведениени сценада ойногондо, ремаркалар аайынча декорациялар[1] ла актёрлордыҥ ойыны тургузылат.

Драматический произведениениҥ тексти јаан бёлўктерге—*действиелерге* эмезе *акталарга* (акт—действие деп латинский сёс)—бёлўнет. Пьесалар јаҥыс, эки, ўч, тёрт, беш актту болуп јат. „Ревизор“ беш актту болуп јат.

Пьесаныҥ кажы ла акты көргўзўлерге (явлениелерге) бёлўнет. Көргўзў кандый бир герой ойынга киргениле башталып, база ойыннаҥ чыкканыла божоп јат.

Кажы ла көргўзў действиениҥ тыҥырыныҥ бир эпизоды болуп јат.

Ойноор улустыҥ кыска эрмектерин репликалар деп адаар. Репликага, качан да болзо, өскё ойноор кижи каруу берер учурлу.

Эки кижиниҥ, эки группа улустыҥ ол эмезе бир кижи ле јаан общественный группа ортодо болгон тартыжуны *пьесаныҥ интригазы* деп адап јадыбыс. „Ревизордо“ чиновниктер ревизорды мекелеп, карындап ийерге, оны бойлорыныҥ јанына тартып алала, бастыра коомой кылыктарын јарлатпаска кичеенгилейт. Онызы пьесаныҥ интригазы. Јe Хлестаков ревизор эмес болгондо, бастыра интрига комический (каткымчылу) болуп көрўнет.

Автор пьесаныҥ интригазын көргўзип, кажы ла актта действиени табынча тыҥыдып турат. „Ревизордо“ кажы ла

---

1 *Декорация*—сценаныҥ јазалы.

актта действие табынча башталып, оноҥ там ла тыҥып, акттыҥ учы јаар бийик кемине једет. Баштапкы актта ревизор келген деген солун табыш действиени тыҥыдат (III көргүзү), экинчизинде—городничийдиҥ ле Хлестаковтыҥ эрмектешкени (VIII көргүзү), үчинчизинде—Хлестаковтыҥ төгүндегени (VI көргүзү), төртинчизинде—Хлестаков Марья Антоновнаны кудалаганы (XIV көргүзү), бежинчизинде—письмо кычырганы (VIII көргүзү) ла чын ревизор келген деген табыш действиени тыҥыдып турат. Бу эпизодтор интриганыҥ төс эпизодторы болуп јат, *завязканы кульминацияны, развязканы* олордоҥ бедреер керек болуп јат.

Экспозиция (действиениҥ айалгазын ла геройлорды ажындыра көргүзери) јурааргa драматургка сүрекей күч болуп јат. Кезикте экспозиция геройлордыҥ бирүзениҥ монологында берилет. Гоголь „Ревизордыҥ“ экспозициязын ревизор келип јат деп, ажындыра айткан письмодо ло городто јаман кылыктар көп болуп турган керегинде городничийдиҥ ле чиновниктердиҥ диалогы ажыра берет. Хлестаков керегинде экспозицияны Осип бойыныҥ куучынында берет.

Драматический произведениеде геройлордыҥ характеристиказы олордыҥ эрмек-куучыны ажыра берилет. Оноҥ улам произведениелердеги кажы ла геройдыҥ эрмек-куучыны јаан учурлу болуп јат. Романда, повестьте автор бойы улустыҥ характеристиказын берип, олор керегинде кычырачыларга јаантайын куучындайт. Је драматический произведениеде дезе автор бойы көрүнбейт, автор куучындабайт, геройлор ондо бойлоры эрмектежип ле нени-нени эдип, бойлорыныҥ кылык-јаҥдарын көргүзет.

Поэтический жанрлар.

Художественный произведениелердиҥ өрө айдылган бөлүктериниҥ кажызы ла база бөлүктерге—*жанрларга* бөлүнип јат.

Эпический жанрлар: туујы, баллада, басня, кайлап айдар чөрчөк (орус былина), чөрчөк, роман, повесть, куучын болуп јат. Драматический жанрларга драма, комедия, трагедия кирет.

Туујы. *Туујы* деп бис көрүмјилү кандый бир керек эмезе кижи керегинде куучындаган јаан үлгерлеген произведениени айдадыбыс. Јебрен өйлөрдө туујыда автор јаан исторический керектер, аттуучуулу геройлордыҥ јаан подвигтерин мактайт (Гомердиҥ „Одиссея“ ла „Илиада“ деген туујылары), XIX чактаҥ ала

дезе туујыда албатыныҥ бастыра јадын-јўрўми көргўзилери башталган (Некрасовтыҥ „Русьта јадарга кемге јаҥы“ деген туујызы).

XIX чактыҥ баштапкы јылдарында көп лö сабазында лирический туујылар бичийтендер. Ондый туујыларда атту-чуулу, ийде-кўчтў, аҥылу улусты көргўскилейт. Ондый туујыларды Пушкин де, Лермонтов то бичиген. Советский öйдö исторический керектерди ле улусты көргўскен Маяковскийдиҥ туујыларында лиризм база бар болуп јат. „Владимир Ильич Ленин“ деген туујызында Маяковский Ленинниҥ улу ижин јаан исторический айалгаларла кожо көргўзет. Оныҥ соҥында, Ленин јада каларда, башчызын јылыйткан албатылардыҥ тыҥ кородогонын сўреен лирический эдип, ўлгерлеп чўмдейт.

Баллада. *Баллада* деп исторический эмезе фантастический сюжеттў јаан эмес ўлгерди адап јадыбыс. Темдектезе, Пушкиниҥ „Ойгор Олег керегинде ўлгер“ деген произведениези баллада болуп јат. Советский öйдö балладаларды база бичип јадылар (Н. Тихоновтыҥ гражданский јуу керегинде балладалары).

Басня. *Басня* деп улусты ўредип эмезе олордыҥ јаман кылыктарын электеп турган јаан эмес аллегорический ўлгерди адап јадыбыс. Басня аҥ-куштар керегинде куучындаган чöрчöктöрдöҥ улам табылган. Баснялардыҥ көп лö сабазында аҥ-куштар ла уй-мал керегинде айдылат, је олор ажыра улус, јаан общественный группалар көргўзилгени биске јарт. Кезик баснялярда тынду эмес немелер керегинде айдылат (Крыловтыҥ, „Бўрлер ле Тазылдар“ деген баснязы), кезигинде дезе улус керегинде айдылат („Киске ле Казанчы“), је кажы ла басняда кичинек эпизод көргўзип ийеле, автор оныҥ ўредў учурын (морали н) јартап берет. Мораль баснянныҥ башталганында эмезе учында турар. Кезикте ўредў сöстöр—мораль берилбейт, кычырачылар бойлоры оны саналып табат. Советский öйдö баснялярды Демьян Бедный бичиген, Михалков бичип јат. Олордыҥ баснялары бистиҥ öйдиҥ керектерин көргўзип, јаан политический учурлу болуп јат.

Роман. *Роман* деп бис узак öйдиҥ туркунына болгон керектерди бастыра келтегейлеринеҥ көргўскен јаан эпический произведениени адап јадыбыс. Романныҥ сюжеди сўреен колболу болуп јат: тöс геройлор көп керектерде туружадылар, автор олорды ончо јанынаҥ көргўзет. Геройлордыҥ санаа-

шўўлтелери, кылык-јаңы канайда табынча кубулганын, өскөлөңгөниц автор романында куучындап берет.

М. Горькийдиң „Эне“ деген романы 1905 јылдагы революцияның алдында орус ишмекчилер революционный тартыжуга канайда көдүрилгенинин јаан картиназын көргүзет. Романның действиези сүреен колболу: ондо көп эпизодтор, јүзүн-јүүр общественный группалардаң чыккан көп улус бар, Павел ле Ниловна карагуйда јүрген улустаң, бийик санаалу революционерлер болуп өзүп чыккандар.

Советский литературада романдар көп бичилген. Фадеевтиң „Јиит гвардия“, Шолоховтың „Көдүрилген солок“, оноң до өскөлөри роман деген жанрга кирет.

Повесть. *Повесть* деп бир эмезе экиүч кижиниң јүрүминде узак өйдиң туркунына болгон керектер керегинде куучындаган романнаң эмеш кичинек эпический произведениени адап јадыбыс. Повестьте тың көп эпизодтор болбой јат. Пушкиниң „Капитанның кызычагы“ деген произведениези повесть болуп јат.

Куучын. *Куучын* деп јадын-јүрүмнеңалынган бир эмезе эки эпизод керегинде куучындаган јаан эмес эпический произведениени адап јадыбыс. Художественный јанынаң бийик болгон кажы ла куучын, кыска да болзо, је јадын-јүрүмниң јаан учурлу келтегейлерин көргүзет.

Ондый куучындарга Чеховтың „Унтер Пришибеев“, оноң до өскө куучындары кирет.

Лириканың бөлүнгени. Лирический произведениелер бойының темалары аайынча бөлүнедилер. Алдында олор аңылу жанрлар аайынча бөлүнетендер,[1] је эмди ондый бөлүниш јоголо берди.

Лирический произведениелер автордың общественный ла политический суракта рла колболу болгон санаа-шүүлтезин ле күүнин көргүзип турган болзо, олорды *гражданский* эмезе *политический* лирика деп адап јадыбыс.

Улу орус поэттер—Пушкин ле Лермонтов—јайымга кычырган самодержавно-крепостнический стройды электеген көп үлгерлер бичигендер, „Чаадаевке“, „Поэттиң өлүми“ деген произведениелер лириканың эң јакшылары болуп јадылар.

---

[1] Эскидеги лирический жанрлардаң эмдиги өйгө мындый жанрлар јеткен: *ода, элегия, эпиграмма,* оноң до өскөлөри.

Некрасовтыҥ лирический произведениелериниҥ идейный учуры—кулданачыларды јок эдерине албатыны кычырганы болуп јат.

Бистиҥ өйдөги эҥ артык поэт Маяковский бойыныҥ поэзиязын революционный тартыжуга учурлаган. Оныҥ лириказы јаан политический учурлу болуп јат.

Гражданский лирика бистиҥ советский поэзияда эҥ јаан бөлүк болуп јат, нениҥ учун дезе, советский поэт, поэт-гражданин, социалистический строительстводо јаантайын туружып, бистиҥ государство көдүрилген кажы ла суракка поэтический каруу берет. Гражданский, лириканы Маяковский, Демьян Бедный, Тихонов, Твардовский, оноҥ до өскөлөри бичигендер.

Лирический үлгерлерде авторлор ар-бүткенди көрүп сананган санаашүүлтези ле күүни айдылган болзо, олорды *ар-бүткеннинҥ* эмезе *пейзажтыҥ лириказы* деп адайдыбыс. Ондый лирический произведениелерди XIX чакта Пушкин, Лермонтов, Некрасов оноҥ до өскөлөри бичигендер. Советский поэзияда пейзажтыҥ лириказын көп поэттер бичийт. Ондый произведениелер ажыра поэттер улустыҥ патриотизмин, Ада-Төрөлин сүүгенин көргүскилейт.

Политический, гражданский, пейзажный лирикала коштой, авторлыҥ бойыныҥ јүзүн-јүүр санаашүүлтелериле, оныҥ јүрегинде не болуп турганыла колболу болгон лирика бар. Ондый лириканы *личный лирика* деп адайдыбыс. Личный лирика улустыҥ сүүгени, најылык болгоны керегинде куучындайт. XIX чактагы поэзияда да, эмдиги де поэзияда ондый лирический произведениелер көп бичилет. Советский лирикада ондый стихтерди, үлгерлерди Маяковскийдеҥ, Симоновтоҥ, Щипачёвтоҥ табарыбыс.

Драма. *Драма* деп эки группа персонажтардыҥ эмезе бир персонажтыҥ ла общественный группаныҥ ортодо болгон јаан учурлу тартыжуны көргүскен пьесаны адап јадыбыс. Драманыҥ авторы бойыныҥ геройлорын јаан буудактар ажыра өткүрип, подвигтер эттирип турат, театрда отурган улус геройлордыҥ нени ле эткенин јарадып эмезе јаратпай турат.

Комедия. *Комедия* деп кандый бир улустыҥ коомой кылыктарын каткы ажыра электеп көргүскен пьесаны адап јадыбыс. Комедияныҥ интригазы каткымчылу болуп

јат, персонажтар јаантайын комический айалгаларда болуп турадылар.

Трагедия.

Трагедия деп геройлоры аттуучуулу, бийик санаалу болгон, кандый бир неме ле учына јетире јöптöнишпей тартышкан драматический произведениени адап јадыбыс. Трагедия геройдыҥ öлүмиле божоп јат.

Үлгерлеген эрмек-куучын.

Үлгерлеген эрмек-куучын прозаический эрмек-куучынныҥ *ритмичный* болгоныла аҥыланып јат. Ритм дегени— кандый бир неме түп-түҥей узак öйлöрдиҥ бажында катап-катап угулып эмезе көрүнип турганы болуп јат. Бис танецте, иште, кожоҥдо (музыкада), үлгерде ритм бар деп айдадыбыс.

Үлгердиҥ ритми кожоҥноҥ табылган. Кожоҥныҥ күүзи ритмический болуп, эрмек-куучынды түп-түҥей музыкальный бöлүктерге бöлүп туратан. Учында ондый эрмек-куучынныҥ күүзи јоголо берерде, је кожоҥныҥ ритми артып, эрмек-куучынды үлгердиҥ строкаларына бöлүп койгон.

Үлгердиҥ строкалары канча ла кире узун болгожын, ошкош ло түҥей öйлöрдиҥ туркунына айдылып, айдылган соҥында түҥей паузаларга токтоп турат. Онызы үлгердиҥ ритмин бүдүрип јат.

Үлгерлеген эрмек-куучынныҥ системалары.

Орус тилле бичиген үлгерлердиҥ эрмек-куучыны јүзүн-јүүр системалар аайынча үлгерлелип јат. Орус тилле эрмек-куучын мындый системалар аайынча үлгерлелет: *силлабический, тонический, силлабо-тонический*. Силлабический системала үлгерлелген произведениениҥ ончо строкалары, оныҥ үндү табыштары түҥей тоолу болор. Силлабический система орус тилге келишпей јат, оноҥ улам XVIII чактыҥ тал ортозынаҥ бери бу системала орус поэзия тузаланбай јат.

Тонический системала үлгерлелген произведениениҥ ончо строкалары түҥей тоолу согулталарлу болор.

Силлабо-тонический системала үлгерлелген произведениениҥ строкалары үндү табыштар да, согулталар да јанынаҥ түҥей тоолу болор.—Строкалардыҥ ичинде дезе согулталу ла согулта јок үндү табыштар кандый бир ээжилер аайынча турар (ямб, хорей, дактил, анапест, амфибрахий). Алтай тилле бичиген үлгерлердиҥ—

строкалары ўндў табыштар ла согулталар јанынаң тўнгей эмезе тўнгейге јуук болуп јат, је согулталу ла согулта јок ўндў табыштар канайда да ээжиленбей јат. Алтай тилле бичиген ўлгерлердиң строкалары кижи айтканда, кажызын ла тўнгей ўйлўрдиң туркунына айдат. Оноң улам ўлгер ритмдў болот.

Рифма. Ўлгердиң строкаларының учындагы сўстўрдиң јаңыс аай ўнделип угулган калганчы ўзўк табыштарын *рифма* деп адап јадыбыс. Рифма ўлгерде јаан учурлу болуп јат. Оның болужыла ўлгер бастыра бойы јараш ўнделип угулат.

Строфа. Ўлгердиң строкалары кандый бир аайла рифмалажадылар. Ўлгердиң ичинде кандый бир ўзўк санаа-шўўлтени ончозынкўргўскен, јаңыс аай рифмалашкан, кўп катап катапталып турган јаан эмес бўлўкти *строфа* деп адайдыбыс. Строфаларда строкаларының тоозы экиденг ала он тўрткў јетире болот. Кўп лў сабазында тўрт строка туштажат. Строфалардың ичиндеги строкалар јўзўн-јўўр эп аайынча рифмалажадылар:

1 кечире рифмалар:

Ўштўп келген ўштўни
Ўлтўре тепсей базалык,
Ырысту тўрўл јеристи
Ылтам корып алалык.

2 коштой рифмалар:

Тенгери ле јалаң бўрўңкўй эмтир,
Кўски салкын кунукчыл болуптыр.

3 курчаган рифмалар:

Суу јарадында быјыраш кайыңдар
Эрке кыруга алдырган турат.
Јаан јолдорло колхозтың обозторы
Бойының ажын апарып јадылар.

Кайлап айдар чўрчўктўрдиң рифмалары бар да болзо, је олор бир аай турбай јадылар. Ўлгер онойдо рифмалажып, ритмический болуп, јараш угулып јат.

БАЖАЛЫКТАР

Кире сöс 3

XIX чактагы орус литература 5

А. С. Пушкин 15
Чаадаевке 16
Станционный смотритель . . 17
М. Ю. Лермонтов 30
Качкын 31
Поэттиг өлгöни 34
Н. В. Гоголь 37
Н. В. Гоголь. (Биография) . . 38
Ревизор 39
И. С. Тургенев 82
Бурмистр 83
Н. А. Некрасов 99
Парадный подъездтиг јанында сананган шүүлтелер . . . 100
„Парадный подъездтиг јанында сананган шүүлтелер“ канайда бичилгени керегинде 103
Л. Н. Толстой 104
Л. Н. Толстой. (Биография) . . 105
Ойын-јыргалдыг кийининде. (Үзүк) 107
А. П. Чехов 115
А. П. Чехов (Биография) . . . 116
Унтер Пришибеев 119

Советский литература . . . 125

М. Горький 136
М. Горький. (Биография) . . . 137
Эне. (Романнаг алган үзүктер) 141
В. В. Маяковский 187
В. И. Ленин (поэмадаг алган үзүк) 188
В. И. Ленин (поэмадаг алган үзүк) 190
Ленин—бистиг партияныг улу тöзöчизи 193
Н. А. Островский 194
Болот канайда кадырынган. (Үзүктер) 195
Жухрайды јайымга божотконы 195
Темир јолдыг ишчилериниг јалтанбазы ла героизми керегинде 198
Серёжа Брузжак 201
П. В. Кучияк 207
П. В. Кучияк. (Биография) . . 208
Алтын тангдак јарыды 211
Тойчы 219

Б. Н. Полевой
Матвей Кузьмининг калганчы күни 235

Джамбул
Улу Сталинский закон 242

К. М. Симонов
Канададагы митинг 244

А. Сурков
Сталин—албатылардыг маанызы 245

Евг. Долматовский
Чаңкыр јол 247

А. Саруева
Эзен, Москва 248

С. Чапты
Туулардыг ээзи 249

Ч. Чунижеков
Эртечи 249

А. Калкин
Бригадир 250

В. Кучияк
Төрөлим 251

Литератураныг теориязынаг кыскарта алынганы 254

Литературный произведение . 255
Литературный произведениеде эрмек-куучын бичириниг кеберлери 264
Литературный произведениени тил јанынаг көрöри . . . 265
Художественный произведениелердин образный болгоны 267

Поэтический синтаксис . . . 272
Эпос, лирика, драма 274
Поэтический жанрлар 274
Үлгерлеген эрмек-куучын . . 278

Редакторлор *Н. СУРАЗАКОВА ла А. КУЧИЯК.*
Техн. редактор С. *Суразаков.*
Корректор *С. Такачаков.*

АН 21987 Сдано в набор 6/IX-52 г. Подписано к печати 15/XI-52 г.
Объём 17,5 п. л. Уч. изд л. 17. Заказ 1407. Тираж 2000.
Цена 3 руб. По прейскуранту 1952 г.

г. Горно-Алтайск, тип. облисполкома

Баазы 3 салк.
Цена 3 руб.
По прейскуранту 1952 г.

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА
для 7-го класса

на алтайском языке